

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія "Міжнародні відносини"

Випуск 2

Острого – 2010

УДК 327(082)
ББК 66.4(0)
Н 34

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету “Острозька академія”
(протокол №2 від 30 вересня 2010 р.)*

*Збірник видається за підтримки
політичної партії “Сильна Україна”.*

Редакційна колегія:

Кулаковський П.М. – доктор історичних наук, завідувач кафедри країнознавства Національного університету “Острозька академія”;

Трофимович В.В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету “Острозька академія”;

Троян С.С. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов’янознавства Київського славистичного університету;

Жилюк С.І. – доктор історичних наук, завідувач кафедри релігієзнавства Національного університету “Острозька академія”;

Попелюшко В.О. – доктор юридичних наук, завідувач кафедри правосуддя і кримінально-правових дисциплін Національного університету “Острозька академія”;

Павлюк В.В. – кандидат історичних наук, професор кафедри країнознавства Національного університету “Острозька академія”;

Атаманенко А.Є. – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету міжнародних відносин Національного університету “Острозька академія”;

Сидорук Т.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

Н 34 Наукові записки. Серія “Міжнародні відносини”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2010. – Вип. 2. – 176 с.

Збірник наукових праць містить результати досліджень з міжнародних відносин, що розкривають проблеми історії дипломатичних стосунків, глобалізації та інтеграційних процесів в сучасному світі, розвитку міжнародних економічних відносин та міжнародного права.

© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2010.

Петро Кулаковський

**ПОЛЯНІВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1634 Р.
І СПРОБИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО СОЮЗУ
МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ
ТА МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ**

У статті простежується еволюція дипломатичних відносин між Річчю Посполитою та Московською державою від часу укладення в 1634 р. Полянівського мирного договору до вибуху козацького повстання 1648 р., яке радикально вплинуло на зміст стосунків між країнами. Основна увага приділена спробам створення з ініціативи короля Речі Посполитої Владислава IV військового союзу з Московською державою, скерованого спочатку проти Швеції, згодом проти Кримського ханства і Османської імперії. Досліджується міжнародний контекст цих ініціатив в ракурсі спроби створення в середині 1640-х рр. антитурецької коаліції європейських держав.

Ключові слова: Полянівський мирний договір, військовий союз, зовнішня політика, дипломатія, посольство, антитурецька коаліція, переговори.

Петр Кулаковский. Поляновский мирный договор 1634 г. и попытки создания военного союза между Речью Посполитой и Московским государством

В статье прослеживается эволюция дипломатических отношений между Речью Посполитой и Московским государством от момента подписания Поляновского мирного договора до начала казацкого восстания 1648 г., которое радикальным образом повлияло на содержание отношений между странами. Главное внимание уделено попыткам создания с инициативы короля Речи Посполитой Владислава IV военного союза с Московским государством, направленного сначала против Швеции, в последующем против Крымского ханства и Османской империи. Исследуется международный контекст этих инициатив в ракурсе попытки создания в середине 1640-х гг. антитурецкой коалиции европейских государств.

Ключевые слова: Поляновский мирный договор, военный союз, внешняя политика, дипломатия, посольство, антитурецкая коалиция, переговоры.

© Петро Кулаковський, 2010

Petro Kulakovsky. The 1634 Peace Treaty of Polanivka and attempts to form a military union of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovite Russia

The article traces the evolution of diplomatic relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovite Russia from the time of concluding the Peace Treaty of Polanivka till the Cossacks Uprising of 1648, which radically influenced the tenor of relations between the countries. The article focuses on the attempts of forming a military union with Muscovite Russia on the initiative of Wladyslaw IV, the king of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Union was first aimed against Sweden, then against the Crimean Khanate and the Ottoman Empire. One of the topics of the research is the international context of these initiatives in the light of an attempt to form an anti-Turkish coalition of European countries in mid-1640s.

Keywords: *The Peace Treaty of Polanivka, military union, foreign policy, diplomacy, anti-Turkish coalition, negotiations.*

Протягом XVI–XVIII ст. система міжнародних відносин у Східній Європі визначалася балансом сил між чотирма великими державами регіону, які повністю або частково до нього входили, – Швецією, Річчю Посполитою, Московською державою (Російською імперією) та Османською імперією. Дипломатична історія цього періоду і регіону насичена різноманітними засобами підтримання/зміни балансу сил між цими державами – від затяжних військових конфліктів до мирних договорів, що фіксували зміну співвідношення сил у Східній Європі. Один з найбільш насичених періодів в цій історії – це перша половина XVII ст., на який припали пік могутності Швеції та Речі Посполитої, проявилася тенденція втрати могутності Османською імперією та формування підвалин ефективної зовнішньої політики Росії. Зважаючи на вищезазначене, тема статті є актуальною.

Різні аспекти досліджуваної теми неодноразово привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Найбільш вартісними з пункту бачення поставленої у статті мети є серія публікацій російського дослідника Б.М. Флорі [15–17], дослідження річпосполитсько-московських стосунків після Полянівського мирного договору В. Годзішевського [21] та праця польського історика В. Чермака [18], в якій докладно простежено спробу реалізації королем Речі Посполитої Владиславом IV своїх турецьких планів у середині 1640-х рр. З вітчизняних істориків найбільше уваги дипломатичній історії Східної Європи під кутом участі в різних зовнішньополітичних акціях запорозьких козаків присвятив М. Грушевський [8].

Мета даної статті – простежити комплексно в системі міжнародних відносин у Східній Європі намагання створити військовий союз між Річчю Посполитою та Московською державою та їх вплив на стан річпосполитсько-московських відносин в цілому. Мета в такому формулюванні в історіографії вирішується вперше.

30 квітня 1634 р. над р. Полянівкою розпочалися переговори між делегацією Речі Посполитої, представленою хелмінським біскупом і коронним канцлером Я. Задзиком, віленським воєводою і польним гетьманом Великого князівства Литовського К. Радзивілллом, подільським воєводою і коронним польним гетьманом М. Казановським, смоленським воєводою О. Корвін Гонсевським, мінським воєводою О. Служкою, кам'янецьким каштеляном О. Пісочинським, референдарем і писарем Великого князівства Литовського М. Тризноу, королівським дворянином А. Рейом, люблінським хорунжим М. Гневошем, троїцьким хорунжим О. Опалінським, та делегацією від Московської держави у складі боярина Ф.І. Шереметьєва, окольничого кн. О.М. Львова, дворянина С.М. Проєстева, дяків Г. Нечаєва і В. Прокоф'єва [25, 74]. Переговори мали підсумувати результати Смоленської війни 1632–1634 рр. і взагалі московсько-річпосполитського протистояння часів Смути. Представники Речі Посполитої ставили собі за мету досягнення укладення Вічного миру, а не перемир'я і були свідомі того, що прийдеться визнати Михайла Романова московським царем. Річ Посполита готова була на це піти за умови закріплення земель, набутих на початку століття. В свою чергу, московські дипломати отримали наказ від царя досягти його визнання в будь-якому випадку і в зв'язку з цим розробили тактику, що передбачала жорстку позицію головних дипломатів і схильність до поступок нижчих за рангом.

Максимальні вимоги Речі Посполитої передбачали сходження на московський престол або короля Владислава IV або когось з королевичів династії Ваза та укладення договору за зразком договору Казимира Ягеллончика від 31.VII.1449 р., який засвідчив найбільший масштаб литовської експансії на схід.

Коли протягом майже місяця переговорів не вдалося досягти компромісу, Владислав IV вирішив зректися московського престолу. Московська сторона погодилася за це виплатити королю 20 тис. рублів винагороди і поступитися чотирма замками. Після цього річпосполитська сторона запропонувала укласти унію з Москвою, яка б передбачала і антишведський зміст, і будівництво спільного флоту.

Зрештою, 14 червня укладено договір. Він передбачив:

- зречення Владислава від московського престолу, визнання царем Михайла Романова;
- визнання належними до Речі Посполитої Смоленська, Сіверщини і Чернігівщини, які їй передавалися за Деулінським перемир'ям, за виключенням Серпейська;
- дозвіл вільної торгівлі, за винятком столичних міст (Москви, Кракова, Вільна) та замосковських міст, тобто тих, які знаходилися на схід від Москви;
- обмін полоненими, взятими як під час останньої війни, так і в роки Смути;
- призначення комісарів і суддів для проведення розмежування і вирішення прикордонних суперечок;
- скріплення присягами трактату обома монархами;
- повідомлення сусіднім державам про укладення договору [21, 19; 13, 512–537].

Договір на момент укладення відповідав інтересам обох країн. Москва практично нівелювала для себе невдалий перебіг Смоленської війни, а Річ Посполита отримала можливість концентрувати сили на південно-східних кордонах, де наростала турецька загроза.

Наприкінці 1634 р. у Варшаві були визначені послы до Москви – з Великого князівства Литовського Казимир Лев Сапега, з Корони Олександр Пісочинський. Секретарем посольства був призначений Петро В'язевич. З посольством поїхав також мстиславський військый Якуб Кароль Мадалінський, що у Москві мав вирішити приватні справи короля і купити для нього хутро. Послы вирушили до Москви наприкінці січня 1635 р. Важливість посольства підтверджує факт заснування спеціальної пошти, що мала передавати інформацію з Дорогобужа через Оршу до Варшави. Фактично ж місія послів звелася до присутності при присязі царя, яка відбулася 5 квітня 1635 р. [25, 75].

Московська дипломатична місія у складі боярина кн. О.М. Львова, думного дворянина С.М. Проєстева, думного дяка М. Данилова і дяка І. Переносова [10], що тоді ж перебувала у Варшаві, крім присутності при присязі, мала завдання отримати і привезти до Москви акт елекції Владислава Вази на московського царя 1610 р. Диплом шукали у паперах небіжчика Льва Сапєги, у Варшаві, Кракові, Жовкві, але не знайшли. Король присягнув аж 3 травня. При цьому видано послам всі акти, що стосувалися елекції, а також за їх проханням тіла померлих у Речі Посполитій Шуйських, в тому числі царя Василя, що викликало обурення шляхти.

Обмін полоненими мав відбутися над р. Полянівкою, а терміни

встановлювалися наступні – від одного дня для полонених з Вязьми, Дорогобужу і Білої аж до року для полонених з Астрахані та Сибіру. До 1636 р. Москва мала повернути Речі Посполитій понад 10 тис. полонених. У московському полоні також перебували посол Трансильванії і послы Священної Римської Імперії Німецької Нації. Першого звільнили лише за проханням французького короля Людовіка XIII, а останніх не звільнили взагалі, оскільки вони прийняли православ'я. Московська сторона видавала полоненим на дорогу 2 рублі, забезпечувала необхідним полонених і Річ Посполита. Москва свідомо затримувала ремісників, а в разі їх небажання залишитися в Москві висилала їх проти татар. Чимало московських бояр залишилося і в Речі Посполитій.

Вже перше посольство Речі Посполитої до Московської держави на чолі з О. Пісочинським мало на меті залучити Москву до антишведської коаліції. Але пропонувалося про це домовлятися секретно, оскільки Річ Посполита не була впевнена, що московська дипломатія не повідомить про це шведів. При цьому завданням річпосполитських дипломатів було переконати московську сторону в доцільності відмови від присязи, даної шведам після укладення Столбовського мирного договору 1617 р. Зокрема, в інструкції, даній дипломатам, пропонувалося, щоб послы всіляко акцентували увагу на тому, що шведи незаконно володіють замками, забраними в Москві під час Смути. Наміри дипломатії Речі Посполитої були зрозумілими – успішно завершити спроби династії Ваза відшукати шведський престол, втрачений ними наприкінці XVI ст., та повернути захоплені шведами в ході ряду війн з Річчю Посполитою землі в Прибалтиці та Пруссії. Ініціатором створення коаліції була найбільш зацікавлена в цьому особа – король Владислав IV. Перша згадка про цей задум зафіксована у його листі від 18 листопада 1634 р. до посла О. Пісочинського. План-мінімум монарха передбачав, між іншим, можливість вербування московських солдатів на свою службу та використання території Московської держави для переходу сухопутних військ до Швеції. План-максимум полягав у втягненні східного сусіда у війну зі Швецією. Плани короля підтримував коронний канцлер Я. Задзик і головний посол О. Пісочинський [21, 34–35; 19, 262].

Шведсько-московські стосунки були врегульовані двома договорами 1595 і 1617 р. За першим Москва визнала шведською всю Естонию з Нарвською затокою, за другим поступалася Швеції Карелією в якості плати за допомогу Швеції у війні проти Самозванця II. Послы Речі Посполитої мали наголосити на незаконному володінні шведа-

ми Карелією і, таким чином, спокусити партнера по переговорах на спільну військову акцію проти Швеції [21, 37, 71].

Натомість, Москва була не зацікавлена в загостренні стосунків зі Швецією. Вони залишалися добросусідськими протягом правління і Михайла Федоровича (1613–1645) і Олексія Михайловича (1645–1676). Москва дозволяла Швеції закуповувати у себе зерно за зниженими цінами, а досить жваві стосунки підтримувалися постійними резидентами при монарших дворах. У Москві шведським резидентом був Петер Крузбіорн, а в Стокгольмі 1635 р. був відправлений резидентом хрещений іноземець Дмитро Фаренсбах (Францбеков). Маленький дипломатичний конфлікт між країнами виник стосовно того, хто має забезпечувати їх перебування при монарших дворах. У Москві, зважаючи на усталену традицію, Крузбіорну, як і його попереднику Ягану Меллеру, видавали щомісячно 35 рублів. Шведський королівський двір у листуванні до царя Михайла Федоровича ратував за те, щоб перебування резидентів при монарших дворах забезпечувалося їх урядами. Очевидно, йшлося про можливе узалежнення резидента від московського уряду внаслідок виплати йому і його штату місячного утримання. Втім виділених урядами коштів, все-одно, не вистачало, особливо для московського резидента у Стокгольмі, де ціни на продукти харчування були значно вищими, ніж у Москві. Д. Фаренсбах у 1636 р. був відкликаний з Стокгольму на підставі того, що нерегулярно надсилав інформацію про події в Швеції до Посольського приказу. Попри дипломатичну логіку Крузбіорн у Москві залишився і навіть користувався прихильністю царя. Не виключено, що це було викликано тим, що шведський резидент подавав у Посольський приказ повідомлення про успіхи шведської армії в ході Тридцятилітньої війни. Це була для московської дипломатії важлива інформація. Невипадково, коли у 1642 р. шведська дипломатія намагалася замінити П. Крузбіорна на Петера Лоффельта, це викликало заперечення в Москві й Крузбіорн залишився в Москві аж до смерті Михайла Федоровича в 1645 р. [14, 186–187].

Ситуація для Речі Посполитої в її стосунках зі Швецією вперше за багато років виглядала оптимістично. Швеція у листопаді 1632 р. втратила свого короля Густава Адольфа. Трон перейшов до його шестирічної доньки Христини, а фактичним правителем країни став канцлер Аксель Оксенштерн. Протягом 1633–1634 рр. шведське військо потерпіло ряд поразок в Тридцятилітній війні, а розклад сил серед німецьких держав потроху змінювався не на користь Швеції. Владислав IV, крім вже традиційного для представників династії Ваза

бажання повернути шведський трон, хотів відібрати у шведів Естонію та відновити контроль над пруськими містами, розташованими на узбережжі Балтійського моря. Початково король Речі Посполитої розглядав можливість свого одруження на вдові Густава Адольфа Елеонорі й таким чином повернути своєму роду шведську корону [22, 285]. З Стокгольму йому дали зрозуміти, що це неможливо. Шведи, відчуваючи невідворотність війни, у терміновому порядку приступили до укріплення зайнятих ними пруських міст. Але в шляхетській спільноті Речі Посполитої, по-перше, після Смоленської війни панувала втома від тривалих військових дій, а, по-друге, утвердилася зневіра в можливості ефективних дій проти шведів, особливо зважаючи на їх видатні для того часу досягнення у сфері військової інженерії. Владиславові вдалося провести через сейм конституцію на підтримку війни зі шведами і навіть розпочати творення власного флоту, без якого не можливо було витіснити шведів з Балтики. Дипломатія Речі Посполитої інтенсивно працювала з метою схилити європейських монархів до підтримки намірів Владислава. Останній наголошував на тому, що його вступ на шведський престол призведе до припинення Тридцятилітньої війни. Ці наміри були прихильно оцінені в Парижі та Відні. В якийсь момент Владислав Ваза повірив, що бажаної мети вдасться досягнути шляхом переговорів. Існувало декілька проектів примирення обох держав. Один з них належав бранденбурзькому електору Георгу Вільгельму. Цей проект переносив права спадкування шведського престолу на дітей Владислава, а йому самому та братам передавав Лівонію (Інфлянти) та Естонію в пожиттєве володіння [24, 131]. Для короля Речі Посполитої така пропозиція видавалася прийнятною, оскільки дозволяла пристойно вийти зі складної ситуації, в якій опинилася династія Ваза. Це, а також посередництво рядку європейських держав, створювало для Владислава ілюзію мирного вирішення проблеми.

Переговори зі шведами розпочалися 25 травня 1635 р. в Штумсдорфі (Штумській всі). У переговорах, крім представників Речі Посполитої на чолі з коронним канцлером Якубом Задзиком та Швеції на чолі з Петером Браге, брали участь дипломати країн-посередників. Англія (Георг Дуглас) і Бранденбург підтримували на переговорах Річ Посполиту, а Об'єднані Провінції (Нідерланди) (Рох Ван дер Хонерт) та Франція (Клавдій д'Ава) – Швецію. Всі учасники переговорів не бажали початку шведсько-річпосполитської війни. В інших аспектах відносин погляди сторін були настільки різними, що домовитися не видавалося можливим. У цій ситуації французький посол запропо-

нував обмежити переговори до укладення перемир'я. У переговорах зробили перерву, що було на користь шведам, які переконувалися в думці, що ведення масштабних військових дій з боку Речі Посполитої не планувалося. Перемир'я сторони уклали 12 вересня 1635 р. терміном на 26,5 років. Питання прав Владислава на шведський престол жодним чином не врегулювалося. Шведи погодилися повернути Речі Посполитій Пруссію, Ельблонг і Піляву та припинити збирати мито в пруських портах. У Лівонії сторони вирішили дотриматися статус-кво. Як наслідок, шведи зберегли контроль над більшою її частиною. Річ Посполита закріпила у своєму складі лише південно-східну частину Лівонії, яка отримала назву «польських Інфлянт». Фактично такі умови означали дошкульну особисту поразку Владислава IV. Сенат країни, що розділяв з монархом відповідальність за ведення закордонної політики, не надав належної підтримки планам Владислава Ваза [25, 85–92; 23, 210–234]. Подібний результат у переговорах зі Швецією автоматично зняв з порядку денного дипломатичних відносин Речі Посполитої і Московської держави питання формування антишведського союзу, хоч і в інших обставинах він мав дуже мало шансів бути укладеним.

В ході реалізації Полянівського договору все більш актуальною ставала проблема турецької небезпеки. В середині 1637 р. Владислав IV одружився з Цецилією Ренатою, що представляла дім Габсбургів. Складовим елементом одруження стало укладення оборонного союзу проти Туреччини між Владиславом IV і Фердинандом II. Шлюбний контракт передбачав, що діти від подружжя отримають володіння, відвойовані спільно Ваза і Габсбургами у Порту. Разом з тим Габсбурги отримували спадкові права по Ваза на Швецію, а представники Ваза – на німецькі князівства, які були дідовими володіннями Габсбургів [22, 290]. Однак, зважаючи на те, що держава Габсбургів ще з середини XVI ст. стала основним ворогом Порту, одруження з Цецилією Ренатою зміщувало акцент активної зовнішньої політики виразно на південь. Тим більше, що Османська імперія застрягла в черговій війні з Персією. Навіть кримські татари тоді роздумували над прийняттям протекції Речі Посполитої. До війни з Туреччиною Владислава підштовхували послі Трансільванії, Валахії і Молдови. У приватних розмовах король цілком чітко говорив про необхідність визволення Сербії, Болгарії і Боснії з-під турецького ярма. Ще більш актуальним для річпосполитської дипломатії було питання нейтралізації Кримського ханства – васала Порту.

Після того, як восени 1634 р. був підписаний мирний договір між

Річчю Посполитою та Портою, стосунки між державами залишалися стабільними не довго. Вже на початку 1636 р. у Варшаву надійшли відомості про загрози на південному зовнішньополітичному векторі Литовсько-Польської держави. З Трансільванії надійшли відомості, що за владу в цій країні почав боротися брат колишнього її правителя Габора Бетлена (1613–1629) Іштван Бетлен, який прийняв іслам і, начебто, навіть став васалом султана. Іншою неприємною новиною для Варшави було осідання частини татар під керівництвом Кантимира у Буджацьких степах. Ці татари виступили проти кримського хана Інает Гірея і вирішили переселитися під Білгород, Тягиню, Кілію. Ця акція була прямим порушенням мирного договору 1634 р. [21, 48; 7, 228–229]. Особливо небезпечно для Варшави лунали повідомлення про спроби турків домовитися з Москвою. Такий союз об'єктивно мав би антирічпосполитське спрямування. І хоч чутки так і залишилися чутками, але вони стимулювали дипломатію Речі Посполитої до спроб перехопити ініціативу і, з одного боку, домовитися з Москвою про союз проти Порту, а, з іншого, нейтралізувати активність турків у Придунав'ї. В контексті останнього були проведені таємні переговори з Кантимиром і йому пообіцяли допомогу для боротьби з Кримом у вигляді козацького контингенту, який нібито мав діяти самовільно [21, 50–51].

Важливим моментом для коректив у зовнішній політиці Речі Посполитої стало також розуміння, що подальше просування на схід є практично неможливим. Разом з тим економіка держави, оперта на фільваркове господарство і експорт сировини на Захід, вимагала включення нових земель до сільськогосподарського та сировинно-промислового обігу. Ресурс таких земель знаходився в Диких Полях, що формально належали Речі Посполитій, але з огляду на численні татарські напади, маршрути яких пролягали через ці Поля, вони освоєні ні за допомогою ресурсів держави, ні ресурсів магнатів і шляхти бути не могли. Московська держава вирішувала подібну проблему шляхом будівництва засічних ліній – системи оборонних пунктів, які перешкоджали вільному проникненню татар в межі держави. На подібний варіант у Варшаві не було коштів – їх ледве вистачало на утримання невеликого регулярного війська на південно-східних кордонах. Тому керівництво Речі Посполитої з огляду на в цілому успішне завершення ряду військових компаній та «зайнятість» основного суперника – Швеції – у Тридцятирічній війні виношувало плани військового опанування Криму. Але для цього потрібно було скувати дії Москву, а найкраще це можна було зробити, як гадали у Варшаві,

шляхом її приєднання до своїх кримських планів. Інколи, як у 1637 р., коли кримські татари шукали протекції Речі Посполитої у зв'язку з можливими військовими акціями турків у відповідь на відмову хана надіслати військо на перський фронт, ці плани корегувалися. У Варшаві виникала короткотривала ілюзія про можливість перетворення Криму у васально залежну державу, але це обов'язково ставило питання про початок війни з Османською імперією, до чого широкий загал шляхти ставився вкрай негативно.

В такий розвиток подій логічно втрутився факт здобуття донськими і запорозькими козаками Азова у 1637 р., які скористалися якраз з кримсько-турецьких протиріч. Ситуація ускладнювалася тим, що козаки вбили Фому Кантакузена, що неодноразово здійснював дипломатичні місії зі Стамбула до Москви, та грецьких ченців, що направилися до Москви [14, 205]. Оскільки донські козаки визнавали московського царя своїм зверхником, це мало б означати початок турецько-московської війни. Але московський уряд від цієї акції відхрещувався, а турки, що були втягнуті в чергову війну з Персією, не мали ресурсів для ведення цієї війни. Несподівано ще недавно запеклі суперники – Річ Посполита та Московська держава – відзначили для себе спільність інтересів в системі відносин між країнами Причорноморського регіону. З уст дипломатів Речі Посполитої пролунали обіцянки не пропустити турецькі війська через свою територію в напрямку Азова. Ще більш радикальним виявився суспільний розголос можливої співпраці обох країн. У Бахчисараї активно поширювалися чутки, оперті на допити взятих в полон оборонців Азова, про те, що Річ Посполита і Московська держава розробили спільний план анти-турецьких заходів. Вони передбачали оволодіння переважно силами донських і запорозьких козаків Азовом, Темрюком, Керчю і Таманню. При цьому перші два міста мали дістатися Московській державі, а інші два – Речі Посполитій [6, 225].

Офіційна ж історія створення антитурецької коаліції розвивалася не настільки динамічно. Ініціатива тепер виходила з Москви, яка шукала союзників на випадок, здавалося б, реальної війни з Портою. Про бажаність спільних дій на південному напрямку наголошували царські послы С. Проестев і Г. Леонтєв у 1638 р. та царський гонець Григорій Семенов наприкінці 1639 р. [21, 66–67; 14, 182–183]. Варшава, яка традиційно з недовірою відносилася до подібних московських пропозицій, тепер схильна була оцінювати їх серйозно з огляду на продовжувану Азовську епопею. Владислав IV звернувся щодо московських пропозицій за радою до сенаторів і отримав відповідь, яка

вписувалася в його турецькі плани. Сенатори рекомендували звернутися до папи Інокентія X і християнських монархів з повідомленням про небезпеку, до Венеції та Іспанії – за допомогою. Також пропонувалося розвідати наміри правителів Трансильванії, Валахії та Молдови щодо можливої війни з Портою [21, 67–68].

В контексті цього ж у січні 1640 р. до Москви були вислані королівські посланники М. Стахурський і К. Раєцький, які мали передати царю пропозицію надіслати до Варшави великих послів для укладення союзу проти Османської імперії. Позиція Москви, всупереч попереднім її дипломатичним заходам, залишалася невизначеною. Однією з причин цього, на думку Б. Флорі, стала інформація, що вже була в розпорядженні московської дипломатії, про початок мирних переговорів між Варшавою та Стамбулом [17, 121–122; 12, 161]. Дійсно, в середині лютого до Стамбула відправилося велике посольство на чолі з Войцехом Мясковським [5, 27]. На подвійну дипломатію Варшаву штовхали наступні аргументи. По-перше, рішення про відправлення великого посольства до Туреччини було схвалене ще сеймом 1638 р. По-друге, зондаж шляхетських настроїв показував, що шляхта в турецьку небезпеку не вірила й схвалювати збір надзвичайних податків для ведення війни не бажала. Рішення сейму 1640 р. (квітень – червень) цей прогноз підтвердили [4, 213]. В Стамбулі всі офіційні особи, з якими розмовляв В. Мясковський, наголошували на необхідності Варшаві утриматися щодо допомоги Московській державі та Трансильванії, а також стримати запорозьких козаків в їх контактах з донськими [5, 64, 92, 95; 4, 195–196].

В ситуації, коли Азов залишався під контролем донських і запорозьких козаків, Стамбул йшов на численні поступки Варшаві. Мирний договір між Портою і Річчю Посполитою 1640 р. включав умову, щоб остання не лише не надавала будь-якої допомоги Московській державі, але й не допустила посилення запорозького контингенту в Азові. Натомість, Стамбул був готовий заборонити татарам селитися у Буджаці [5, 189]. У Варшаві було вирішено піти назустріч Стамбулу. Цей крок намагалися утаємничити від Москви, але в 1641 р. московська дипломатія роздобула копії вищезгаданого мирного договору.

Епопея з завершенням Азовського «сидіння», що припала на 1642 р., змінила акценти у відносинах між трьома великими державами Східної Європи. Османи якийсь час після повернення під свою юрисдикцію Азова стримували татарські напади на південні окраїни Московської держави. Крім цього, тоді було завершено будівництво

Білгородської засічної лінії, яка об'єктивно зменшувала татарську загрозу для Москви. Як наслідок, татари, для яких напади були важливою статтею фінансових надходжень (ясир, худоба, рухоме майно), посилили свої вторгнення в межі Речі Посполитої. У 1644 р. урядовим і шляхетським підрозділам вдалося нанести їм поразку під Охматовим. Після цього у Варшаві було схвалене рішення про відмову від сплати «упоминків» (традиційної васальної плати нащадкам правителів Золотої Орди) Криму, що призвело до розриву дипломатичних відносин між країнами [12, 165; 22, 307]. Саме під впливом перемоги під Охматовим Владислав Ваза остаточно переконався в можливості успішного вирішення турецько-кримського питання. Міжнародна ситуація у Південно-Східній Європі здавалося сприяла цьому. На Річ Посполиту як можливого протектора і союзника поглядав молдовський господар Василь Лупу. І хоча в його оточенні йшла боротьба між проосманськи орієнтованою грецькою партією і місцевим боярством, налаштованим лояльно до північного сусіда, В. Лупу сприяв молдовсько-річпосполитському зближенню. Правитель Трансільванії Ракочі І в 1641 р. приєднався до франко-шведського союзу, що автоматично загострювало його стосунки з Габсбургами. В такій ситуації він не лише традиційно шукав підтримки у Порту чи пробував здобути прихильність її васалів – Криму, Валахії і Молдови, але й намагався перетягнути на свій бік Річ Посполиту. Зокрема за посередництвом В. Лупу Ракочі І намагався укласти династичний союз з Варшавою, пропонуючи молдовському господарю свою старшу доньку видати за Януша Радзивілла, а молодшу – за його сина Жигмонда [12, 184–185]. Порта в цей час не була зацікавлена ні в конфлікті з державою Габсбургів, ні з Річчю Посполитою, ні з Московською державою. У Стамбулі готувалися до оголошення війни Венеції та завоювання Криту [2, 180]. Як ніколи актуальним для Речі Посполитої ставав союз з Московською державою, який би мав антиосманське спрямування.

На початку серпня 1644 р. до Варшави прибуло велике московське посольство у складі князя Олексія Львова, Григорія Пушкіна та Михайла Волошанинова. Воно, провівши переговори з визначеними Владиславом IV сенаторами – «панамі радними», досягло згоди на підписання договору, який отримав назву «Варшавської угоди» [21, 30–31; 14, 236–237]. Річпосполитська сторона, представлена сенаторами та уповноваженими від короля, під час ведення переговорів зробила максимум для того, щоб зберегти здобутки колонізації на степовій ділянці кордону з Московською державою. Фактично на цій ділянці був прийнятий річпосполитський варіант кордону. Поступив-

шись Недригайловим, Охтиркою, Ольшаною, річпосполитська сторона домоглася збереження для Речі Посполитої більшості спірних населених пунктів, включаючи Ромни і Гадяч, передачі яких особливо вимагали московські послы. Компенсацією за таку «жертву» стали Трубчевська, Олешківська волості та заклевенські населені пункти (розташовані за р. Клевень – притокою Сейму), що передавалися Московській державі [1, 392]. Результати угоди створювали непогані передумови для реалізації основної мети річпосполитської дипломатії – створення військово-політичного союзу з Москвою і спільне завоювання Криму.

Саме з такою пропозицією прибув до Москви влітку 1645 р. великий посол Речі Посполитої Габріель Стемпковський. Відношення московської дипломатії до цієї пропозиції якийсь час залишалося достатньо прохолодним. Лише на початку 1646 р. ситуація в Москві змінилася – було вирішено не сплачувати «упоминки», організувати на Дону похід на кримські улуси, а до Варшави відправити великих послів, що мали обговорити деталі антикримського союзу [16, 126–128]. Велике посольство на чолі з В.І. Стрешньовим, що перебувало у Варшаві в березні-квітні 1646 р., досягло згоди з річпосполитською стороною про організацію спільних, поки що оборонних, дій проти кримських татар. Принагідно слід зазначити, що такі дії вже почали проводитися зимою 1645–1646 рр. Тоді великий коронний гетьман Миколай Потоцький на чолі 15-тисячного війська здійснив диверсійний похід проти Орди, метою якого було припинити напад татар на Московську державу [3, 308]. Остаточне питання наступальної акції проти Криму мало бути узгоджене під час посольства на чолі з А. Киселем до Москви.

Владислав IV усвідомлював, що надіятися у своїх турецьких планах на фінансові ресурси, виділені сеймом, марно. Тому він сподівався отримати кошти від європейських країн, апелюючи до традицій хрестових походів, які часто здійснювалися на добровільні внески монархій Заходу і республік Північної Італії. Звернення до римської курії залишилося безрезультатним. Курія оцінювала шанси успішної атаки на мусульманський світ як мало перспективні. Позитивну відповідь на запити дипломатів Речі Посполитої дала Венеція, що якраз перебувала у стані війни з Портою. У квітні 1646 р. через свого посла у Речі Посполитій Іоанна Тепольо, який прибув до Речі Посполитої ще в серпні 1644 р. з метою домовитися з козаками про похід на море для спалення турецького флоту, Венеція передала Владиславу IV 20 тисяч талярів. Згодом новий дож республіки Франческо Моліна

розпочав лобювати в венеціанському сенаті рішення про надання впродовж двох років допомоги Речі Посполитій у розмірі 600 тис. ескудо, але лише після початку війни і за умови не укладення з турками перемир'я у будь-якому варіанті [22, 310].

За завданням Владислава у вересні 1646 р. дипломатичну місію до Сучави – столиці Молдови здійснив Януш Радзивілл. Відомості, які він привіз, були оптимістичні. Молдовський і валаський господарі брали на себе зобов'язання у випадку війни виставити по 25 тисяч солдат. Ще раніше вони обіцяли виділити Владиславу субсидію у розмірі 200 тисяч таларів [18, 192–193]. Молдовський господар Василь Лупу спочатку відмовився навіть сплачувати харач (щорічний податок) туркам, але потім після ради з боярами все-таки розпорядився віддати [2, 180]. Однак, Варшаву турбував факт не укладення угод з Дунайськими князівствами, які б цим обіцянкам надали нормативного значення. У Варшаві добре знали, що васально залежні від Туреччини князівства завжди були схильні до подвійної дипломатії. Сам Владислав оцінив позицію господарів як дуже позитивну для початку війни. Шукав зближення з Владиславом і незадоволений збільшенням харачу на користь Порти правитель Трансільванії Ракочі I, в якого в Мукачеві з дипломатичною місією також був Я. Радзивілл. Втім розраховувати на нього серйозних підстав не було – напередодні прибуття посла Речі Посполитої він повідомляв у Стамбул про небезпеку створення антитурецького союзу в складі Речі Посполитої, держави Габсбургів і Молдови [18, 194–195; 8, 24]. З аналогічною місією, що й Я. Радзивілл, виїхав до європейських країн інший посол короля – Магні. Його перша ж місія до Відня завершилася безуспішно – Габсбурги відмовлялися підтримати Річ Посполиту у наступальній війні проти Порти. Австрії, зважаючи на французько-шведсько-трансільванський союз, залежало на збереженні мирних відносин з Османською імперією. Більше того, у 1645 р. австрійській дипломатії вдалося досягти згоди Стамбула на заборону Ракочі I будь-яких ворожих щодо Габсбургів дій. Відмовив імператор Фердинанд III і в наданні субсидії Владиславу, оскільки останній і так вже був винен йому 200 тисяч дукатів [18, 200–201, 203, 204]. Не хотіла вступати у відкритий конфлікт з Туреччиною і Франція, про що повідомила королю Речі Посполитої устами свого посла Ніколя де Брегі. Владислав не полишав надії схилити Францію до війни і згодом просив надіслати йому 4-тисячний контингент піхоти й утримувати його на французькі гроші [4, 489–490; 18, 204–205]. Сподівання польського монарха були марними.

Паралельно йшла підготовка до активних дій на південному наря-

мі і в Московській державі. Зазнавши наприкінці 1645 р. величезного наїзду татар, Москва готувалася до адекватної відповіді. В лютому 1646 р. у Воронежі, Білгороді, Осколі й Карпові було сконцентровано близько 100 тисяч ратних людей. Акція проти татар розпочалася наприкінці червня і частина урядових військ (бл. 16 тис.) в середині серпня розбила на правому березі Дону татарське військо. Взяв участь в битві й кількатисячний загін запорожців, таємно відправлений з Запоріжжя за розпорядженням коронних гетьманів. Московські війська намагалися уникнути контакту з турками, але це не вдалося. Бей Азова направив 10-тисячний контингент на допомогу татарам. Локальні сутички між супротивниками тривали з 15 до 17 серпня в районі між Азовом і Черкаськом і завершилася вничю [11, 379–383; 6, 233]. Такий результат проби сил, а також домашнє ув'язнення московських послів у Порті схилили Москву відмовитись від наступальної війни щодо татар; у веденні ж такої війни щодо турок вона відмовлялася й раніше. Як слушно відзначив Б. Флоря, серпнева акція була певним фоном для посольства під керівництвом Василя Стрешньова, яке привезло у Варшаву пропозицію організації спільних походів донських і запорозьких козаків на Крим [15, 82].

Сейм 1646 р. виступив різко проти антитурецького союзу взагалі. На чолі такого опору перебували магнати з українських воєводств Речі Посполитої, які побоювалися, що їх володіння опиняться в епіцентрі протистояння, а також негативно відносилися до залучення до союзу козаків. Під тиском посольської ізби (нижньої палати парламенту) навіть сенатори, лояльні до короля, мусили підтримати конституцію про розпуск нового війська, скорочення гвардії, заборону козакам виходити в Чорне море, виключення з королівської ради і дипломатичної служби іноземців, яких Владислав IV надсилав до європейських монархів [22, 312, 313; 18, 227–228]. Іронія долі, що саме один з таких іноземців і саме під час сейму виторгував у Венеції 300, у папи Інокентія X 400, а в Флоренції 15 тис. ескудо допомоги для реалізації плану польського монарха [22, 313]. Посли Венеції, Молдавії і Трансільванії (останні прибули до Варшави в останні дні засідання сейму) дізналися про фактичну поразку Владислава майже одночасно зі схваленням згаданої конституції [18, 230–231].

Московська дипломатія після негативного рішення сейму вирішила використати видиму загрозу створення антиосманського союзу країн Центральної і Східної Європи в своїх інтересах і поліпшити відносини з Кримом та Портою. Цей намір повністю виправдав себе – у квітні 1647 р. був укладений договір з Кримом, який передбачив

зменшення «упоминків» та припинення татарських нападів на московські окраїни навіть у випадку отримання відповідного розпорядження султана [9, 117–119]. Варшава, натомість, не полишала надій після провалу турецьких планів Владислава IV реалізувати їх хоча б в частині завоювання Криму. Великий посол Речі Посполитої А. Кисіль, перебуваючи з дипломатичною місією в Москві в серпні-вересні 1647 р., неодноразово порушував це питання перед московським урядом. Підписаний в результаті цього посольства договір передбачав укладення лише оборонного союзу, але залишав шпарину для виникнення нового, вже наступального, союзу проти Криму в разі активізації північної політики останнього [11, 366]. Подальша перспектива антикримської співпраці між двома великими східноєвропейськими державами була перервана вибухом козацького повстання у 1648 р.

Таким чином завершилася спроба створення військового союзу між Річчю Посполитою та Московською державою. Такий союз мав як свої передумови, так і перешкоди. Спільною для обох країн була ідея ведення боротьби зі східною цивілізацією, ідентифікація себе як передмур'я християнського світу. Потрапивши під пряме управління чи залежність монголо-татар, обидві країни з XIV–XV ст. вели запеклу боротьбу за повернення своєї національної території. Попри значні успіхи в цьому процесі релікти колоніальної епохи відчувалися ще й у XVII ст., хоча б у формі «упоминків», які і Річ Посполита як правонаступниця Великого князівства Литовського, так і Московська держава змушені були сплачувати Кримському ханству як спадкоємцю Золотої Орди. Обидві країни бажали цього тягара позбутися. Об'єднувала сусідні держави і боротьба з татарськими нападами, які тривали, незважаючи на існування мирних договорів з Кримом. Протистояння цим нападам за допомогою створення оборонних ліній з замків (у Московській державі засічних ліній) виснажувало бюджет обох країн. В XVII ст. обидві країни володіли достатнім військовим потенціалом, щоб вирішити кримську проблему, але жодна з них не могла це зробити самостійно з огляду на протекторат Порту над Кримом. Спільною для обох країн була балтійська проблема, пов'язана з необхідністю доступу до його берегів та будівництва власного флоту. В цьому напрямі зовнішньої політики бажання обох країн зіштовхувалися з інтересами спочатку Лівонського та Тевтонського орденів, а після їх трансформації з панбалтійськими планами Швеції та, меншою мірою, Данії. Разом з тим для Речі Посполитої і Московської держави були характерні істотні, практично не вирішувані на тоді протиріччя. Країни з кінця XV ст. перебували в стані перманентної

війни між собою. Тривала постійна боротьба за киево-руську спадщину – землі, що протягом XIV–XV ст. були включені до складу Великого князівства Литовського. Невипадково, що Деулінське перемир'я мало тимчасовий характер, а Полянівський мирний договір був розірваний через 20 років. Якщо їх умови в основному задовольняли Варшаву, то для Москви повернення Смоленська було справою державної ваги. Будувати на цій базі стійкі міждержавні відносини було неможливим. Поступки, які здійснила річпосполитська сторона у ході тривалих переговорів 1634–1644 рр., виглядали достатніми для Варшави, а в Москві розглядалися лише як перший крок у відновленні історичної справедливості. Після завершення Смути кардинально відмінним стало відношення сусідніх країн до третьої великої країни регіону – Швеції. Москва виявляла зацікавленість у нормалізації відносин зі Швецією. З точки зору Варшави, зважаючи на порушення природних прав щодо шведської корони правлячої в Речі Посполитій династії Ваза, Швеція була основним європейським ворогом. Дещо відрізнялися погляди урядів обох країн щодо південного вектору своїх зовнішніх політик. Москва погоджувалася докласти максимум зусиль і об'єднатися з Річчю Посполитою для нейтралізації, а можливо й ліквідації Криму. У Варшаві ж погляди політичної еліти розділилися. Частина її підтримувала цю ідею; інша ж частина на чолі з Владиславом Вазо вважала це недостатнім. Вони були переконані, що кримську проблему потрібно вирішувати в комплексі з турецькою. Стратегічно вони мали рацію, але тактично переоцінювали можливість і потенціал європейських країн витиснути османів за межі Європи. Релігійний мотив, яким намагався оперувати Владислав IV і його прибічники при європейських дворах і навіть в Римі, не був визначальним, оскільки Європа погрузла в релігійній по своїй суті Тридцятилітній війні (1618–1648 рр.). В дусі контрреформаційного руху значно важливіше було побороти протестантів, що загрожували пануванню католицької церкви, ніж відроджувати ідею хрестових походів проти ісламської цивілізації. Москва уважно слідкувала за спробами реалізації «дон-кіхотського» проекту Владислава Ваза, давала надію на підтримку і одночасно грала на протиріччях між Портою, Кримом і Варшавою, намагаючись здобути для себе найбільше дивідендів у цій епопеї. Важливу роль в тому, що Москва здійснювала кроки назустріч бажаному для неї військовому союзу, відіграла незрозуміла для Москви внутрішня непослідовність політики Варшави в цьому напрямі, викликана істотним впливом на її реалізацію з боку сейму. Як наслідок, комплекс зовнішньополітичних чинників та

внутрішньополітична боротьба в Речі Посполитій покляли край намаганням Владислава IV відкрити фронт боротьби з Кримом та Портою.

Джерела та література

1. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 79: Посольский приказ. – Д. 1644. – № 1. – 342 л.
2. Costin M. *Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwory historyczne* / [tłumaczenie, wstęp i komentarze I. Czamańska]. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1998. – 358 s.
3. Korespondencja Stanisława Konecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 / [oprac. A. Biedrzycka]. – Kraków: Wydawnictwo Nowarystwa Naukowego „Societas Vistulana”, 2005. – 774 s.
4. Radziwiłł A. S. *Pamiętnik o dziejach w Polsce* / [oprac. A. Przyboś i R. Żelewski]. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – T. 2: 1637–1646. – 556 s.
5. *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 roku* / [oprac. A. Przyboś]. – Warszawa; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. – 250 s.
6. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / В. Брехуненко. – К.; Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. – 336 с.
7. Грушевський М. *Історія України-Руси* / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 1: Від Куруківщини до Кумейщини (1626–1638). – 335 с.
8. Грушевський М. *Історія України-Руси* / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). – 224 с.
9. Лашков В.В. *Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв.* / В.В. Лашков. – Симферополь: Типография газеты «Крым», 1891. – 206 с.
10. Львова Д.Л. *Русские дипломатические миссии на переговорах с Речью Посполитой в 1634–1635 гг.* [Електронний ресурс] / Д.Л. Львова // Інтернет-журнал «Ломоносов». – Режим доступу: <http://nature.web.ru/db/msg.htm>.
11. Новосельский А.А. *Борьба Московского государства с татарами в XVII веке* / А. Новосельский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 447 с.
12. *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – Ч. 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – 288 с.
13. Поршнев В.Б. *На путях к Поляновскому миру 1634* / В.Б. Поршнев // *Международные отношения, политика, дипломатия XVI–XX вв.* – М.: Наука, 1964. – С. 512–537.
14. Соловьев С.М. *Сочинения* / С.М. Соловьев. – М.: Мысль, 1990. – Кн. V: *История России с древнейших времен*. – Т. 9-10. – 718 с.
15. Флоря Б. *Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV*

/ Б. Флоря // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 79–104.

16. Флоря Б.Н. *К истории переговоров о русско-польском антиосманском союзе в середине 40-х гг. XVII в.* / Б.Н. Флоря // *Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма*. – М.: Наука, 1989. – С. 124–139.
17. Флоря Б.Н. *Русско-польские отношения в годы борьбы за Азов (1637–1642 гг.)* / Б.Н. Флоря // *Славянский сборник*. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1993. – Вып. 5. – С. 116–127.
18. Czermak W. *Plany wojny tureckiej Władysława IV* / W. Czermak // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozoficzny. Ser. II. T. VI*. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1895. – 403 s.
19. Darowski A. *Misja dyplomatyczna w XVII wieku* / A. Darowski // *Szkice historyczne*. – Seria I. – Warszawa: Nakład Księgarni Teodora Paprockiego i S-ki, 1901. – S. 240–307.
20. Godziszewski W. *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648)* / W. Godziszewski // *Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski*. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935. – Z. 3. – 96 s.
21. Godziszewski W. *Polska a Moskwa za Władysława IV* / W. Godziszewski (Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego. Ser. II. T. 42. Nr 6). – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1930. – 73 s.
22. Konopczyński W. *Dzieje Polski nowożytnej* / W. Konopczyński. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1996. – 812 s.
23. Krajewski J. *Władysław IV a korona szwedzka* / J. Krajewski // *Biblioteka Warszawska*. – 1913. – T. 3. – Zesz. 2. – S. 210–234.
24. Szelachowski A. *Rozkład Rzeszy a Polska za panowania Władysława IV* / A. Szelachowski. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1907. – 265 s.
25. Wisner H. *Władysław IV Waza* / H. Wisner. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1995. – 210 s.

Віктор Павлюк

АДАМ ЄЖИ ЧАРТОРИЙСЬКИЙ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано погляди та практичні дії польського політичного діяча А. Чарторийського як очільника російської дипломатії. Відображено його бачення шляху розвитку європейських народів в період загострення міжнародних відносин на початку ХІХ ст.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, коаліція, польське питання.

Віктор Павлюк. Адам Ежи Чарторийский и внешняя политика России в начале ХІХ в.

В статье проанализированы взгляды и практические действия польского политического деятеля А. Чарторийского как главы российской дипломатии. Отражено его видение пути развития европейских народов в период обострения международных отношений в начале ХІХ в.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, коалиция, польский вопрос.

Viktor Pavlyuk. Adam Jerzy Czartoryski and foreign policy of Russia in the early nineteenth century

The article analyzes the views and actions of the Polish political figure A. Czartoryski as heads of Russian diplomacy. Showing his vision towards the development of European nations during the aggravation of international relations in the early nineteenth century.

Keywords: foreign policy, diplomacy, the coalition, the Polish question.

Адам Єжи Чарторийський (1770–1861) був одним із видатних європейських політиків на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. Його особистості найбільше уваги приділено і сьогодні приділяється в польській історіографії. Це зумовлено тим, що він належав до осіб, які зробили значний внесок у формування польської національної ідеї і в справу її популяризації серед європейських націй і держав. Серед дослідників,

які вивчали зовнішньополітичні та дипломатичні аспекти діяльності А. Чарторийського варто виділити Є. Сковронка, А. Новака, М. Хандельсмана та ін. [14; 15; 7; 10; 11]. На жаль, в українській історичній науці відсутні праці, присвячені особі А. Чарторийського загалом, і його діяльності як керівника зовнішньополітичного відомства Російської імперії зокрема. Метою цієї статті є аналіз теоретичних поглядів та практичних дій А. Чарторийського у сфері зовнішньої політики Росії в роки служби в дипломатичному відомстві імперії.

Дипломатична кар’єра А. Чарторийського розпочалась у серпні 1799 р., коли Павло І призначив князя на першу дипломатичну посаду – російським послом при дворі короля Сардинії. І, як зазначав один із дослідників дипломатичної діяльності А. Чарторийського Є. Сковронек, «Чарторийський в силу необхідності включився в роботу складної бюрократично-дипломатичної роботи імперії» [14, 56–57].

Після смерті Павла І (1801 р.) князь А. Чарторийський був запрошений новим царем Олександром І на службу в Петербург відразу з моменту створення концепції реформ в імперії, а незабаром почав приймати участь в управлінні її зовнішньою політикою (з вересня 1802 р. займав пост «товариша міністра», тобто заступника міністра закордонних справ Росії, а з січня 1804 р. до червня 1806 р. виконував функції керівника міністерства) [3, 36]. Свої погляди на розвиток зовнішньої політики Росії А. Чарторийський виклав у «Проекті загальної інструкції міністерства закордонних справ» і в меморіалі «Про політичну систему». В проекті були закладені ідеї прагнення кожної держави до захисту своїх інтересів, а також рівноваги сил в Європі [14, 67].

На питання, чому Павло І та його син Олександр зупинили свій вибір саме на А. Чарторийському, можна відповісти з впевненістю, якщо врахувати їх прагматичний підхід до питань політики. А. Чарторийський був одним із найосвіченіших людей свого часу, мав широкий світогляд в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики, і навіть попри попереднє негативне ставлення до російської інтервенції в Речі Посполитій, його відданість монархії, в дусі якої він був вихований, була очевидною.

А. Чарторийський був одним із представників польської еліти, яка зв’язавши себе службою імперії, прагнула так спрямувати її політику, щоб вона одночасно вирішувала завдання відновлення польської державності, з передуючим цьому об’єднанням земель, шукала спільні інтереси, спільну політичну ідею для Польщі і Росії. Князь, займаючи високу посаду в російському міністерстві закордонних справ, справді

вірив, що знайшов таку ідею, яка зможе об'єднати в собі успіх справи Польщі, вигоду Росії і благо всієї Європи. Таку концепцію він виклав царю в доповідній записці «Про політичний метод, який повинна застосувати Росія» у 1803 р. [7, 43].

У документі А. Чарторийський наголошував на необхідності впровадження справедливих відносин не лише між державами, але і між народами. Тим самим він вказував на важливу умову досягнення міцного миру в Європі. В цьому відношенні А. Чарторийський став першопрохідцем на ниві європейської дипломатії: «Кожен окремий народ має свою мову, свої звичаї, традиції, спосіб бачення і відчуття. Вони не можуть ні добре зрозуміти один одного, ні пізнати; чуже панування не може відповідати інтересам ні одного народу. Кожен прагне до того, щоб бути господарем у себе» [7, 43].

Разом з тим, князь прагнув протиставити наполеонівським планам перебудови Європи під зверхністю Франції концепцію ліквідації гегемонії Наполеона, зміцнюючи позиції Росії на континенті. А. Чарторийський теоретично обґрунтував необхідність створення міжнародної організації, яка б запобігала війнам і гарантувала незалежність малим країнам, доводив можливість виникнення незалежних держав на європейській території Туреччини і відновлення Польщі, яка була розділена між Пруссією і Австрією, в межах Росії. Для запобігання французькій експансії проект передбачав утворення сильної держави у північній Італії на чолі із Сардинським королівством, а також організацію федерації німецьких держав. Реалізація даного проекту принесла б, на початковому етапі, значну перевагу Росії, як осередка і провідника слов'янських народів, протектора відродженої грецької держави і оборонця малих народів [1, 179]. Практичне втілення хоч частини намірів вимагало дипломатичної гри, добору і швидких дій союзників Росії.

Ще одна концепція зовнішньої політики Росії належала співробітнику міністерства закордонних справ В. Малиновському. Визначальним елементом його поглядів було прагнення до розширення прав балканських народів, які перебували під гнітом Туреччини, та їх поступове звільнення, що розглядалось як найкращий спосіб зміцнення позицій Росії серед слов'янських народів. Цілісну програму змін в міжнародній політиці Росії В. Малиновський виклав у своїй праці «Роздуми про мир і війну». На відміну від А. Чарторийського, автор тісно поєднував зовнішню політику з питаннями економічними і з суспільним устроєм держав. Такі погляди детермінували програму змін, які В. Малиновський подав у другій і третій частині своєї праці.

Автор передбачав небезпеку дальшого зростання сили Франції через можливий її союз з німецькими та італійськими державами. В «Роздумах...» наголошувалось, що запобігти цьому можна через мирні ініціативи Росії, а також впроваджуючи природне право народів на свободу і незалежність. Виходячи з цієї тези, Греція, Румунія, народи Балканського півострова, Чехія і Польща повинні були отримати незалежність. Разом з тим, проект передбачав утворення слов'янсько-російської, італійської, німецької (з Голландією та Швейцарією), а також португальсько-іспанської федерацій. Для розв'язання спірних питань, встановлення кордонів, озброєння і контролю над ними рекомендувалось створити міжнародну організацію – Спільну раду, яка б складалася із представників різних народів. Такий зв'язок між народами повинен був об'єднати всю Європу і сприяти утворенню європейської федерації [7, 51]. В. Малиновський вважав, що війни, які ведуться Францією, послаблюють зв'язки між європейськими народами і не сприяють налагодженню політичного співробітництва у Європі, гальмують динаміку позитивних змін. Першим кроком у вирішенні цієї проблеми може бути організація Росією союзу кількох держав, які прагнуть оборони своїх кордонів і незалежності [7, 52].

Окрім розробки теоретичних концепцій щодо майбутнього Європи А. Чарторийський пильно стежив за розвитком міжнародних подій. З розривом дипломатичних відносин між Францією і Великобританією 12 березня 1803 р. виникла ситуація, яка задовольняла російську сторону: війна між цими двома державами звелась до боротьби за надійного союзника. Британський прем'єр-міністр Вільям Пітт-молодший (1759–1806) шукав сильного партнера, одночасно прагнучи не допустити утворення франко-російського союзу. Після попередніх переговорів із А. Чарторийським В. Пітт зробив пропозицію Олександрю I визнати його майбутнім «царем всіх християн» [1, 168].

Олександр I на основі документів, підготовлених А. Чарторийським та його соратниками, запропонував Британії ідею перетворення європейських держав у «ліберальні і конституційні держави». Гарантами нового європейського порядку повинні були стати Росія і Великобританія, які б протистояли міжнародним конфліктам і сприяли вирішенню конфліктних питань мирним шляхом. Уявлення Олександра I про новий європейський порядок базувалась на ідеях, пропонованих А. Чарторийським та апаратом МЗС: співіснування незалежних національних держав під патронатом Росії і Британії, які «розуміють потреби малих народів і готові їм допомогти» [1, 169].

А. Чарторийський був переконаний, що для позитивного вирішен-

ня польського питання необхідно спрямувати дії Росії на Балкани для підтримки руху слов'янських народів проти Османської імперії. І якщо Олександр I візьме їх під свою опіку, то це створить прецедент і для поляків. Як наслідок в грудні 1803 р. російський посол в Туреччині А. Італінський вимагав, щоб Порта надала грекам широку автономію. І хоч ідеї А. Чарторийського не були реалізовані повністю через невпевненість царя у спроможності Росії нав'язати свою волю Османській імперії, Олександра схилили до думки, що зароджуваний панслов'янський рух на Балканах вигідний Росії і його необхідно підтримувати, щоб посилити свої впливи на Балканах і Закавказзі [4, 134].

Проте головний вузол протиріч у той час був зав'язаний між Росією і Францією. Військове протистояння з Францією для Росії було об'єктивно не бажаним і обидві сторони прагнули шляхом політичних комбінацій досягти вигідних для себе результатів. Наполеону необхідно було забезпечити собі свободу рук у боротьбі з Англією і він намагався поширити свою владу на Південну та Центральну Європу. В цій ситуації були можливі компроміси, але не виключеною була й війна.

Використовуючи російсько-пруське протистояння у 1805 р., А. Чарторийський прагнув здобути певні позитиви для поляків. В останні дні вересня антипруські плани князя входили в стадію реалізації. Складовою цих планів був вихід польських земель з-під пруської опіки і утворення окремої польської держави. Цей план в польській історіографії отримав назву «пулавського плану» [15, 179]. Він уже в той час розглядався як значна заслуга А. Чарторийського перед польським народом і багато в чому завдяки йому перші роки XIX ст. були в політичному житті князя важливим періодом зростання його авторитету як на міжнародній арені, так і серед поляків.

«Пулавський план», як реальна концепція російської політики, охоплював три елементи. Перший – втягнення Пруссії в коаліцію; другий – компрометування Пруссії перед Францією; третій – безпосереднє вирішення польського питання. Виходячи із загальних російських планів, можна було сподіватись на вирішення даного питання у випадку ворожості Пруссії до Росії, успіху Австрії у війні із Францією, готовності царя до початку війни із Пруссією і згоди на те Австрії. Тому А. Чарторийський, розуміючи всю складність ситуації, не надто сподівався на реалізацію плану. Особливо це стало зрозуміло 18 вересня 1805 р., коли цар, всупереч позиції А. Чарторийського, затримав похід російських військ до пруських кордонів і висловив готовність до переговорів із королем [15, 217]. 8–10 листопада А. Чар-

торийський сформулював нові умови для Пруссії, які передбачали нейтральне становище останньої у випадку франко-російської війни, а в разі вступу у війну, то лише як союзник Росії. У випадку незгоди Пруссії на такі умови, Росія оголошувала їй війну, польські землі приєднувались до імперії, а Олександр I приймав титул польського короля [12, 78].

Будучи переконаним, що Росія підтримає польську справу, А. Чарторийський використав увесь свій політичний авторитет для досягнення поставлених цілей. Він запросив відомих польських політичних діячів І. Потоцького, Ст. Потоцького, К. Браницького, званого вченого Я. Снядецького і запропонував, щоб можливий збройний виступ поляків очолив князь Й. Понятовський. А. Чарторийський прагнув залучити на свій бік відомих магнатів і представників заможної шляхти незалежно від їх політичних переконань. Інформація про польські наміри Олександра I і «пулавський план» проникала в середовище заможної шляхти, даючи надію на відродження Польщі. Поляки з пруських і австрійських територій звертались до російського царя з проханням приєднати етнічні польські землі під опіку самодержця. До Варшави направлялись емісари з метою приготування до збройної акції [2, 344]. Це тривало до 16 листопада, коли Фрідріх Вільгельм II знайшов порозуміння з країнами-учасниками третьої антифранцузької коаліції. Демонстрація порозуміння коаліції з Пруссією мала створити загрозу для Наполеона і послабити його претензії до Австрії. А. Чарторийський передбачав нетривалість Потсдамського договору від 3 листопада 1805 р., на основі якого Пруссія входила до коаліції і визнавала себе складовою коаліції, якщо протягом місяця Франція не прийме її мирних пропозицій. Для князя головним було не допустити утворення франко-пруського союзу і виграти час, щоб завершити військові приготування третьої коаліції [14, 82]. Він особливо намагався утримати союзні відносини з Англією, як найміцнішою потугою у боротьбі з Наполеоном. Але восени 1805 р. третя коаліція, яка прагнула покласти кінець завойовницькій політиці Наполеона, була розгромлена Бонапартом в битві під Аустерліцем. Олександр I вирішив укласти мир на умовах Наполеона [2, 350]. А. Чарторийський вважав Пруссію винною в невдачі, якої зазнали Росія і Австрія, думав, що її інтереси змушують її шукати союзу з Францією і що війна Росії з Пруссією все одно неминуха [13, 206].

Загалом завжди, коли головною метою Росії ставала необхідність перемоги над Наполеоном, князь старався зробити польську справу важливим елементом тієї політики. Він прагнув до повернення під ро-

сійське управління всіх польських земель з наданням широкої автономії. Однак такі прагнення були нереальними в міжнародних умовах перших років XIX ст.

При цьому більшість дослідників не знаходять в проектах А. Чарторийського жодних слідів конкретики у вирішенні польського питання. Очевидно прагматизм у поглядах на російську політику привів його до висновку, що в існуючих політичних реаліях незалежна Польща може існувати тільки за підтримки однієї із великих держав. І цією державою, на його думку, була Росія. Однак пізніші переговори в Тільзіті засвідчили про помилковість таких переконань.

Катастрофа третьої коаліції завершувала період найбільшого впливу А. Чарторийського на управління зовнішньою політикою Росії. В кінці грудня 1805 р. він повертається до Петербурга, формально залишаючись керівником міністерства закордонних справ. Можна погодитись з думкою польського історика Є. Сковронка, що в цей час фактично розпочинається період згортання урядування і політичної активності князя в російській столиці [15, 236].

Поразка третьої коаліції – це була передусім військова і політична поразка Росії, яка сприяла зростанню гегемонії Франції у Європі. Після Аустерліца здавалося, що Наполеон вирішуватиме долю континенту. Франція, завдяки отриманню від Австрії Далмації, почала загрожувати впливу Росії на Балканах. Зростала небезпека територіям Росії з заходу (у разі франко-пруського союзу) і з півдня (у разі франко-турецького союзу). В такій ситуації Росії необхідно було напрацювати новий проект зовнішньої політики і послідовно його реалізовувати.

В таких умовах позиції А. Чарторийського слабли і загроза відставки була лише питанням часу. Це сприяло активізації противників князя в Петербурзі. Адже вину за невдалу політику поклали на А. Чарторийського і М. Новосільцева. Першого звинувачували у свідомій зраді Росії, у перекручуванні намірів імперії і усуненні О. Воронцова, який прагнув повільного обмеження сил Франції. Князь чекав, що Олександр I запропонує йому піти у відставку. Однак цар протривав тому, демонструючи свою незалежність від тиску вищих кіл Петербурга і не бажав кардинально змінювати свою політику [9, 52].

Невдовзі становище А. Чарторийського дещо покращилось. На початку 1806 р. він подав на засідання уряду два меморіали з аналізом зовнішньої політики Росії протягом 1804–1805рр. і перспектив на найближчий рік. Полемізуючи зі своїми опонентами, автор захищав засади своєї політики 1804–1805 рр. і доводив, що вона виходила з

інтересів російського самодержавства, ані словом не згадуючи про польський проект [15, 241].

Найбільшою небезпекою, на думку Чарторийського, варто було очікувати з півдня, де формувався франко-турецький союз. Для протидії можливій експансії, перш за все, з боку Туреччини, він пропонував поглиблення співпраці з народами Балкан, а також посилення Чорноморського флоту і концентрацію армії на кордоні з Молдовою [15, 242]. А до того він переконував у необхідності вести мирні переговори з Францією, одночасно декларувати непоступливість у стосунках з Наполеоном і прагнути до порозуміння з Англією, Австрією, Швецією і Пруссією [15, 242].

Засідання уряду у січні 1806 р. за участю царя продемонстрували, що більшість критично ставилась до концептуальних засад зовнішньої політики міністра. Лише П. Строганов, П. Завадовський і В. Кочубей підтримали і бажали успіху А. Чарторийському. Але і вони рекомендували політику на Балканах обмежити виключно боротьбою з французькими впливами, а в польському питанні зайняли негативну позицію. Вони скептично оцінювали можливості поляків у боротьбі за незалежність і пропонували порозумітись з Пруссією з метою протистояння польським планам Наполеона [5, 43]. Більшість уряду виступала за цілковитий перегляд попередньої і впровадження більш еластичної зовнішньої політики. Головним аспектом політичної лінії, пропонованої опонентами, був пошук можливостей союзу з Францією навіть незалежно від Лондону. О. Куракін висловлював надію, що російсько-французьке порозуміння вирішувало б долю Європи [5, 44]. Все це свідчило про певні розбіжності між А. Чарторийським і царем та його оточенням.

На початку 1806 р. значно зросло занепокоєння Росії французькою політикою на Балканах. А. Чарторийський дізнався про плани Наполеона щодо поділу Туреччини і захоплення Далмації і, відповідно, підготовки наступу на Росію з півдня. Тому Росія повинна була підтримувати сербський антитурецький рух. Хоч офіційно А. Чарторийський заявляв про дотримання миру з Туреччиною, але насправді готував радикальні зміни російської політики. У січні 1806 р. він напрацював широкий план балканської політики.

Перша частина плану передбачала тісну співпрацю Англії і Росії з метою обмеження впливів Франції на Туреччину. Друга частина плану наголошувала, що для Росії бажане приєднання Молдавії, Волощини і Бессарабії і утворення федерації балканських народів під зверхністю Росії. Реалізація другої частини плану мала наступити у

випадку початку війни з Туреччиною [15, 251]. Однак під впливом Олександра I та його оточення, які стояли на позиціях порозуміння з Францією, А. Чарторийський також почав говорити про необхідність переговорів з Наполеоном [15, 260].

Наступні події міжнародного життя відбувалися вже без участі А. Чарторийського, як міністра закордонних справ Росії. 4 липня 1806 р. МЗС повідомило дипломатичний світ про його відставку. Причиною відставки стали концептуальні розбіжності між ним і царем. Князь прагнув до активної політики на всіх напрямках, з опорою на співпрацю з Британією. Натомість цар наполягав на позиції очікування, пасивності. Він не вірив у прихильність Англії, сподіваючись на порозуміння з Пруссією. А. Чарторийський наполягав на підготовці до війни з Туреччиною, позитивний результат від якої мав сприяти утворенню великої федерації, яка мала поширитись на всіх слов'ян і греків, як єдиної перешкоди Наполеону. Війну з Францією він вважав неминучою, а її відсунення на 2–3 роки принесло б, на його думку, користь лише Наполеону.

Таким чином, ідеалістичні постулати великого плану перебудови Європи А. Чарторийського поступились реальній політиці об'єднання держав у боротьбі проти Наполеона. Цар на власний розсуд приймав рішення, які, на його думку, краще служили інтересам його держави. Російська еліта, яка ревно ставилась до впливів А. Чарторийського на рішення царя, ні на мить не втрачала своїх підозр до князя. З його політичних планів, які повинна була проводити Росія, практично були реалізовані тільки ті елементи, які сприяли зростанню її впливу або збільшували її територіальні володіння. Про відродження ж Польщі, всупереч Пруссії, в тих умовах не могло бути і мови.

Джерела та література

1. Влчек Р. Адам Ежи Чарторыйский и политика российского императора Александра I (идеи европейского единства) / Р. Влчек // *Евгора*. – 2006. – № 2(19). – С. 153–158.
2. Внешняя политика России. XIX – начало XX вв.: Документы Министерства иностранных дел. – М., 1960. – Серия 1. – Т. 2 (1801–1815). – 582 с.
3. Гетка-Кениг М. Поляки на вершинах власти в царской России / М. Гетка-Кениг // *Новая Польша*. – 2009. – № 5. – С. 36–44.
4. Дегоев В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. / В. Дегоев. – М., 2004. – 496 с.
5. Корнилов И. Князь Адам Чарторыйский / И. Корнилов. – М., 1896. – 102 с.
6. Крисань М. Адам Ежи Чарторыйский / М. Крисань // *Вопросы истории*. – 2002. – № 2. – С. 58–68.

7. Новак А. Европа народов – взгляд Адама Ежи Чарторыйского / А. Новак // *Евгора*. – 2001. – № 1(1). – С. 35–64.
8. Орлик О. «Европейская идея» Александра I / О. Орлик // *Новая и новейшая история*. – 1997. – № 4. – С. 46–48.
9. Хартли Дж. Александр I / Дж. Хартли. – Ростов-на-Дону, 1998. – 196 с.
10. Bieliński J. Żywot ks. Adama Jerzego Czartoryskiego / J. Bieliński. – Warszawa, 1905. – Т. 2. – 131 s.
11. Handelsman M. Adam Czartoryski / M. Handelsman. – Т. 1. – Warszawa, 1948. – 192 s.
12. Kukiel M. Książę Adam / M. Kukiel. – Warszawa, 1993. – 112 s.
13. Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. – Т. 2. – Kraków, 1905. – 243 с.
14. Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861 / J. Skowronek. – Warszawa, 1994. – 353 s.
15. Skowronek J. Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego / J. Skowronek. – Warszawa, 1969. – 382 s.

Тетяна Ковальчук

ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИЗМУ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939)

У статті проаналізовано особливості організації туристичної справи на території Волинського воєводства у міжвоєнний період.

Ключові слова: Волинське воєводство, Друга Річ Посполита, туризм, екскурсія, путівник, туристичний маршрут, туристичні товариства, туристичні організації.

Татьяна Ковальчук. Организация туризма на территории Волинского воєводства в междувоенный период (1921–1939)

В данной статье проанализированы особенности организации туристического дела на территории Волинского воєводства в междувоенный период.

Ключевые слова: Волинское воєводство, Вторая Речь Посполитая, туризм, экскурсия, путеводитель, туристический маршрут, туристические общества, туристические организации.

Tetyana Kovalchuk. Organization of tourism on territory of Volyn province in intermilitary period (1921–1939)

In this article activity of organization of tourist business on territory of the Volyn province in an intermilitary period are analysed.

Keywords: Volyn province, the Second Thing Pospolita, tourism, excursion, guide-book, tourist route, tourist societies, tourist organizations.

Починаючи з кінця минулого століття туризм стає важливим соціальним і політичним явищем, він істотно впливає на сучасний світовий устрій, економіку багатьох країн і регіонів світу. Туристична галузь завдяки стрімким темпам зростання перетворилася на одну з важливих складових світової економіки. Активний розвиток туристичної справи, у першу чергу, відбувається завдяки її досконалії організації. Для нашої держави є необхідним вивчити та запозичити досвід інших держав щодо організації туризму не лише на сучасному

етапі, але й у попередні роки. Яскравим прикладом з досліджуваного питання є досвід міжвоєнної Польщі, зокрема – території колишньої її складової – Волинського воєводства.

Метою даної статті є дослідити організацію туристичної справи на території Волинського воєводства у міжвоєнний період.

Досліджувана тема є недостатньо вивчена у науковій історичній літературі. Науковий доробок сучасних вчених із даної проблематики обмежується публікаціями Н.Кінд-Войтюк [9; 10], В.Дмитрука [6], Н.Заставецької [8], О.Михайлюка [11] та О.Звадської [7], у яких в основному подається загальна характеристика розвитку туризму на території Волині, а також аналізується діяльність польських туристсько-краєзнавчих товариств та їх внесок у розвиток туристичної справи на досліджуваній території. Основу джерельної бази даної праці складають матеріали Архіву Нових Актів у Варшаві [13-16], архівів Польської Академії Наук у Варшаві [18] та Кракові [17], фондів Державного архіву Волинської області [1-5], статuti туристичних товариств [27-28], путівники [17; 19; 21], статті у періодичних виданнях міжвоєнного періоду [25; 30] тощо.

Згідно з умовами Ризького мирного договору 1921 р. Західна Волинь увійшла до складу Другої Речі Посполитої, а на її території було утворено нову адміністративно-територіальну одиницю – Волинське воєводство з центром у Луцьку [29].

Організація туризму на Волині здійснювалася як через загальнодержавні установи Польщі, так і воєводські. Значну роль у цій справі також відігравали різного роду польські туристичні організації та товариства.

Справами туризму на території усієї Другої Речі Посполитої займався Відділ туризму, який діяв при Міністерстві Публічних Робіт [15]. Даний підрозділ протягом майже усього міжвоєнного періоду очолював М.Орлович [18]. Його посада мала назву «референт з питань туризму». Крім нього тут працювало ще троє осіб [15].

Крім вищезазначеної установи у Варшаві при Міністерстві Публічних Робіт діяли Державна Туристична Рада та Польський Туристичний Відділ, головним завданням яких була координація роботи промислової, харчової, готельної, транспортної індустрії, а також забезпечення їх сприяння розвитку туристичної справи в країні [19, 21].

При Міністерстві Комунікації діяло Бюро Туристичної Пропаганди Польської Державної Залізниці, одним із головних завдань якого було забезпечення розвитку та пропаганди туризму на теренах Польської республіки [19, 22].

Значний внесок у розвиток і популяризацію туристичної галузі зробили й інші міністерства Другої Речі Посполитої. Зокрема, – Міністерство Закордонних Справ займалося пропагандою туристичних регіонів Польщі поза її державними кордонами, виступало співорганізаторами міжнародних туристичних з'їздів, спортивних заходів, сприяло організації закордонних туристичних поїздок тощо [16]; Міністерство Освіти забезпечувало охорону пам'яток мистецтва і культури, здійснювало нагляд за будинками відпочинку, сприяло розвитку молодіжного туристичного руху; працівники Міністерства Сільського Господарства опікувались та впорядковували парки, заповідники, що знаходились на території державних лісів, і які охоче відвідували туристи; Міністерство Пошти і Телеграфу забезпечувало пропаганду туристичної справи шляхом видавництва різноманітних брошур, буклетів, поштових карток із фотографіями краєвидів Польської республіки [14].

На початку 20-х рр. ХХ ст. при установах «Дирекція публічних робіт» у Луцьку було вперше введено посаду референта з питань туризму. Саме до цього періоду більшість науковців відносять зародження туристичної справи в досліджуваному регіоні [6, 24].

В 1925 р. при воєводській управі створено воєводську туристичну комісію. Даний підрозділ займався справами, пов'язаними із готельною справою, шляхами сполучення, доглядом за краєвидами і пам'ятками минулого тощо. В 1925–1926 рр. воєводську туристичну комісію очолював Ж.Пручник, згодом дану посаду зайняв Ф.Ксенжпольський [6, 28].

Активний розвиток туризму в Польській республіці, в тому числі і Волинському воєводстві, відбувався також завдяки діяльності різного роду польських товариств і організацій.

Найбільший внесок у розвиток туристичної галузі на території Волинського воєводства зробило Волинське Краєзнавче Товариство і Опіки над Пам'ятками Старовини, що діяло у Луцьку. Ідея створення Волинського Краєзнавчого Товариства і Опіки над Пам'ятками Старовини була висунута ще у 1921 р. З.Морвіцом, який активно закликав створити даного роду організацію під назвою «Товариство охорони над пам'ятками старовини» [22, 10]. Однак створене воно було лише у 1927 р. Його керівником було затверджено Францішека Ксенжпольського [27, 12]. У 1933 р. це товариство увійшло до складу Польського краєзнавчого товариства [9, 22], яке існувало з 1906 р. у Варшаві і на початку 30-х рр. ХХ ст. стало фактично загальнопольською організацією у справах охорони культурної спадщини.

Члени товариства об'єднувались у секції. Зокрема, у ньому діяли наступні секції – туристична, краєзнавча, природоохоронна, музейна та ін. Вони створювались за погодженням воєводської ради товариства, мали дотримуватись принципів та положень його статуту, подавати воєводській раді інформацію про кількість членів, здавали річні звіти про свою діяльність [5, арк. 9].

Товариство мало центральне відділення у Луцьку, а також місцеві повітові філії у таких містах воєводства як Острог, Кременець, Дубно, Ковель, Володимир-Волинський, Костопіль, Рівне та ін. При його відділеннях на основі статуту і під керівництвом одного із членів місцевого правління функціонували молодіжні осередки [4, арк. 8].

Для підтримки зв'язків з усіма своїми осередками Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам'ятками старовини проводило щорічні та щопіврічні з'їзди делегатів цих осередків. На цих з'їздах зазвичай ухвалювали програму діяльності товариства, обговорювались і затверджувались річні звіти воєводської ради з діяльності організації за попередній рік, затверджувався річний бюджет, обговорювались методи популяризації та пропаганди туристично-краєзнавчого руху в регіоні. На з'їздах також приймали у почесні члени товариства [4, арк. 9].

Досліджуване товариство співпрацювало із різними туристичними бюро з інших регіонів Другої Речі Посполитої. Найбільш плідною була його співпраця з туристичними бюро «Орбіс» та «Францпол». Спільними зусиллями вони організовували поїздки за кордон. Зокрема, у 1930 р. було здійснено чотирьохтижневу туристичну подорож, у ході якої було відвідано Сербію, Боснію, Герцеговину, Чорногорію, Далмацію, Альпи [4, арк.3].

В 1926 р. з ініціативи референта з питань туризму М.Орловича у Варшаві була створена організація під назвою Зв'язок Польських Туристичних Товариств [21, 5]. Згідно зі статутом цієї установи, який був прийнятий в травні 1927 р., головним завданням організації була пропаганда туристичної справи на теренах Другої Речі Посполитої, у тому числі й на досліджуваній території, а також для здійснення даної мети – координація діяльності усіх туристичних товариств і організацій, що діяли на території держави [21, 6].

Протягом 1935–1939 рр. у Луцьку діяло Волинське Товариство Приятелів Наук [31, 243]. Дане товариство було створене з метою об'єднати всі напрямки наукової роботи на території Волинського воєводства. До створення цього товариства доклали зусиль польський історик, керівник Волинської округи Польської вчительської спілки Я.Гоффман та волинський віце-воєвода Ю.Слешинський [10, 137]. Одним з основних завдань

було стимулювати на Волині наукові, краєзнавчі, пам'яткознавчі дослідження; організувати видавничу діяльність. Дане товариство спільно із Волинським Краєзнавчим Товариством і Опіки над Пам'ятками Старовини організувало екскурсії, брало участь у виданні туристсько-краєзнавчих путівників по Волині [1, арк.2–5].

Значний вклад у розвиток туристичної справи на території Волинського воєводства зробили Товариство Розвитку Східних Земель та Польський Турінг Клуб, завдяки яким організувались різноманітні туристичні ярмарки та виставки [7, 85].

Діяльність усіх вищезгаданих товариств була спрямована на пропаганду та популяризацію туристичної галузі Другої Речі Посполитої шляхом проведення численних екскурсій, організації різноманітних курсів з метою підготовки спеціалістів для сфери туризму, розробки туристичних маршрутів, а також видавництва путівників, листівок, буклетів, інформаторів, у яких описувалась туристична інфраструктура як Польської республіки в цілому, так і Волинського воєводства зокрема.

До однієї із форм популяризації туристичного руху на території Волинського воєводства, що використовували як державні управлінські органи, так і туристичні товариства та організації, належало проведення виставок. Найбільший внесок у їх організацію та проведення робили уже згадані Волинське Краєзнавче Товариство і Опіки над Пам'ятками Старовини та Волинське Товариство Приятелів Науки. Саме завдяки членам цих товариств у 1930 р. було створено воєводський виставковий комітет Міжнародної виставки комунікації і туризму під керівництвом волинського воєводи Я. Слешинського, проведення якої мало відбутися у Познані цього ж року. Товариства та організації туристської спрямованості також брали участь у туристично-комунікативній виставці «День Волині», що відбулась аналогічного року у Познані. У період з 16 квітня по 3 травня 1931 р. зусиллями Волинського краєзнавчого товариства і охорони пам'яток старовини було проведено туристично-краєзнавчу виставку [7, 84]. В травні 1932 р. було проведено виставку у Луцьку «Краєвиди Польщі». Виставка складалась із таких відділів: живопис, графіка, фотографія, архітектура, природничий відділ тощо [2, арк. 3].

Починаючи із 1933 р. щорічно в Рівному почали проводитись так звані Волинські торги, на яких активно популяризували Волинь як туристичний регіон [7, 84].

Ще однією із форм пропаганди та популяризації туризму серед населення Волині з боку державних органів влади та різноманітних туристичних товариств і організацій було видавництво туристичних

путівників, буклетів, інформаторів, листівок, туристичних карт тощо. Зокрема, у 1929 р. представники Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини взяли участь у виданні праці «Ilustrowany przewodnik po Wołyniu» («Ілюстрований путівник по Волині») М. Орловича. [23], який на той час займав посаду референта з питань туризму в Міністерстві публічних робіт у Варшаві. Це був перший путівник по Волині, який крім загальних відомостей включав декілька туристичних маршрутів, в ньому містився опис місць Волинського воєводства, які, на думку автора, обов'язково потрібно відвідати [12, 296].

У 1934 р. дане товариство тиражем 10 тис. примірників видало пізнавальну брошуру про Волинь, написану тодішнім директором Волинського музею у Луцьку Ю.Дуткевичем, у якій автор описав природні та історико-культурні туристичні ресурси Волинського воєводства [6, 24].

У 1937 р. зусиллями цього ж товариства було видано 20 різновидів листівок, загальною кількістю кілька тисяч екземплярів [7, 25].

У 1935–1937 рр. завдяки зусиллям Зв'язку Польських Туристичних Товариств було видано путівники по Польщі у 4-х томах під загальною редакцією С.Ленартовіча. Волинському воєводству був присвячений 2-й том даного видання [26].

У 1939 р. побачив світ ще один путівник по Волині – «Przewodnik po Wołyniu», автором якого був уже згадуваний Я.Гофман [20].

Пропаганда туризму велась і шляхом повідомлень та оголошень у періодичних виданнях, газетах, брошурах тощо [5, арк 8]. У них розміщувалась інформація про заплановані поїздки, а також описувались міста, які пропонувалось відвідати, вміщувались їх фотографії тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що організація туристичної справи на території Волинського воєводства у період Другої Речі Посполитої здійснювалась завдяки діяльності як урядових, так і позаурядових організацій. Пропагандою і популяризацією туризму займались міністерства Польщі та їх структурні підрозділи, воєводські комісії, а також різного роду польські туристичні організації та товариства, що діяли в досліджуваний період.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46 «Волинське воєводське управління». – Оп. 8. – Спр. 707 «Sprawozdanie Zarządu Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przesłości z działalności za rok 1931 (12.04.1932)».

2. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1033 «Списки громадських організацій на Волині».
3. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 159 «Списки громадських організацій на Волині».
4. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1842 «Sprawozdanie Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przesłości za rok 1932».
5. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 2025 «Sprawozdanie Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przesłości».
6. Дмитрук В. Зародження туристичного руху на Волині / В. Дмитрук // Минуле та сучасне Волині та Полісся: Ковель та ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської науково-історичної конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України та 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. – Луцьк: [б.н.в.], 2003. – С.24–25.
7. Завадська О. Туризм як один із напрямків діяльності краєзнавчих товариств у 1921–1939 рр. на території Волинського воєводства / О. Завадська // Волинь: Історія і сучасність. Жидичин кризь віки. Матеріали IV науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 780-ти річчю села Жидичина Ківерцівського району. – Луцьк: [б.н.в.], 2007. – С.82–89.
8. Заставецька Н. Пам'яткоохоронний аспект діяльності польських громадських організацій і товариств на західноукраїнських землях / Н. Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2008. – Вип.3. – С.240–246.
9. Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / Н. Кінд-Войтюк // Краєзнавство. – К.: [б.н.в.], 2008. – Вип.1-4. – С.22–27.
10. Кінд-Войтюк Н. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939) / Н.Кінд-Войтюк // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк: [б.н.в.], 2001. – Вип.5. – С.136–140.
11. Михайлюк О. Історичне краєзнавство на Волині в 1921–1939 рр. / О. Михайлюк // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею і 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. 16–17 червня 1994 р. – Луцьк: Ініціал, 1998. – С. 7–8.
12. Петровський О. Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник / О. Петровський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім.В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: [б.н.в.], 2003. – Вип.3. – С.295–299.
13. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). – Dział «Administracja ogólna». – Zespół 12 «Ministerstwo Przemysłu i Handlu w Warszawie». – Sygn. 140–150 «Departament Organizacyjny: Organizacja, sprawozdania, gospodarka, 1928–1938».
14. AAN. – Dział «Administracja ogólna». – Zespół 16 «Ministerstwo Komunikacji w Warszawie». – Sygn. 3465 «Budowa dróg».

15. AAN. – Dział «Administracja ogólna». – Zespół 311 «Ministerstwo Robót Publiczych w Warszawie». – Sygn. 1–2 «Rozporządzenia, okólniki, komunikaty, zawiadomienia».
16. AAN. – Dział «Administracja ogólna». – Zespół 311 «Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie». – Sygn. 2925 «Referat kongresowy (międzynarodowe: biura, instytuty, kongresy i zjazdy 1931–1939)».
17. Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Dział «Archiwa prywatne i spuścizny» – Zespół 88 «Goetel Walery». – Sygn. 1–2 «Rozporządzenia, okólniki, komunikaty, zawiadomienia».
18. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. – Dział «Archiwa prywatne i spuścizny». – Zespół 210 «Mieczysław Orłowicz (1881–1959; krajoznawstwo)». – Sygn. 1 «Działacz społeczny, pracownik Głównego Komitetu Kultury Fizycznej i Turystyki, Ministerstwa Robót Publicznych, Ministerstwa Komunikacji».
19. Goetel W. Turystyka w Polsce jako czynnik poprawy sytuacji gospodarczej / W. Goetel – Kraków: Nakładem Wyższego Studium Handlowego w Krakowie, 1931. – 27 s.
20. Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu / J. Hoffman. – Warszawa: Związek polskich towarzystw turystycznych, 1938. – 67 s.
21. Informator turystyczny. – Warszawa: Nakładem Związku Polskich Towarzystw Turystycznych w Polsce, 1932. – 265 s.
22. Janowski A. Pilskie Towarzystwo Krajoznawcze / A. Janowski // Ziemia. – 1927. – № 11. – S.180–182.
23. Morwic Z. Towarzystwo Opieki nad zabytkami przeszłości Wołynia / Z. Morwic // Głos Wołyński. – 1921. – № 9. – S. 10.
24. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu / M. Orłowicz. – Łuck: Nakł. Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. – 380 s.
25. Orłowicz M. Turystyka w Polsce w 1921 roku / M.Orłowicz // Ziemia. – № 3. – 1922. – S.94–100.
26. Przewodnik po Polsce w 4 tomach: Polska Południowo-Wschodnia [pod red. S.Lenartowicz]. – Warszawa: [b.n.w.], 1937. – T.2. – 540 s.
27. Statut Polskiego Touring Klubu. – Warszawa: [b.n.w.], 1933 – 12 s.
28. Statut Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich. – Warszawa: Nakładem Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, 1938. – 16 s.
29. Traktat pokoju między Polską z Rosją i Ukrainą. – Warszawa–Lwów: Drukarnia w Gywińskiego w Warszawie, 1921. – 95 s.
30. Wiadomości turystyczne: Województwo Wołyńskie. – 1932. – Nr. 1. – rok. II. – Styczeń – 25 s.
31. Wołoszynowsky J. Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów / J.Wołoszynowsky. – Łuck: [b.n.w.], 1929. – 249 s.
32. Wołyńskie Towarzystwo Krajoznawcze i Opieki nad Zabytkami Przesłości w Łucku // Ziemia. – 1928. – № 12. – S.187.

Іван Шишкін

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ПОЛЬСЬКОГО “ЛОНДОНСЬКОГО ТАБОРУ” В 1939–1945 РР.

У статті здійснено дослідження геополітичних концепцій, розроблених представниками “лондонського табору”, щодо майбутнього України після закінчення Другої світової війни. Зокрема, проаналізовано різного роду аналітичні опрацювання, плани, пропозиції та реферати представників різних політичних сил польського руху опору, в яких вони виступали з пропозиціями майбутньої польської політики стосовно українців. На основі аналізу архівних матеріалів, вітчизняної та зарубіжної літератури автор здійснив спробу показати широку палітру поглядів “лондонців”, а також, як їхнє бачення розв’язання українського питання впливало на українсько-польські стосунки в роки війни.

Ключові слова: українсько-польські стосунки, українське питання, “лондонський табір”, польський еміграційний уряд, Делегатура, Армія Крайова, Східна комісія, Східне бюро, „східні креси”.

Іван Шишкін. Украина в геополитических концепциях польского “лондонского лагеря” в 1939-1945 гг.

В статье осуществлено исследование геополитических концепций, разработанных представителями “лондонского лагеря”, относительно будущего Украины после окончания Второй мировой войны. В частности, проанализировано аналитические разработки, планы, предложения и рефераты представителей разных политических сил польского движения сопротивления, в которых они выступали с предложениями будущей польской политики касательно украинцев. На основе анализа архивных материалов, отечественной и зарубежной научной литературы автор осуществил попытку показать широкую палитру взглядов “лондонцев”, а так же, как их видение разрешения украинского вопроса влияло на украинско-польские отношения в годы войны.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, украинский вопрос, “лондонский лагерь”, польское эмиграционное правительство, Делегатура, Армия Краева, Восточная комиссия, Восточное бюро, „восточные кресы”.

Ivan Shyshkin. Ukraine in the geopolitical concepts of Polish “London camp” in the 1939-1945.

Article accomplished a research of geopolitical concepts developing by representatives of “London camp” concerning the future of Ukraine after World War II. There were analyzed a variety of analytical elaborations, plans, proposals and papers of representatives of different political forces of Polish resistance movement in which they spoke with suggestions of future polish politics as to Ukrainians. On the basis of evaluation of archive materials, domestic and foreign literature, the author accomplished an attempt to show a wide range of “Londoner” opinions, also, in what way their sight of Ukrainian issue solution influenced on Ukrainian-polish relations during the war.

Keywords: Ukrainian-polish relations, Ukrainian issue, “London camp”, Polish emigration government, “Delehatura”, Armia Krajova, Eastern Comission, Eastern bureau, “eastern lands”.

Проблема майбутнього України та українців після закінчення Другої світової війни неодноразово привертала увагу польських політиків того часу. Дослідження даної тематики є надзвичайно актуальним, адже воно дає змогу пролити світло на такі важливі питання: чому українсько-польські стосунки отримали саме такий розвиток, як на розгортання подій вплинули погляди представників “лондонського табору”, яку роль відіграла позиція окремих політичних сил у складі польського руху опору щодо розв’язання проблеми української меншини, яким чином геополітичні концепції впливали на подальші події і чому, врешті-решт, поляки і українці так і не змогли домовитися, незважаючи на численні спроби переговорів. Ось далеко неповний перелік проблем, на розвиток яких впливали погляди та переконання польської політичної еліти того часу.

Нагадаємо, що до “лондонського табору” слід відносити політичні партії, різного роду організації та військові угруповання, які діяли як на теренах Польщі, так і за її межами і підтримували польський еміграційний уряд. Останній розгорнув активну діяльність, спрямовану на боротьбу за відновлення незалежності Польщі. Спочатку уряд функціонував у Анжері (Франція), а після її поразки у війні вимушений був переїхати до Лондона. Вже 2-го листопада 1939-го р. він зобов’язав Раду міністрів вирішити проблему співпраці з Литвою, Білорусією та Україною [24, 56]. З цією метою було створено Комітет міністрів у справах краю (КСК). 13 листопада відбулось його засідання у складі: голови – ген. Казимира Соснковського, міністрів – Олександра Ладося, Мар’яна Сейди, Яна Станьчика та віцеміністра з військових справ Мар’яна Кукеля.

Комітет міністрів у справах краю ухвалив декларацію, яка побажила світ 28 листопада 1939 року. Цей документ самі поляки визначили як інструкцію у справі контактів з українською стороною. В ній говорилось про те, що уряд не тільки припускає можливість порозуміння з самостійницьким українським рухом, але й визнає потребу у створенні спільного фронту проти окупантів [28, 17]. Зазначалося, що польська сторона визнає можливість виникнення незалежної української держави і погодиться на найсміливіші пропозиції стосовно її східних кордонів. В інструкції підкреслювалося, що майбутня Україна і Польща будуть об'єднані у федерацію, в якій обидві сторони користуватимуться рівними правами. Згідно з положеннями документу, “проходження кордону між Польщею та Україною буде залежати від ступеня взаємопов'язаності федерального устрою”. Гарантувалося й дотримання усіх принципів рівності, а також забезпечення української меншини в складі Польщі і польської в Україні “національними та культурними правами на принципах взаємності” [32, 98].

Резолюцію було передано прем'єру ген. Сікорському, проте він скептично поставився до можливості створення української держави на теренах “східних кресів” [32, 101], вважаючи Західну Україну “передпіллям стратегічним” [32, 97]. Тому було прийнято рішення про те, що резолюція відіграватиме лише роль директив у переговорах з українцями.

Варто підкреслити, що в довоєнній Польщі склався стереотип згідно з яким “східні креси” вважалися відсталим аграрним регіоном. Не зважаючи на це, в геополітичних побудовах представників “лондонського табору” цим територіям приділялася величезна увага. У різного роду документах, розроблених його структурами, акцент робився на ролі Польщі, як представника “християнської цивілізації” на Сході та її внеску в справу захисту “загальнолюдських ідеалів”. З огляду на це, польсько-радянський кордон 1921 р. розглядався як рубіж між Європою та Азією, латинською і східною культурами, світом свободи і системи організованого рабства [6, 30]. Тому метою політики польського руху опору було завоювання Польщею такого статусу, за якого їй не загрожувала б небезпека ні з заходу, ні зі сходу. Виходячи з цього, в діяльності усіх структур “лондонського табору” чітко прослідковується мета добитися відновлення довоєнного “status quo”, а саме – незмінності кордону між Польщею та СРСР до вересня 1939 р. На думку переважної більшості польських політиків і військових, втрата довоєнних територій Польщі на сході означала послаблення обороноздатності держави і безпосередню загрозу політичним, економічним і комунікаційним центрам. Тут першочергове значення надавало-

ся залізничній лінії Вільно – Барановичі – Ленінець – Сарни – Рівне – Львів [6, 30].

Офіційна декларація польського уряду від 18-го грудня 1939 р. не пішла далі загальних тверджень про справедливість та суспільну рівноправність національних меншин, котрі “приймали участь у боротьбі і залишилися вірними польській державі” [26, 587]. Ще трохи раніше, а саме 12-го грудня 1939 р., ген. К. Соснковський заявив: “Про відмову від Львова не може бути й мови. Важко уявити собі розв'язання справи інакше, як таке, що незалежна Україна постане за Збручем” [26, 587].

30-го листопада 1939 року було видано декрет президента Речіпосполитої В. Рачкевича про недійсність будь-яких законів, прийнятих окупаційною владою. Це стосувалось і кордонів польської держави. Тобто, на офіційному рівні польський уряд задекларував позицію неподільності кордонів Польщі [23, 179-180].

Відразу після нападу Німеччини на СРСР з'явилась можливість налагодити дипломатичні стосунки між офіційною Москвою та польським урядом. 25-го червня 1941 р., на черговому засіданні Ради міністрів прем'єр В. Сікорський заявив про готовність розпочати безпосередні польсько-радянські переговори у Москві або в Лондоні [3, 37]. Вони розпочалися 5-го липня 1941 р. у Москві і тривали з перервами до кінця місяця. 30-го липня 1941 р. уряди Польщі і СРСР підписали договір, згідно з яким радянсько-німецькі угоди стосовно територіальних змін Речіпосполитої визнавалися такими, що втратили силу. Інші статті передбачали зобов'язання їхньої взаємодопомоги у війні проти Німеччини, відновлення дипломатичних стосунків, а також згоду Радянського Союзу на створення на його територіях польської армії, підпорядкованої в оперативних питаннях радянському головнокомандуванню, проте на чолі з керівництвом, призначеним еміграційним урядом. Договір вступав в силу без ратифікації одразу ж після підписання [21, 26-28].

Протягом переговорів англійський уряд здійснював активний тиск на польську сторону, яка зайняла непоступливу позицію у питанні кордонів. З огляду на це переговори кілька разів переривалися, бо СРСР мав свій варіант договору, який кардинально відрізнявся від спроб уряду В. Сікорського зберегти статус кво довоєнних кордонів Польщі. Виявом такого тиску, зокрема, були: виступ У. Черчілля 15-го липня 1941 р. в Палаті громад з нагоди підписання англо-радянського договору від 12-го липня 1941 р., ультимативна вимога Е. Ідена від 15 липня негайно погодитися на радянські вимоги в питанні кордонів, послання британського прем'єр-міністра до В. Сікорського від 17 липня 1941 р. з вимогою якнайшвидшого завершення польсько-радян-

ських переговорів і підписання угоди, а також передана англійським міністром закордонних справ рекомендація Військового кабінету для еміграційного уряду, згідно з якою підписання радянсько-польського договору у запропонованій Кремлем формі вважалося необхідним в інтересах Польщі [3, 43].

Слід зазначити, що проти підписання договору на таких умовах категорично виступили ген. К. Соснковський, М. Сейда та А. Залеський. Після того як угоду між СРСР та Польщею все ж було підписано вони подали у відставку, проте президент В. Рачкевич їхніх заяв не підписав. Він також висловився проти підписання договору з Москвою без визнання останньою непорушності східних кордонів Речіпосполитої. У листуванні з В. Сікорським В. Рачкевич підкреслив, що той “підписав договір під власну відповідальність, не передбачену конституцією” [29, 92].

Оцінюючи угоду між польським урядом і СРСР, у виступі по радіо прем'єр заявив, що вона є дуже корисною, бо після її заключення “ми стоїмо на порозі нового етапу у налагодженні польсько-російських стосунків”, а сам договір у жодному разі не піддає сумніву сталість “наших кордонів до 1939 р. і не допускає навіть думки про втрату нами чого-небудь” [21, 5].

Підкреслимо ще раз: не дивлячись на усі труднощі, угоду з СРСР було підписано. Вона, з одного боку, покращила становище мільйонів поляків, які проживали на теренах Радянського Союзу, дала можливість виїхати частині польських сімей за кордон, однак, з іншого, викликала занепокоєння польської спільноти в усьому світі і фактично призвела до нового розколу в середовищі польського уряду, що аж ніяк не сприяло його конструктивній діяльності і в подальшому вплинуло на постійні суперечки між прихильниками ген. В. Сікорського і його політичними противниками.

Встановлення союзницьких відносин з СРСР вимагало від польського уряду розглядати українське питання з урахуванням інтересів Радянського Союзу, тобто в його суто територіальному аспекті. Тепер український національний рух перетворювався на предмет торгу двох сторін. Слушною є думка львівського історика Л. Зашкільняка про те, що Польща опинилася у явно не вигідному становищі “прохача”, а радянське керівництво, відчуваючи загальну підтримку союзників по антигітлерівській коаліції, проводило політику докочаних фактів, не враховуючи прагнень екзильного уряду [1, 181].

Незважаючи на такий стан справ, одна з перших інструкцій для польського підпілля містила у собі концепцію, з якою не погоджував-

ся як СРСР, так і український національно-визвольний рух – утримання за Польщею *status quo ante bellum* [7, 1-6]. В завданнях, які поклалися на польські підпільні відділи при здійсненні ними диверсійно-саботажних акцій, чітко вказувалося: їх потрібно здійснювати так, щоб провину за них можна було приписати „німецькій обслузі машин, комуністам, представникам не польської національності, не фаховій обслузі не польського походження” [7, 2-3]. Розуміючи, що такого роду акції можуть викликати репресії з боку німців, польська сторона вирішила: кращим варіантом буде якщо вони будуть спрямовані проти національних меншин. Існували і прямі вказівки, що підозра за диверсії має впасти на українців. Згідно з підготовкою планів до диверсійних акцій, вимагалось виконувати їх не менше, ніж за 5 км від населених пунктів. Диверсійні групи мали розмовляти виключно українською, аби німці вирішили, що мають справу з українцями і саме на них спрямовували акції у відповідь [31, 150]. Зверталася також увага і на українську проблему. У контактах з українцями рекомендувалось, перш за все, намагатись отримати інформацію про їхню політичну структуру та прагнення. Крім того на підпілля покладалось завдання збирати інформацію про настрої, політичну орієнтацію, ступінь національної свідомості, чисельність, еволюцію настроїв, яка відбулась під час радянської окупації тощо. Водночас польські політики вважали, що складеться сприятлива ситуація для порозуміння та зближення з українцями, білорусами і литовцями [7, 4-6].

Постає питання: чому, на думку “лондонців”, такі умови мали скластися? Слід зауважити, що в урядових колах побутувало переконання в тому, що в період окупації східних земель польської держави Німеччина і СРСР, здійснюючи репресії, розстріли, виселення та інші злочинні дії, показали своє справжнє обличчя, тим самим скомпрометували себе в очах як світової громадськості, так і національних меншин. Тому, вважали поляки, українцям, литовцям і білорусам більше нічого не залишається, як прагнути до співпраці з Польщею, бо лише вона не скомпрометувала себе перед цими народами.

Зауважимо, що такі судження були помилковими. Втрата Польщею власної незалежності та політика окупантів на захоплених територіях як до початку радянсько-німецької війни – радянською владою, так і після – німецькою, була побудована за принципом „розділяй і владарюй” і не лише не зняло напруги у взаємовідносинах між українцями та поляками, а ще більше загострило взаємну недовіру. Поглиблення неприязні, а часто взагалі відвертої ворожості поляків по відношенню до українців було реакцією колишньої панівної нації на втрату привілейованого ста-

новища в умовах, коли встановлений на приєднаних територіях режим усіляко підкреслював, що захищає український народ від свавілля польського імперіалізму. Не додали позитивних моментів і відомості про антипольські виступи українців та неприховане почуття реваншу з їхнього боку за попередні кривди, а також здійснювана більшовицькою владою українізація культурних і освітніх осередків, залучення українців на адміністративні посади на противагу полякам, колективізація, яка проводилася під гаслом боротьби з польськими панами і т. д. [19, 9; 20, 75].

Ще раз відзначимо, що недовіра та ненависть українців і поляків були взаємними. В рапортах та звітах, що доходили до польського уряду в еміграції ставлення українців до поляків окреслювалося як вороже [15, 46-47; 16, 15; 20, 103-104]. А коли радянська влада повела наступ на український національний рух, поступово послаблюючи репресії стосовно поляків та посилюючи їх проти українців, це ще більше поглибило взаємну ворожість і дало привід до появи закликів про помсту полякам після падіння радянського режиму [18, 233; 20, 76, 104-105, 175].

Показовим є “Ситуаційний рапорт з східних земель” за серпень-листопад 1941 р., підготовлений Департаментом внутрішніх справ при Делегатурі уряду. Автори рапорту писали, що переважна більшість польського населення східних земель “від робітника і до професора університету” – вважає українців “збунтованими хамами”, яких потрібно „допровадити до порядку”. Вони підкреслювали також, що жодна політична сила у складі польського національно-визвольного руху не заперечує проти застосування радикальних методів у вирішенні української проблеми [12, 133].

Вороже ставлення до українців не змінилося і в подальшому. В інформації, надісланій 4-го липня 1942 р. еміграційному уряду, позиція польської громадськості характеризувалася так: “Згідно з точкою зору політичного діяча, який цього тижня повернувся зі Львова, 96% політично свідомого польського суспільства має ворожі настрої щодо українців, які до того ж дедалі посилюються. Під цим кутом зору не відіграє ролі ані рівень освіти, ані політична орієнтація. З приємністю обговорюються способи ліквідації української меншини після щасливого завершення війни. Найпопулярнішою є концепція видати їх більшовикам. Частими є також і більш радикальні погляди, й на цьому тлі у безмежній наївності місцевої політичної думки народжується така комбінація: поляки не повинні ганьбити себе українською кров’ю, для цього маємо радянських союзників...”, які й „повинні ліквідувати на майбутнє українську справу в Малопольщі” [4, 27].

Потрібно зауважити, що як члени екзильного уряду у Лондоні, так

і працівники його Делегаттури в краї належали до різних політичних партій та угруповань, а це, в свою чергу, впливало на відсутність одностайної думки щодо української проблеми та шляхів її розв’язання. Згідно з рапортом Відділу інформації при Бюро інформації та пропаганди „Ставлення польських політичних угруповань до українського питання” від 27-го травня 1943 р. політичні партії та різного роду організації поділялись на три групи [13, 1-4; 22, 147-151]. Перша представляла партії та організації націоналістичного спрямування, які взагалі нехтували українською проблемою, виступаючи за екстермінаційну політику щодо українців, аж до цілковитого їх виселення з теренів Польщі. Сюди відносилися Стронніцтво народове, Національно Радикальний Табір Шанець та Конфедерація нації.

Друга – стояла на позиції неподільності територій Речіпосполитої та збереження кордонів, що існували до вересня 1939 р., розглядаючи необхідність вирішення української проблеми в межах польської державності і виступала за надання українській меншині повного громадянського рівноправ’я, послуговуючись принципом “рівні обов’язки – рівні права”. Представники цієї групи вважали можливим утворення української держави, але лише за Збручем і з центром у Києві, а не у Львові. Серед угруповань, що стояли на таких позиціях, були Стронніцтво людове, Стронніцтво праці, ВРН, а також Табір воюючої Польщі, Конвент незалежницьких організацій і “Польща бореться”.

Нарешті, третя група – так званий напрямок „національної автономії”, представлений Демократичною партією та ПС (“Польські соціалісти”), які підтримували концепцію надання українцям автономії на теренах Західної України.

Як бачимо в середовищі “лондонського табору” як в еміграційних його структурах, так і в підпіллі на теренах Західної України зіштовхнулися протилежні погляди на можливості розв’язання українського питання – від ліберальних „федераційних” до націоналістичних асиміляторсько-силових, проте жодна з польських політичних партій та угруповань не підтримувала створення незалежної української держави на „східних кресах”, вважаючи їх невід’ємною частиною Польщі.

У серпні 1943 року керівництвом підпілля у Варшаві було розроблено тези у справі переговорів з українцями. Зокрема, в документі читаємо:

“1. Польський народ розуміє прагнення українців до незалежності. Якби українцям вдалось здобути незалежність, Польща прагне підтримувати з Україною приязні стосунки (союз, або участь України у федерації Центрально-Східної Європи).

2. Відправним пунктом переговорів є засада утримання кордону 1939 року. Східні землі Речіпосполитої, визнані як національно мішані, мусять залишитись частиною Речіпосполитої, з огляду на визначний культурний та економічний внесок поляків і на тісні економічні зв'язки [цих територій] з рештою Польщі.

3. Українське населення, що залишилось в кордонах Речіпосполитої, буде користуватись повним фактичним і правовим рівноправ'ям, повною свободою політичного, культурного і економічного розвитку (рівність української мови, шкільництво усіх ступенів, до університету включно). Гарантією цієї свободи стане територіальне самоуправління, включно з воєводським.

4. Ті гарантії рівності залишаться і в тому випадку, якщо українцям не вдасться здобути незалежність на схід від Збруча" [8, 90].

Як бачимо, позиція поляків була непохитною. Вони і надалі стверджували, що українці мають право на створення незалежної держави за Збручем, обіцяли свою підтримку, забезпечення загальної рівності та справедливості, однакових для усіх обов'язків та прав, проте головне залишалось незмінним – вони не припускали навіть думки про втрату "східних кресів".

Справу порозуміння ускладнювала поява закликів до радикального розв'язання української проблеми. Все частіше використовувалося гасло "Українці за Збруч!". Слушною є думка львівського історика Ю. Сливки про те, що це не було виявом хвилимих емоцій, чи породженням винятково конкретної ситуації 1942-1943 рр. Така система мислення була фактично логічним продовженням міжвоєнної політики польських урядів щодо соціальної та політичної дискримінації українців, їх ополячення, а також поступового витіснення за межі рідного краю [5, 20]. Саме в контексті цієї політики в роки Другої світової війни певні кола польського підпілля розробили низку проектів, спрямованих на радикальне розв'язання українського питання. Зокрема, передбачалося більшу частину українців депортувати на території Радянського Союзу, а тих, що залишаться, розселити в регіонах центральної та західної Польщі. Території, що звільняться, планувалося заселити поляками. Для того, щоб раз і назавжди покінчити з українською проблемою, мало здійснюватися повне ополячення українців шляхом колонізації системи освіти, переведення усіх навчальних закладів виключно на польську мову викладання, заборона діяльності українських громадсько-політичних, культурно-освітніх і наукових закладів при одночасній фінансовій підтримці польських організацій такого ж типу, звільнення українців з адміністративних посад, спри-

яння розвитку малого і середнього польського приватного бізнесу і утруднення умов для діяльності українських кооперативів, торгових спілок, крамниць, закриття українських періодичних видань, заборони юліанського календаря, тотального контролю за українцями тощо.

Недивлячись на те, що такі заходи неодноразово критикували польські помірковані політики, в тому числі й еміграційний уряд [24, 286]. Все таки, за умов загострення двосторонніх відносин у 1943-1944 рр. значно зросла кількість пропозицій радикального розв'язання української проблеми. Нагадаємо, що розробка проектів, які стосувалися розв'язання українського питання, була прерогативою Східного бюро і Східної комісії при Делегатурі уряду. Слід зазначити, що належність керівників цих підрозділів (Східного бюро О. Звезжинського ("Токарський") та Східної комісії П. Яроцького ("Равицький")) до Стронніцтва народowego визначила чітку антиукраїнську спрямованість усіх, розроблених цими підрозділами, проектів та рефератів. Їхні автори намагалися здебільшого уникати використання терміну "українець", замінюючи його на образливе для українців окреслення "русин". На жаль, подібні погляди поділяла переважна більшість членів Суспільної ради східних земель, на яку у своїй діяльності спиралось Східне бюро та Східна комісія, а також значна кількість польських мешканців Східної Галичини і Волині [2, 144].

В одному з проектів Східної комісії „Українське питання та проект його вирішення” (початок 1943 р.) українське населення поділялося на три групи.

Перша – це українці, які лояльно ставляться до власного ополячення, бо „себе українцями не вважають”. Згідно з проектом, їх нараховувалося близько 1 млн. осіб. Стосовно них пропонувалося не застосовувати жорстких санкцій, проте визнати повноправними громадянами Польщі лише за умови дотримання ними певних вимог. А саме: повного переходу на польську мову, навчання дітей в польських школах, активної участі у діяльності польських громадсько-патріотичних організацій і т.д. [25, 261]. Друга група включала в себе повністю ополячених українців, чисельність яких сягала ½ млн. осіб. Їх пропонувалося на рівних з поляками правах допустити до участі у громадсько-політичному житті країни та розбудові її майбутнього.

До третьої групи було віднесено переважну більшість українського населення „східних кресів” (понад 3 млн. осіб), яке вважало себе українцями і прагнуло досягти етнотериторіальної автономії, що мала б охоплювати 133 тис. км², або ж 33% територій польської держави до 1939 р. Згідно з його вимогами, до складу майбутньої української

держави мали увійти також усі українські етнічні території, які знаходилися під окупацією Румунії, Угорщини та СРСР. У проекті стверджується що всі вони “діють конспіраційно та революційно”, вороже налаштовані стосовно Польщі, а тому “місцевий український елемент не є нічим іншим, як останньою хвилею гайдамачини, такою ж зрадливою, як за Хмельницького чи Наливайка” [25, 261].

Стосовно третьої групи українців пропонувалося застосувати депортацію, яка мала здійснюватися шляхом обміну їх на поляків у Радянському Союзі. Саме в такий спосіб передбачалося “втїлити в життя гасло „Україна для українців”, виславши туди (до УРСР) всіх українців з Польщі (близько 3 млн.) взамін на близько 1 млн. поляків, які ще проживають в Радянському Союзі” [25, 262]

До того часу, поки такий обмін не відбудеться, планувалося повне виселення українців з прикордонної смуги, територій, прилеглих до залізничних колій, узбережжя судноплавних річок, автострад і інших комунікаційних ліній та з стратегічно, політично і економічно важливих територій [25, 262].

У контексті радикального розв’язання української проблеми було також створено проект „Закону про переселення”, який було розроблено референтом Лясотою, проте, на відміну від вже згаданого “Українського питання та проекту його вирішення”, де українці поділяються за ступенем їх лояльності до польської влади, проект Лясоти передбачав, у першу чергу, виселити громадян, які служили у поліційних і охоронних відділах, їх сім’ї, а також тих, хто скомпрометував себе будь-якою формою співпраці з окупантами. Поставало питання: що ж робити з тими українськими родинами, “нелояльність яких щодо польської держави не можна буде встановити”? Рішення пропонувалося просте: “Вони будуть виселені з причин державної необхідності” [10, 20].

Вельми показовим пунктом даного проекту є параграф 3-й, в якому читаємо: “Крім того, підлягатимуть переселенню разом зі своїми родинами особи, дії яких мали дратівливий характер, хоч і не призвели до утисків інших мешканців” [10, 2]. Особи цієї категорії, згідно з проектом, одержували лише грошову компенсацію, яка мала сплачуватись раз на рік протягом двадцяти років, починаючи з 1-го листопада наступного після переселення року [10, 15]. Точний рік переселення не вказувався, проте з проекту видно, що воно мало відбуватись відразу після того, як Польща поверне собі території східних земель.

Не відкидалась і можливість матеріальної компенсації, але лише з дозволу комісара Комісії по виселенню. В разі його отримання особи, які підлягали виселенню, могли претендувати на 20% відшкодування,

“якщо мали дерев’яні забудови”, та 50% – “якщо кам’яні і в доброму стані.” Ті громадяни, “які будуть переселені на землі, що звільняться” (так званий польський надійний елемент, який складався б з добровольців – І.Ш.), мали отримати повну компенсацію як грошову, так і матеріальну, а також звільнялися від усіх податків на 10 років [10, 3].

Згідно з проектом закону, виселення мало відбутись з прикордонних територій, причому останні були визначені як „прикордонна смуга, що охоплює усі воєводства, прилегли до кордонів держави” на відстань 200 км від кордону. Якщо ж ця відстань не сягала 200 км., тоді до даних територій долучалися землі, прилегли до прикордонних воєводств [10, 17].

Важливим для розуміння бачення способів розв’язання української проблеми окремими представниками польського підпілля є додаток до вищенаведеного проекту „Мотиви до Закону про виселення” [18-32]. Саме тут обґрунтовувалася необхідність проведення масової депортації і пояснювалися різні організаційні моменти. Перш за все, висловлювалася точка зору про те, що найбільші втрати польське населення понесло саме на територіях, де більшістю були національні меншини. В документі виділено дві територіальні частини: на заході – німецька і на південному сході – українська. З нього випливає, що по відношенню до німців потрібно застосувати тотальне виселення за межі держави, а стосовно українців пропонувалося розселення на етнічно польські території [10, 18].

Автор проекту був переконаний, що саме після війни створяться ідеальні умови для вирішення української проблеми, яку не вдалось вирішити в міжвоєнний період. На його думку, на такий стан справ мало вплинути два чинники: зовнішній – “розуміння міжнародною спільнотою правильності політики польського уряду і та повага до Другої Речіпосполитої, якою вона буде користуватись на міжнародній арені, як один з фундаментальних гарантів рівноваги у повоєнній Європі”, і внутрішній – психологічний. Згідно з ним, “українці самі розуміють свою провину перед державою, а тому акція переселення буде потрактована ними як необхідна для гарантій власної безпеки Польщі [10, 19].

Загалом передбачалося виселити 300 тисяч українських сімей з територій площею 1,5 млн. гектарів, а на їхнє місце заселити 250 тисяч малоземельних польських родин, які займали в центральних та південно-західних областях Польщі 750 тисяч гектарів землі [10, 19].

Розмірковуючи над необхідністю та доцільністю проведення масової депортації, автор проекту підкреслював, що українську проблему не вдалось вирішити жодним способом, а українці завжди послуговувалися політикою “удару ножом в спину” і свою ворожість по відно-

шенню до поляків постійно накопичували, а тому, мовляв, залишається єдиний вихід – переселення [10, 18-19].

Ще одним засобом, який мав послужити “зміцненню польськості” на західноукраїнських землях, було усунення українців з усіх посад: адміністративних, при самоуправлінні, суспільних або господарських, що були зайняті перед війною 1939 р. поляками, а також з новоутворених в окупаційний період німцями. Крім того, пропонувалось відібрати в українців усі матеріальні блага (землі, будинки, крамниці, товари, фабрики, верстати і т.д.) або ж культурні (бібліотеки, музеї і т. д.), захоплені під час війни в поляків або польських інституцій чи організацій, або ж відданих українцям окупантами, одночасно з суворим покаранням тих, хто відібрав чи незаконно користувався ними. Наступним кроком такої політики мало стати недопущення утворення жодних українських публічних, державних шкіл чи шкіл при самоуправах та різного роду україномовних курсів [17, 140-141].

У документах польського підпілля зустрічається намагання довести, чому саме політика по відношенню до українців має бути агресивною. Серед аргументів, що наводилися, були такі: споконвічна ненависть українців до поляків (дідична ненависть) [17, 61а], постійне прагнення українців до незалежності саме на теренах, що належать Польщі, існування “українських банд, які постійно мордують польське населення”, співпраця з Німеччиною, відсутність серед українців лояльної сили, з якою можна вести переговори [9, 168-169]. Наслідком таких розмірковувань були висновки про те, що українська проблема знаходиться вже на такій стадії, на якій потрібно або винищити українців, або поступитись. Перевага надавалась першому, тому пропонувалось здійснити військове опанування теренів Західної України шляхом посилення місцевих загонів та підтримки їх десантами, а також нагромадження військового потенціалу, накопичення зброї, обов’язкова підтримка поляків на „східних кресах” населенням етнічно польських територій, безжалісне знищення усіляких спроб діяльності українських націоналістів ліквідація греко-католицької церкви, застосування лише однієї засади: “на гвалт відповідати гвалтом” [9, 169].

Обговорення української проблеми відбувалось і на засіданнях Польського комітету порозуміння (ПКП), до складу якого входили представники чотирьох найбільших і найвпливовіших партій – Стронніцтва народного, Стронніцтва праці, Соціалістичної партії – ВРН, Стронніцтва людowego. Частина членів ПКП виступала за її радикальне розв’язання. Зокрема, ідею примусового виселення українців обстоювали представники Стронніцтва народного. За депорта-

цію проголосувало також Стронніцтво праці. З ними не погоджувалися діячі ВРН і Стронніцтва людowego, які в цілому не заперечували проти переселення українців з територій „східних кресів”, проте зазначали, що воно має відбуватися виключно на добровільних засадах [9, 122-123]. Загалом для зміцнення польського „стану посядання” планувалось, що поляки мають становити на теренах східних земель не менше, як 75% від загальної кількості населення [9, 122-123].

На середину 1943 р. українсько-польські стосунки настільки загострилися, що це вилилось у пропозиції створити українські гетто у містах [5-5а]. Все частіше лунали думки про те, що переговори з українцями не призведуть до позитивного результату, а тому українське питання раз і на завжди потрібно розв’язати радикальними методами [10, 47].

Тим часом, у ніч з 3-го на 4-те січня 1944 р. радянські війська перейшли кордон Західної України і почали операцію по звільненню Волині. 5-го січня польський уряд видав відозву про негативне ставлення до даного факту, на що офіційна Москва відповіла, що він не має жодних прав стосовно “східних земель” [27, 334].

Польське підпілля на місцях виступило проти переговорів на тему перегляду східних кордонів. 15-го лютого 1944 року до Англії було направлено депешу, підписану спільно уповноваженим польського уряду та Радою національної єдності. В документі відзначалося, що польська сторона погоджується на запропоновані західні кордони держави, проте відмовляється розглядати їх як компенсацію відібраним східним землям. Підкреслювалось також, що поляки виступають за переговори з СРСР при обов’язковій участі у них союзників, однак підуть на переговори лише при умові поваги до суверенності Польщі з боку СРСР і категорично виступають проти будь-якого обговорення на тему зміни східного кордону. Поряд з цим підкреслювалось, що Радянський Союз не цікавить насправді зміна східних кордонів, так само як німців не цікавив Гданськ: йшлося, перш за все, про суверенність та цілісність Польщі [11, 4].

Розпочався тиск Великобританії на польський уряд, аби він погодився з кордоном, що проходить по лінії Керзона, проте це нічого не дало: польська сторона продовжувала стояти на своєму. Як наслідок, 22-го лютого 1944 року У. Черчилль оголосив публічну декларацію, в якій заявив, що Великобританія ніколи не гарантувала Польщі якоїсь конкретної лінії кордону на сході [27, 334].

Поляки намагались апелювати до США, які, в свою чергу, пообіцяли підтримку у домаганнях польської сторони на Львів та Борислав, пропонуючи тим самим компромісний варіант. Проте, коли С. Мико-

лайчик підняв це питання на засіданні Ради міністрів, проти такого варіанту висловились міністри К. Попель, М. Сейда та Я. Квапінський, які у справі східних кордонів послуговувалися принципом “все або нічого” [27, 335].

Згідно з рішенням Ялтинської конференції, Західна Україна була визнана територією СРСР і після цього фактично українська проблема для польського уряду на еміграції була знята. Після зайняття радянськими військами територій Західної України склались нові умови для співпраці між польським та українським підпіллям.

Отже, українсько-польські стосунки в період радянсько-німецької війни зазнали значної трансформації внаслідок змін як на міжнародній арені, так і на територіях Західної України. Позиція польського уряду і підпілля щодо українського питання на початковому етапі війни між СРСР та Німеччиною ще не викристалізувалася. Водночас не слід забувати, що війна між ними створила нові умови для розробки та реалізації планів польського руху опору стосовно української проблеми.

В зазначений період на бачення польським урядом та підпіллям українського питання значною мірою впливала позиція західних держав та Радянського Союзу. Головним питанням, на якому зосередив свою увагу уряд у Лондоні, було відновлення Речіпосполитої в довоєнних кордонах, що суперечило прагненням українського національно-визвольного руху.

Польський уряд розумів, що необхідною є офіційна декларація, яка б заспокоїла українців та створила умови для співпраці, проте такого документу не було видано аж до березня 1943 р., з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію.

У період загострення двосторонніх взаємин польський уряд та підпілля почали приділяти особливу увагу українському питанню. Слід зауважити, що проблемою уряду у прийнятті рішення стосовно прагнень українців була неузгодженість поглядів різних політиків, які належали до різних політичних угруповань.

Недивлячись на те, що польська сторона все ж прийняла ряд офіційних рішень, які стосувались української проблеми, вони по-перше, були прийняті з запізненням, по-друге, не відповідали прагненням українців, по-третє, їх прийняття викликало негативну реакцію не тільки серед українців, але й серед поляків. Ця реакція польського націоналістичного табору полягала у незадоволенні щодо їхньої „лояльності” по відношенню до українців, поміркована ж частина польських політиків бачила, що такі декларації фактично заганяють в глухий кут справу порозуміння між обома народами.

Попри це, спроби порозуміння мали місце. Українській і польській сторонам вдалось навіть досягти однакових поглядів на окремі аспекти у взаємовідносинах, хоча не слід забувати про те, що не було прийнято жодної спільної офіційної ухвали. Переговори між обома сторонами пройшли складний шлях від просто розмов приватного характеру з метою збирання інформації до офіційних зустрічей представників.

Звернемо увагу на те, що польське військове підпілля дещо розходилося у своїх поглядах з представниками Делегатури уряду, які часто відігравали негативну роль у справі налагодження двосторонніх відносин. Таку ж роль відіграв сам уряд, який, не володіючи докладною інформацією про те, що саме відбувається в регіоні, а також узалежуючи своє рішення від позиції союзників, зайняв вичікувальну позицію. Коли ж польсько-український конфлікт набрав обертів і став фактично безконтрольним, потрібно було приймати рішення, яке б заспокоїло та примирило сторони, чого польський уряд так і не зробив.

На кінцевому етапі війни спостерігається тенденція до налагодження співпраці. Після того, як землі Західної України були звільнені від німців радянськими військами і включені до складу СРСР на рівні підпілля на місцях було навіть досягнуто домовленості про спільні дії, проте це вже не могло вплинути на загальний перебіг подій.

Джерела та література

1. Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського уряду та підпілля в 1939-1945 роках / Л. Зашкільняк // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Львів: Інститут Ярослав Ісаєвич. українознавства ім. І. Крип'якевича 813 с. НАН України, 2003.
2. Льюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни: в світлі польських документів / І. Льюшин. К.: Інститут 198 історії України НАН України, 2000. с.
3. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941-1951 рр. / І. Козловський. 223 с. Львів: Каменяр, 1998.
4. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Ю. Сливка. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича 52 с. НАН України, 2003.
5. Сливка Ю. УПА й українсько-польське протистояння / Ю. Сливка // У пошуках правди 3б. Матеріалів між. нар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни”, Луцьк, 20-23 травня 2003 р. / Упоряд. В.К. Баран, М.М. Кучереп, М.В. Моклиця, В.І. Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. Гребенюк. С. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 261-282.
6. Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944) / Opr.

A. Roliński. Kraków: Wyd-wo Biblioteki Jagiellońskiej s Księgarni 606 s. Akademickiej, 2001.

7. Arhiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. – Armia Krajowa (AK). – sygn. 203/XV-3

8. AAN. – AK. – sygn. 203/XV-8.

9. AAN. – AK. – sygn. 203/XV-45.

10. AAN. – AK. – sygn. 203/XV-46.

11. AAN. – Delegstura Rządu RP na Kraj (DRRP). – sygn. 202/I-8

12. AAN. – DRRP. – sygn. 202/II-6.

13. AAN. – DRRP. – sygn. 202/III-10.

14. AAN. – DRRP. – sygn. 202/III-197.

15. AAN. – DRRP. – sygn. 202/III-199.

16. AAN. – DRRP. – sygn. 202/III-200.

17. AAN. – DRRP. – sygn. 202/III-203.

18. Archiwum Zakład Historii Ruchu Ludowego (AZHRL) w Warszawie. – Materiały S. Kota. – sygn. 89.

19. AZHRL. – Materiały S. Kota. – sygn. 90.

20. AZHRL. – Materiały S. Kota. – sygn. 97.

21. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 2: czerwiec 1941 – kwiecień Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia 1943. 554 s. Ossolińskich Wydawnictwo, 1990.

22. Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego Rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty / E. № 1990. Misilo // Zustriczi. S. 169-169. 3-4.

23. Kunert A., Baliszewski D. Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945 / oprac. D. T. 1 Warszawa: RYTM, 1999. Baliszewski, A. Kunert. 830 s. (1939-1942).

24. Protokoły Kraków, z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej. 349 s. T. I (październik 1939- czerwiec 1940). 1994.

25. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / M. Siwicki T. II. Warszawa: Tyrsa, 1992. . 334 s.

26. Friszke A. Rząd na obczyźnie wobec państwa podziemnego w kraju / A. Friszke // Materiały do dziejów Polskiego Uchodźstwa niepodległościowego: Londyn. Władze RP na obczyźnie pod czas II Wojny Światowej. S.562-623. T.I.

27. Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej / Cz. Partacz, K. Toruń: CEE, Łada. 412 s. 2004.

28. Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945) / Cz. Partacz Koszalin: Politechnika . 405 s. Koszalińska, 2001.

29. Piestkowska M. Za kulisami Rządu polskiego na emigracji / M. Piestkowska. – 329 s. Warszawa: Rytm, 2000.

30. Rzeczpospolita Polska. – 6 sierpnia, 1941. – № 9-10.

31. Sowa A. Stosunki Polsko-Ukraińskie 1939 – 1947 / A. Sowa Kraków: Towarzystwo . sympatyków Historii, 1998.

32. Torzecki R. Polacy i ukraińcy / R. Torzecki. 349 s. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993.

Любава Матлай

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ФЕРНАНДО МОРАНА ЛОПЕСА ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОСАДІ ГЛАВИ МЗС ІСПАНІЇ (1982–1985 РР.)

У статті проаналізовано зовнішню політику Іспанії у 1982-1985 роках. Пріоритетами зовнішньої політики стало подолання дипломатичної ізоляції франкістського періоду, розширення дипломатичних зв'язків, входження у Європейську Спільноту. Іспанія мала вибір: стати повноцінним членом НАТО чи відмовитися від поновлення договору з США, адаптуючись до нейтралістської позиції. Іспанський міністр закордонних справ Ф. Морана Лопес (1982-1985) знаходився під впливом шведської моделі розвитку суспільства, Олафа Пальме та нейтралітету. Діяльність міністра закордонних справ Іспанії Ф. Морана Лопеса розкрита на основі особистісно-психологічних факторів.

Ключові слова: Іспанія, зовнішня політика, Міністр закордонних справ, міжнародні відносини.

Любава Матлай *Общественно-политические взгляды Фернандо Морана Лопеса и его деятельность на посту главы МИД Испании (1982–1985 гг.)*

В статье проанализирована внешняя политика Испании в 1982–1985 годах. Приоритетами внешней политики стало преодоление дипломатической изоляции франкистского периода, расширение дипломатических связей, входение в Европейское Сообщество. Испания имела выбор: стать полноценным членом НАТО или отказаться от возобновления договора с США, адаптируясь к нейтралитетской позиции. Испанский министр иностранных дел Ф. Моран Лопес (1982–1985) находился под влиянием шведской модели развития общества, Олафа Пальме и нейтралитета. Деятельность министра иностранных дел Испании Ф. Морана Лопеса раскрыта на основе личностно-психологических факторов.

Ключевые слова: Испания, внешняя политика, Министр иностранных дел, международные отношения.

Liubava Matlay Social and political views of Fernando Moran Lopez and his work as Foreign Minister of Spain (1982–1985)

In this article is analyzed Помилка! Неприпустимий об'єкт гіперпосилання. 's Помилка! Неприпустимий об'єкт гіперпосилання. 1982-1985 years. Priorities of external policy were to break out of the diplomatic isolation of the Franco years and expand Помилка! Неприпустимий об'єкт гіперпосилання., enter the Помилка! Неприпустимий об'єкт гіперпосилання.. Spain had two options: become a full member of NATO or refuse to renew the treaty with the US, adopt a neutralist position. The Spanish Minister of Foreign Affairs F. Moran Lopez (1982-1985) was very much influenced by the Swedish model and Olaf Palme and neutralist was first option. The activity of minister of foreign affairs of Spain F. Moran Lopes is examined on the basis of personality-psychological factors.

Keywords: Spain, foreign policy, Minister of Foreign Affairs, international relations.

Іспанія та Україна – дві великі європейські держави, які по-різному вирішують свої зовнішньополітичні завдання. Перша досягла значних успіхів в інтеграції до європейських структур, НАТО, стала впливовою країною, яка бере активну участь у формуванні та втіленні в життя Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. Без сумніву, досвід іберійської країни на шляху до демократії та членства в ЄС, в забезпеченні національних інтересів, стратегії сталого розвитку, економічної безпеки не був безхмарним. Приєднання до ЄС розглядалося невідмовно від членства Іспанії в НАТО, а більшість іспанців не сприймали Північноатлантичний альянс позитивно, оскільки організація асоціювалася зі США, які підтримували диктатуру Франко. Сьогодні Україна переживає період, коли новим керівництвом держави заявлено два ключові принципи зовнішньої політики: позаблоковість та євроінтеграція, які перекреслюють намагання попереднього керівництва вступити в НАТО. У певних політичних колах існують сумніви стосовно їх сумісності. У своїх кроках дорогою на Захід, Україна намагається заручитися підтримкою офіційного Мадриду. Тому, дослідження зовнішньої політики Іспанії в роки правління перших урядів соціалістів, становлення та консолідації демократії, залишається актуальним.

Питання місця та ролі Іспанії в світі завжди були в центрі уваги Іспанської соціалістичної робітничої партії протягом 80-90-х років минулого століття. Необхідність подолання міжнародної ізоляції пов'язувалася з визнанням географічної, історичної, культурної належності Іспанії до Європи. Правляча партія намагалася розвинути відносини з іншими правлячими соціалістичними та соціал-демократичними партіями,

урядами, міжнародними організаціями, вийти з міжнародної ізоляції. Європейська орієнтація соціалістів при здійсненні зовнішньополітичного курсу враховувала факт своєї належності до Соціалістичного Інтернаціоналу. Соціалісти розраховували на підтримку цієї впливової організації при здійсненні свого зовнішньополітичного курсу. Європейська орієнтація партії співпадала із задекларованою у 70-80-ті роки минулого століття боротьбою за ідеали демократичного соціалізму. Варто зазначити, що партія намагалася втілити в життя проект створення без'ядерної зони. Спершу це питання стосувалося регіону Середземного моря, згодом – всієї Західної Європи. Цей проект мав за мету перетворити західноєвропейський простір в нейтральну зону по відношенню до двох військових блоків – НАТО та Варшавського договору. В ті роки в іспанській пресі, особливо в газеті «El Socialista» була поширеною антиамериканська, антинативська риторика.

Зовнішня політика першого уряду соціалістів демократичної Іспанії спершу була політикою ідеологічного спрямування, яка намагалася служити визначеній ідеології, де повсякденна реальність нерідко замінювалася ідеями, тобто на практиці застосовувалася ідеологічна політика всупереч реальній. Ця політика була адміністративною, керувалася соціалістичними гаслами та ідеологічними критеріями. Історик М. Бланко Тобіо у своїй статті “Зовнішня політика Іспанії: з серцем з іншого боку” писав, що політика Палацу Санта-Крус (приймання Міністерства закордонних справ Іспанії) з 1982 року знаходилася під впливом особистості Фернандо Морана Лопеса з його прихильністю до “третього світу”, яка стала можливим наслідком професійної кар'єри міністра [1, 36].

Тому дослідження іспанської дипломатії в період правління першого уряду соціалістів демократичної Іспанії спробуємо простежити на прикладі особистісно-психологічних факторів Міністра закордонних справ Королівства Ф. Морана Лопеса, його суспільно-політичних поглядів, особистого вкладу керівника зовнішньополітичного відомства в процеси державотворення, розбудову дипломатичної служби, забезпечення національних інтересів.

Джерелами для написання цієї роботи стали численні публікації Ф. Морана в періодичній пресі, його монографії з проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики [2], виступи та промови на багаточисленних міжнародних самітах, під час дипломатичних візитів за кордон [3]. Варто відзначити і вагому аналітичну працю «Зовнішня політика Іспанії: соціалістична альтернатива» [4].

Майбутній відомий політик та дипломат Ф. Моран Лопес народився 25 березня 1926 року в невеличкому містечку Авіла в Астурії.

Юридичну освіту отримав в Мадриді. Вивчав політичні та економічні науки в Парижі та Лондоні. Після закінчення Дипломатичної школи в Мадриді, у 1954 році став професійно займатися дипломатичною діяльністю. Працював в дипломатичних місіях у Лагосі, Аддис-Абебі, Буенос-Айресі, Лісабоні, Лондоні. Був заступником керівника відділу Африки та Близького Сходу МЗС Іспанії. Політична діяльність Ф.Морана також була інтенсивною та напруженою. Він став одним із засновників Соціалістичної народної партії Іспанії. З 1978 по 1982 роки Ф.Моран плідно працював у Кортесах, як вибраний за мажоритарною системою сенатор від провінції Астурія. У 1978 році з метою посилення позицій лівих сил в країні, Ф.Моран погодився на злиття Соціалістичної народної партії з більш численною та впливовою Іспанською соціалістичною робітничою партією. З цього часу доля політика нерозривно пов'язана з цією партією, її злетами та падіннями.

Фернандо Моран був активним та впливовим членом ІСРП (одна із перших європейських соціалістичних партій, яка була створена у 1879 році). Ідеологія партії, запропоновані нею цілі розвитку суспільства відповідали потребам іспанської спільноти. Перемігши на парламентських виборах у 1982 році (до цього часу партія майже 40 років знаходилася поза законом) соціалісти сформували коаліційний уряд, який очолив харизматичний лідер ІСРП Ф.Гонсалес. Пост глави Міністерства закордонних справ Іспанії соціалісти довірили очолити Ф.Морану, як одному із найдосвідченіших іспанських дипломатів.

Перемога ІСРП була забезпечена різними факторами історичного та ситуативного характеру. По-перше, на початку 80-х років минулого століття стала очевидною нездатність правлячої правої партії Союзу Демократичного Центру продовжувати демократичні перетворення в державі. По-друге, подальше посилення демократичних процесів вимагало нових виконавців, здатних забезпечити посилення нової політичної системи; проведення суспільно-економічних реформ, які на той час уже були здійснені в промислово розвинених державах Заходу; протидіяти насиллю та тероризму; визначити місце Іспанії в системі міжнародних відносин. Соціалісти, як нові виконавці внутрішньої та зовнішньої політики, в своїх програмних документах чітко висловилися, що складність та гострота проблем, поставлених перед Іспанією, вимагають необхідності створення атмосфери національної єдності, безпеки та спокою [5, 15].

Найважливішими завданнями в зовнішній політиці уряду соціалістів були: вихід із дипломатичної ізоляції, в якій перебувала країна протягом багатьох років франкістського періоду; вступ країни в Європейське Економічне Співтовариство та покращення добросу-

сідських відносин з Францією, Португалією, країнами Магрибу; ідея іберо-американської єдності; посилення ролі Королівства в районі Середземного моря; підтримка добрих стосунків з арабським світом та країнами Африки; вирішення завдання повернення Іспанії суверенітету над Гібралтаром; досягнення більшої незалежності від США при збереженні партнерських відносин, а також уточнення взаємовідносин з НАТО.

У 80-ті роки іспанців мало хвилювали загрози зі Східної Європи, зокрема СРСР, їх більше турбували реальні загрози з Півдня, оскільки залишалися неврегульованими питання приналежності двох іспанських анклавів на території Марокко – Сеути та Мелільї. Потрібно було попереджувати потенційні конфлікти. Тому свій перший офіційний візит в якості міністра закордонних справ Іспанії, Ф.Моран здійснив у Рабат наприкінці 1982 року. Напередодні цього візиту марокканська газета "Le Matin"[6] надрукувала на першій сторінці заяву Морана про те, що стабільність Марокко важлива для стабільності Іспанії. Також відзначалося, що відносини між двома державами мають покращитися. Перед заявою іспанського міністра його марокканський колега М.Бусетта оприлюднив в північноафриканській газеті "Al Alam" [7] свою статтю, присвячену Ф.Морану. В ній говорилося, що вибір впливового іспанського дипломата має особливе значення для Рабату, оскільки міністра призначили на посаду президент уряду та король Іспанії. В той же час було згадано, що Ф. Моран брав активну участь у розробці та поданні до Гагського міжнародного суду позову, де засуджувалися претензії Марокко на Західну Сахару як такі, що не мають юридичної та політичної основи. Втім, далі визнавалися ґрунтовні знання іспанського міністра стосовно проблем Магрибу, вказувалося, що саме це розвіює побоювання марокканців, викликані перемогою Іспанської робітничої соціалістичної партії. Однак, не обійшлося і без інших застережень. Міністр закордонних справ Марокко назвав ІСРП партією нового напрямку, де домінують європейські тенденції і в той же час бракує глобального бачення проблем Магрибу та Африки, а також висловив сподівання, що у подальшому іспансько-марокканські проблеми будуть вирішуватися. Згодом Ф.Моран під час свого офіційного візиту до Марокко висловив бажання Іспанії шукати взаємопорозуміння з країнами Магрибу за допомогою політичного діалогу та гнучкості, взаємної поваги.

Треба звернути увагу на той факт, що Іспанія в післяфранкістський період була змушена балансувати між Марокко та Алжиром, які протягом багатьох років ведуть боротьбу за домінуюче положення у Північній Африці, а, оскільки, Мадрид з Марокко пов'язували тісні економічні, культурні стосунки, а з Алжиром – добре налагоджене

торгівельне партнерство, проводити зважену зовнішню політику стосовно арабського світу.

У своїй статті “Зовнішня політика Іспанії” Ф.Моран накреслює перспективу: “Іспанія є середньою силою в системі міжнародних відносин, хоча в регіональному плані може бути, без сумніву, важливою та впливовою силою” [8, 8]. Тому одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики Королівства став європейський. Іспанія мала адаптуватися до інтеграційних процесів, які відбувалися на континенті. У перше десятиріччя післяфранкістського періоду в країні відбулися соціально-економічні реформи, модернізація інституційної системи. Соціалісти розуміли, що модернізація та демократизація суспільства, обумовлена лише внутрішніми потребами, не дасть вагомих результатів. Тому ці процеси в Іспанії проводилися у відповідності з процесами глобалізації. Тут слід додати, що керівництво держави тяжіло до європейського шляху розвитку, прагнучи об’єднатися з європейськими демократіями та швидше наблизитися до них в соціально-економічному плані. Ф.Моран, як і більшість соціалістів, у 80-ті роки доводив, що європейська орієнтація держави сумісна з нейтралітетом, який розглядався найбільш прийнятним для позиції Іспанії в міжнародних відносинах. Це пояснювалося в першу чергу тим, що більшість відомих політиків та дипломатів в період режиму Франко знаходилися в еміграції у європейських державах. Зокрема, сам Ф. Моран навчався в Парижі та Лондоні, добре знав історію Європи, її традиції і вважав Іспанію невід’ємною частиною Старого світу.

Слід зазначити, що ще у 50-ті роки минулого століття Іспанія намагалася вступити до Спільного Ринку, але це їй не вдавалося зробити через невідповідність політичних інституцій. Після низки різноманітних реформ, поліпшення економічної ситуації, Іспанія обрала курс на ЄС. Під керівництвом Ф.Морана зовнішньополітичне відомство організувало та провело складний переговорний процес з питань інтеграції Іспанії до структур ЄС. Великою заслугою Ф.Морана стало підписання Договору приєднання 12 червня 1985 року. Втім, слід наголосити, що соціалісти вперше зіткнулися з необхідністю вирішення таких глобальних проблем. Діючи в опозиції та критикуючи попередні уряди на основі ідеологічних постулатів, при владі вони змушені були враховувати реальні політичні умови, факт належності країни до НАТО, позиції держав-членів Альянсу, які ставили можливість вступу Іспанії в ЄС в пряму залежність від продовження перебування в Північноатлантичному Альянсі. Слід підкреслити, що входження Іспанії в НАТО було ініційовано та впроваджено урядом СДЦ на чолі з

Л.Кальво Сотело з метою залучення іноземних інвестицій для захисту від зовнішніх загроз та боротьби з сепаратизмом та тероризмом. Вирішуючи вступити в НАТО, СДЦ проігнорував позиції лівих сил у цьому питанні, а лідер цієї партії неодноразово висловлювався в засобах масової інформації, що географічне розташування Королівства взагалі є несумісним з нейтралітетом. Тому, у травні 1982 року Іспанія стала 16-м членом НАТО, всупереч волі більшості громадян країни.

Варто звернути увагу на той факт, що міністр закордонних справ Ф.Моран ніколи не приховував свого ворожого ставлення до НАТО, ототожнюючи вищезгадану організацію з війною, милітаризмом, підпорядкуванням інтересам США. Він не був прихильником вступу Іспанії до Північноатлантичного Альянсу, оскільки, як і більшість соціалістів того часу, знаходився під впливом ідей Соціалістичного Інтернаціоналу, шведської політичної моделі Олафа Пальме і бачив зовнішню політику нейтральною. Складна політична ситуація в країні, гостра необхідність структурних змін не завжди дозволяли правильно вирішити зовнішньополітичні проблеми. “Які переваги ми отримаємо від вступу в НАТО? – наголошував Ф.Моран. – Певно не захист територіальної цілісності Іспанії, оскільки згідно з пунктом 6 (Північноатлантичного договору) виключені Сеута і Мелілья. Повернення Гібралтару також не передбачене. Я запитував високопоставлених американців, чи мала б Іспанія, знаходячись в НАТО, право вето, щоб він (Гібралтар) не використовувався в якості бази НАТО? Ні, вона б його не мала” [9]. Втім, всупереч своїм ідеологічним переконанням, Морану довелося підтвердити відмову від виходу Іспанії з НАТО, яка стала платою за вступ країни до ЄС та розширення міжнародних економічних зв’язків Королівства.

Важливе місце у дипломатичній діяльності Ф.Морана відводилося вирішенню проблеми Гібралтару, адже понад 300 років цей скелястий мис на півдні Піренейського півострова знаходиться у колоніальному володінні Великобританії і є спірною територією між двома морськими державами – Іспанією та Великобританією. Геостратегічне положення півострова та Гібралтарської протоки на перехресті морських шляхів має дотичність до національних інтересів середземноморських держав. У 1982 році уряд соціалістів здійснив перші спроби вирішення гібралтарського питання шляхом переговорів та певних поступок Великобританії, сподіваючись на підтримку останньої у вступі до ЄС. Дипломатичні потуги обох держав увінчувалися перемінним успіхом. Однак, підсумком нелегких двохсторонніх переговорів стала Брюссельська декларація 1984 року, згідно з якою Іспанія припинила блокаду Гібралтару, відновила комунікацію з півостровом, а Великобританія погодилася

обговорювати і надалі питання суверенітету над цією територією.

Зауважимо, що міністр закордонних справ Іспанії Фернандо Моран відчував особливу прихильність до “третього світу” і вважав, що формування “особливих відносин” з ібероамериканськими державами тільки посилить автономію Іспанії та її значення як посередника у провадженні зовнішньої політики з Латинською Америкою для європейського континенту і США [10, 191]. Дипломатичні зусилля МЗС Іспанії були спрямовані на просування привабливого іміджу Іспанії в іберо-американських державах, застосування політики “м’якої сили”, підтримку та захист іспанських інвесторів та інвестицій. Зокрема, в Латинській Америці добре спрацювала особиста дипломатія короля Хуана Карлоса, глави уряду Ф.Гонсалеса, а також самого очільника МЗС Ф.Морана.

Особисто Ф.Моран добре усвідомлював, що забезпечення ефективних політичних, торгівельно-економічних, культурних зв’язків та контактів з іноземними країнами потребує підтримки професійної кадрової дипломатичної служби, яка б максимально ефективно реалізовувала зовнішньополітичний курс держави, її національні інтереси. Виходячи з цього, міністр вимагав від апарату свого відомства максимуму зусиль для створення високоефективного механізму підготовки, прийняття та просування рішень, що стосувалися ключових питань глобальної та регіональної політики. Іспанська дипломатія на початку 80-х років піддалася суттєвому процесу модернізації, особливо у сфері дипломатичного спілкування. Були проведені реформи та кадрова ротация міністерства, яке стало проводити відкриту політику, роз’яснюючи громадянам зовнішньополітичні зусилля уряду.

Слід відзначити, що Ф.Моран відвідав з офіційним візитом Радянський Союз наприкінці травня 1983 року. Під час цього візиту сторони підписали Програму наукового та культурного співробітництва між двома державами на 1984-85 роки, а також угоду про морське судноплавство та співпрацю в морських перевезеннях. Також були обговорені питання усунення загроз військових дій, попередження нового розкручування гонки озброєнь. До цього слід додати, що Ф.Моран був послідовним борцем за нерозповсюдження ядерної зброї у світі.

Безумовно, набутий практичний досвід у провадженні зовнішньої політики держави викликав зміни в ідеології міністра, який визнавав необхідність переосмислення змісту соціалістичних ідей, неможливість втілення архаїчної моделі соціалізму в парламентській монархії, оскільки процеси інтеграції та глобалізації призводили до розмивання навіть самого поняття “соціалізм”. Втім, переосмислення політичних поглядів Ф.Мораном, відбувалося доволі болісно, з моральними втра-

тами. Однак своїми головними політичними принципами він не поступився, що в результаті вартувало йому посади міністра. Через його принциповість, безуспішну протидію вступу Іспанії в НАТО, глави уряду Іспанії Ф.Гонсалесу довелося замінити Ф.Морана прагматичним політиком –реформатором Ф.Ордоньесом.

Іспанці вбачали у своєму міністрові образ відповідального працівника, який мав чіткі та ясні ідеї щодо зовнішньої політики держави, хоча Ф. Моран не відповідав традиційним уявленням про дипломата. Зокрема, він був повністю позбавлений штамп “striped pin”, яким англійці називають амбіційних дипломатів. Проте співвітчизники високо оцінили його талант, добросердечність, працьовитість та відповідальність. Зазначимо, що в період з 1987 по 1989 рік Фернандо Моран був постійним представником Іспанії в ООН, активно та впливово відстоював інтереси своєї держави як член Європейського парламенту.

Підсумовуючи, варто відзначити, що дипломатичні зусилля Ф.Морана були спрямовані на покращення іміджу Іспанії в світі, розширення її економічних, політичних, культурних контактів.

Джерела та література

1. Blanco Tobio M. Política exterior Española: con el Corazón en otra parte / Cuenta y razón. –1986. – № 23. – Mayo-junio. – P. 35–42.
2. Ministerio de Asuntos Exteriores: Discursos y declaraciones del ministro de Asuntos Exteriores D. Fernando Moran Lopez, 1982–1985, Ministerio de Asuntos Exteriores, Oficina de Información Diplomática.
3. Помилка! Неприпустимий об’єкт гіперпосилання. F. El socialismo y el nuevo orden mundial // Zona abierta. – 1980.– №Помилка! Неприпустимий об’єкт гіперпосилання. – P. 75–94; La Comunidad Europea y Régimen Autonomico // Sistema: Revista de ciencias sociales. – 1994. – P. 181–185; La reconstrucción de un nuevo orden // Cuenta y razón. – 1993. – №3 – P. 13–15.
4. Morán F. Una política exterior para España: una alternativa socialista. – Barcelona: Planeta, 1980. – 415 p.
5. El Socialista. – 1982. – 17 dec. – P.15.
6. Le Matin. 01.12.1982.
7. Al Alam. 29.11.1982.
8. F. La política exterior Española // Leviatan: Revista de Hechos e ideas. – 1984. – № 16. – P. 8.
9. Moran F. Comparencia ante la Comision de Asuntos Exteriores del Senado(30.06.83). – Режим доступу: www.mae.es/mae/textos/OID/1830630.htm.
10. Grugel J. España y Latinoamérica // Richard Gillespie, Fernando Rodrigo and Jonathan Story (eds.), Las relaciones exteriores de la España democrática. – Madrid : Alianza, 1995. – P. 191.

Тетяна Сидорук

ПОЗИЦІЇ ТА ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОЇ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті розглянуто палітру інтересів та позицій країн-членів ЄС щодо концептуальних засад сучасної східної політики Євросоюзу. Автор стверджує про відсутність на даний час чіткої узгодженої стратегії ЄС на східному напрямку. Її формування у майбутньому залежатиме від збігу інтересів країн-членів ЄС, зацікавлених у східній політиці, внутрішньополітичної ситуації в країнах Східної Європи та від якості їх зовнішньополітичної діяльності з огляду на потенційні коаліційні групи в ЄС.

Ключові слова: східна політика, Європейська політика сусідства, східний вимір, Східне партнерство, держави-члени, Східна Європа.

Татьяна Сидорук. Позиции и интересы государств-членов в формировании современной восточной политики Европейского Союза

В статье рассмотрена палитра интересов и позиций стран-членов ЕС относительно концептуальных основ современной восточной политики Евросоюза. Автор утверждает об отсутствии в настоящее время четкой согласованной стратегии ЕС на восточном направлении. Ее формирование в будущем будет зависеть от совпадения интересов стран-членов ЕС, заинтересованных в восточной политике, внутривнутриполитической ситуации в странах Восточной Европы и от качества их внешнеполитической деятельности учитывая потенциальные коалиционные группы в ЕС.

Ключевые слова: восточная политика, Европейская политика соседства, восточное измерение, Восточное партнерство, государства-члены, Восточная Европа.

Tetyana Sydoruk. The positions and interests of Member States in creating a modern EU Eastern policy

The article reviews the existing range of interests and positions of the Member States concerning the conceptual foundations of the

modern EU eastern policy. The author argues that there is no currently well coordinated EU strategy on the east. Its formation in the future will depend on the coincidence of interests of member states interested in Eastern politics, the political situation in Eastern Europe and the quality of their foreign policy in view of the potential coalition group in the EU.

Keywords: Eastern policy, European Neighbourhood Policy, eastern dimension, the Eastern Partnership, Member States, Eastern Europe.

Східна політика була однією з пріоритетних сфер діяльності Європейських Співтовариств ще в період «холодної війни». Свідченням цьому є як політика окремих держав (ініціативи президента Франції Шарля де Голля про загальноєвропейське співробітництво «від Атлантики до Уралу»; Ostpolitik (Східна політика) Західної Німеччини), так і участь Європейських Співтовариств у процесі зменшення політичної напруги між Сходом і Заходом, ініційованому Народою з питань безпеки та співробітництва в Європі.

Радикальні зміни в Європі внаслідок розвалу комуністичної системи призвели до формування нової східної політики Європейського Союзу, для якого налагодження відносин з державами Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЄ) стало одним із ключових зовнішньополітичних пріоритетів. ЄС переслідував мету забезпечення миру і безпеки в новій Європі, а також недопущення політичної, економічної та соціальної дестабілізації в регіоні. Ефективним інструментом досягнення цих цілей стало розширення ЄС, яке завершилося приєднанням до Союзу у травні 2004 р. восьми держав ЦСЄ, та ще двох – Румунії і Болгарії – у січні 2007 р.

Після завершення процесу розширення східний вимір політики ЄС набув якісно іншого значення. На початку XXI ст. він стосується решти країн Східної Європи, які не можуть, або не хочуть претендувати на членство в ЄС, але зважаючи на їх геополітичне положення та значення для економіки і безпеки всієї Європи, викликають зрозумілий інтерес з боку ЄС.

У творенні та реалізації східної політики Європейського Союзу важливу роль завжди відігравали позиції та інтереси окремих держав-членів. І сьогодні серед факторів формування пропозицій ЄС в рамках східного виміру політики сусідства ЄС / Східного партнерства найважливішу роль відіграє розбіжність інтересів країн-членів стосовно держав Східної Європи. Метою даної статті є розглянути існуючу палітру позицій країн-членів ЄС щодо концептуальних засад

сучасної східної політики ЄС, ідентифікувати їх причини та визначити умови формування послідовної і далекоглядної політики ЄС на сході Європи.

Попри значний інтерес вітчизняних і зарубіжних науковців до викликів і проблем, пов'язаних з політикою ЄС щодо держав Східної Європи, і наявність серйозних напрацювань у цій царині, де першій варто віддати польським дослідникам [3–5; 7; 10–13; 15], вивчення і узагальнення впливу окремих держав-членів ЄС на формування союзної східної політики потребує додаткової і спеціальної дослідницької уваги.

У сучасній науковій літературі до Східної Європи відносять європейські пострадянські країни, які не входять до західних інституцій, іноді з Росією, але частіше – без неї, коли Російська Федерація розглядається окремо [8, 78]. Східний вимір політики Європейського Союзу сьогодні охоплює відносини з Україною, Молдовою, Білоруссю та трьома державами Закавказзя – Грузією, Вірменією та Азербайджаном. Зокрема, таким є географічне охоплення східного напрямку Європейської політики сусідства, що остаточно оформився у 2008–2009 рр. в проєкті Східного партнерства.

Україна займає центральне місце в цьому просторі, залишаючись провідним партнером ЄС у східному сусідстві. Вона констатує критичний випробувальний випадок і виклик життєздатності та успіху політики сусідства ЄС на східному напрямку [4, 64–65]. Саме у випадку України питання перспективи членства, яке залишається одним із ключових в сучасній східній політиці ЄС, є найбільш невідкладним і водночас контроверсійним.

Головні інтереси ЄС економічного характеру у східноєвропейському регіоні пов'язані з енергетикою і доступом до ринків. Зацікавленість ЄС у співпраці з державами Східної Європи впливає також з питань безпеки і імміграції. Однак загалом, як відзначає К. Пельчинська-Налеч, можна говорити про традиційний для ЄС дефіцит політичної волі і спільного інтересу зайнятися політикою щодо східних сусідів [15, 89–90]. Україна (не кажучи вже про Білорусь та Молдову) для більшості країн-членів ЄС не є пріоритетним партнером. Найбільш зацікавлені партнери – це Польща, країни Балтії, Скандинавії і Словаччина. Позиція Німеччини в цьому контексті є дуже обережною, що пояснюється як внутрішніми, так і зовнішніми причинами, а Франція, Іспанія та Італія взагалі мало цікавляться цим регіоном [15, 90–92].

Як зазначає С. Терешко, східний вимір політики ЄС, що набув особливого значення для Брюсселя після розширень 2004 та 2007 рр., є

на сьогоднішній день найбільш контроверсійним і суперечливим у сприйнятті серед членів Союзу [7, 13]. Зрештою, Д. Мільчарек слушно зауважує, що формуванню спільної послідовної політики ЄС щодо України не сприяє амбівалентна позиція самого адресата цієї політики [5, 149]. При цьому успішність інтеграції до ЄС великою мірою залежить від розуміння і підтримки кандидатів з боку окремих держав ЄС. Так, відомо, що свого часу одним із головних зовнішніх факторів європейської інтеграції Польщі було існування Веймарського трикутника – особливого формату взаємодії Польщі з Німеччиною і Францією та підтримка й лобіювання останніми польських євроінтеграційних прагнень.

Сьогодні найбільшого патрона в євроінтеграційних справах держави Східної Європи, і передусім Україна, без сумніву, мають в особі Польщі. Саме Польща стала тією державою, яка у 1991 р. першою визнала незалежність України. Попри деякі не завжди обґрунтовані сумніви та вагання, властиві її політиці в 1990-х рр., Польща ще з 1989 р. намагалася виступати в ролі європейського адвоката для свого східного сусіда. Така позиція впливала з того, що не лише політична еліта, а й польське суспільство вбачали в демократизації України гарантії кращої реалізації власних національних інтересів і користь для усього Союзу [5, 145].

Однак у політиці Європейського Союзу, як і його держав-членів, і передусім найпотужніших – Німеччини та Франції – стосовно пострадянських держав у 90-х рр. ХХ ст. беззаперечно домінували відносини з Росією. Крім того, багато зарубіжних експертів, наприклад Д. Лінч [12, 2], відзначають, що в 1990 – на початку 2000-х рр. в Євро-союзі було відсутнє чітке бачення цілей розвитку відносин з пострадянськими державами, що пояснювалось як наявністю більш актуальних проблем, так і, можливо, браком експертних знань про стан справ у регіоні. Ситуація змінилася лише тоді, коли на порядку денному з'явилася питання поповнення членського складу ЄС десятьма державами ЦСЄ та наближення кордонів ЄС до поясу пострадянських східноєвропейських держав. Перед ЄС постало завдання пошуку нової ефективної форми відносин з новими східними сусідами, яка б дала відповідь на питання стосовно можливості подальшого розширення (адже на той час Україна та Молдова вже проголосили своїм головним зовнішньополітичним пріоритетом набуття повноправного членства в ЄС), а також стала базою для політико-економічного діалогу та співпраці у сферах безпеки, прикордонного контролю, імміграції тощо.

Обговорення політики стосовно нових східних сусідів почалось задовго до завершення східного розширення. Питання східного сусідства з'явилося у порядку денному ЄС у 2001 р., і вже з тих пір позиції держав-членів ЄС і серед тодішніх кандидатів на вступ розділились. «Батьками» ініціативи проведення особливого «сусідського» курсу стосовно східноєвропейських країн стали Великобританія та Швеція, керівники зовнішньополітичних відомств яких у квітні 2002 р. на засіданні Ради з загальних питань і зовнішніх зносин ЄС запропонували новий підхід до стосунків Європейського Союзу з новими сусідами на Сході, який би передбачав дії для пом'якшення «ефекту виключення» для України, Молдови та Білорусі [2, 60]. Ця програма, відома як «Ініціатива нового сусідства», активно підтримувалась Великобританією, скандинавськими державами, Австрією і Німеччиною, які наполягали на потребі формування нових інституційних рамок, покликаних покращити стосунки зі східними сусідами, і передусім з Україною, як найважливішим із сусідів ЄС після його розширення у 2004 р. [10, 32–33].

Країни-кандидати (сьогодні нові члени) підтримували ідею формування окремої східної політики або «Східного виміру», подібного до фінсько-шведської ініціативи «Північного виміру», яка була запроваджена як політика ЄС в кінці 1990-х рр. Найсильнішим прихильником «Східного виміру» виступала Польща. У грудні 2002 р. міністерство закордонних справ (далі – МЗС) Польщі підготувало неофіційний документ [14], який представляв тодішню польську точку зору на майбутні взаємовідносини ЄС із його новими східними сусідами. Пропозиції польського МЗС передбачали перспективу членства в ЄС для держав Східної Європи, що мало служити головним інструментом політики Союзу щодо України та Молдови і, можливо, Білорусі, спрямованим на заохочення процесу модернізації в цих державах. Було очевидно, що документ віддавав пріоритет взаєминам з Україною, Білоруссю і Молдовою, в той час як Росії відводилась другорядна роль.

У польському проекті особливо акцентовано на значимості України для Європи. «Що стосується України... то в інтересах ЄС визнати європейський вибір цієї країни, що має важливе значення для стабільності і безпеки у східній частині континенту. Також в інтересах Євросоюзу підтримати розробку довгострокової європейської політики, спрямованої на членство цієї країни в ЄС. ... політика критичної залученості, діалогу і співробітництва разом з наданням допомоги бачиться нами найбільш ефективною і адекватною. В протилежно-

му випадку ми ризикуємо послабити реформістські і проєвропейські налаштовані сили в Україні» [14].

Однак «Східний вимір» у той час не став самостійним напрямком політики ЄС, розчинившись згодом у Європейській політиці сусідства. Адже поки Польща безуспішно відстоювала свою позицію, Франція та Італія, спираючись на підтримку Єврокомісії, яку тоді очолював італієць Романо Проді, активно лобювали рішення поширити нову політику на всіх (нових і старих) сусідів, включаючи неєвропейських, аргументуючи тим, що середземноморські сусіди ЄС не повинні постраждати у результаті цієї ініціативи, а відтак – про розширення політики сусідства за рахунок середземноморських країн з метою попередити і урівноважити можливий «дрейф» на Схід [11, 12]. Як результат, на саміті ЄС в Копенгагені у грудні 2002 р. первинний варіант концепції сусідства було переглянуто і прийнято рішення про запрошення до новостворюваної програми низки середземноморських країн. В підсумку саме цей широкий підхід, ідея «кола друзів» ЄС, за висловом Романо Проді, знайшли своє відображення у документах, які лягли в основу Європейської політики сусідства [16; 9]. Отже, запропонована Польщею концепція «Східного виміру» потерпіла крах в результаті прийняття ЄС стратегії сусідства ще до вступу Польщі в ЄС.

Після вступу Польщі до ЄС її політика і дії стосовно східних сусідів залишилися такими ж: керівництво цієї країни продовжує виступати за дальше розширення ЄС зі спеціальним фокусом на Україні. Президент Лех Качинський при всіх відповідних нагодах підкреслював, що його країна зацікавлена в тому, щоб «двері в Європу» для України залишалися відчиненими і щоб ЄС далі розширювався [4, 77]. Польща надає Україні допомогу в розмірі приблизно 3–4 мільйонів євро в рік [4, 77]. Соціологічні опитування, проведені авторитетними польськими інституціями, підтверджують, що понад 70 % поляків підтримують вступ України до Європейського Союзу [6].

Починаючи з 2004 р., коли Польща стала членом ЄС, вона приймала активну участь у різних заходах, спрямованих на розвиток східної політики ЄС, однак Європейський Союз переважно ігнорував її спроби, тому що вони не задовольняли позицію всіх членів ЄС. У 2006–2007 рр. польськими урядовими структурами для Брюсселя були підготовлені такі документи: «Європейська політика сусідства – Східний вимір» та «Відносини ЄС – Україна: польські пропозиції», в яких, зокрема, наголошувалось, що формат Європейської політики сусідства є незадовільним, оскільки вона об'єднує держави різних в

історичному, географічному і цивілізаційному відношеннях регіонів (Східна Європа та Північна Африка). У той час як східні сусіди ЄС є європейськими сусідами, європейськими державами, сусіди на півдні – сусідами Євросоюзу, але не європейськими державами [1]. До того ж Польща вимагала рівноваги у фінансуванні східного і південного напрямів політики сусідства. У квітні 2008 р. спікер польського Сейму Б. Коморовський розкритикував той факт, що 70 % коштів на здійснення політики сусідства прямують на південь [1].

У 2008 р. збільшилися шанси на реалізацію прагнень Польщі стосовно посилення східної політики, що було спричинено діяльністю Франції у Середземноморському напрямку. Схвалення ЄС ініційованої французьким президентом Н. Саркозі ідеї «Союзу для Середземномор'я» створило ситуацію, в якій ЄС навряд чи відмовився б від будь-якої іншої подібної регіональної ініціативи, особливо, якщо б ця ініціатива знаходилася у межах Європейської політики сусідства, подібно до пропозиції Франції [3, 21–22]. В цих умовах Польща ініціювала проект Східного партнерства, який пізніше підтримала Швеція, що перетворило його з індивідуального на значно ширший проект. Запровадження у 2008–2009 рр. Східного партнерства стало важливим кроком у процесі формування східної політики ЄС і диверсифікації Європейської політики сусідства.

Ще одним захисником швидшої і глибшої інтеграції східноєвропейських країн у ЄС виступає Литва. Це особливо простежувалося у діяльності президента В. Адамкуса, який прийшов до влади в 1998 р., а після недовгого правління Р. Паксаса в 2003–2004 рр. (який теж підтверджував наміри бути адвокатом України у європейських та євроатлантичних структурах) знову переїг на позачергових виборах у червні 2004 р. Так, у своєму посланні вищому законодавчому органу у 2008 р. В. Адамкус зазначав, що його країна буде підтримувати «прагнення України приєднатися до сім'ї європейських націй як повноправного члена» [4, 77]. З обранням у Литві в травні 2009 р. нового президента Д. Грібаускайте, попри деякі зміни у зовнішньополітичних установках, східноєвропейські держави, і передусім Україна, і надалі можуть сподіватися на підтримку Литви у їх євроінтеграційних прагненнях.

Польща і Литва у свій час відіграли активну роль у розв'язанні політичного конфлікту в Україні в кінці 2004 р., пов'язаного з вибухом «помаранчевої революції». Щоб не допустити силового варіанту розв'язання конфлікту і вирішити його за допомогою діалогу президенти цих країн – А. Кваснєвський та В. Адамкус, а також Високий

представник ЄС з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки Х. Солана стали посередниками в переговорах між владою та опозицією [5, 144]. Їх вклад був важливим не тільки у вирішення кризи безпосередньо, але й продемонстрував здатність нових держав-членів ЄС вносити додану вартість у східну політику Союзу.

Однак загалом серед держав-членів ЄС не було єдиної реакції на «помаранчеву революцію» в Україні. Як зазначає Д. Мільчарек, в той час «союзні політики не змогли вирішити дилему – чи підтримати демократичні процеси в Україні (за що чітко виступала Польща), чи... залишити Україну з її власними проблемами, оскільки вона перебуває в сфері впливу Росії. Було очевидним, що більшість держав ЄС прагне передусім зберегти добрі відносини з Москвою і для цього готові віддати в жертву справу демократизації України. Такий підхід був дуже виразним, зокрема в політиці Франції» [5, 145]. Відтак заклики Європарламенту, Польщі, Литви та Угорщини надати Києву перспективу членства були повністю відкинуті Європейською Комісією, Німеччиною та Францією.

Було б несправедливо не згадати інші країни ЄС, які теж більш чи менш активно підтримують розвиток східного виміру політики ЄС. Найбільш явними партнерами є інші балтійські, скандинавські і вишеградські країни, які вже мають розвинуті відносно активні відносини з країнами Східної Європи і зайняли проактивну позицію стосовно цього напрямку зовнішньої політики ЄС. Із ЄС-27 Швеція, Великобританія, Данія, Німеччина, Нідерланди, Словаччина і Польща надають допомогу Україні [4, 78]. Допомога сфокусована на укріпленні демократії, підтримці економічних і соціальних реформ, незалежних ЗМІ, боротьбі з торгівлею людьми, ВІЛ/СНІД тощо.

Швеція та Данія неодноразово демонстрували свою прихильність до розвитку східної політики ЄС і, зокрема, підтримку євроінтеграційних прагнень України. Після того, як до Європейського Союзу приєдналися держави балтійського регіону, у зовнішній політиці Стокгольма та Копенгагена утворився певний вакуум зовнішньополітичних інтересів в рамках ЄС, який може бути подоланий за рахунок їх підтримки східної політики. Крім того, ці скандинавські держави насторожено ставляться до поглиблення зв'язків Європейського Союзу з Росією, а також виступають опонентами, передусім Німеччини та Франції, у питанні поглиблення процесів наднаціональної інтеграції одночасно з призупиненням подальшого розширення ЄС. Окремо необхідно виділити Велику Британію, яка традиційно виступає проти посилення наднаціональності в рамках ЄС на противагу Берліну і Па-

рижу та є прихильником розвитку східної політики Союзу, що й було ініційовано нею у 2002–2003 р. [7, 15]

Вкрай важливо включати Німеччину в групу країн, які просувають політику ЄС на Сході. Без згоди Німеччини східні і скандинавські держави-члени навряд чи зможуть отримати достатню підтримку їх позицій в ЄС. Сьогодні в Європейському Союзі можна виокремити два неформальні блоки з погляду географії основних політико-економічних інтересів окремих держав-членів. З одного боку, це «східний блок» на чолі з Німеччиною, який розраховує на зміщення союзного центру ваги більше на схід – Німеччина вбачає в цьому шанси зміцнення своєї і без того доміантної позиції в ЄС. Однак акценти східної політики Німеччини сьогодні зосереджені на Росії – близькі відносини з нею мають давні історичні традиції і сьогодні обидві сторони є один для одного важливими партнерами, передусім в економічній сфері. З іншого боку, існує «південний блок» на чолі з Францією, яка, природно, має більший інтерес до держав басейну Середземного моря і негативно налаштована щодо ідеї подальшого розширення ЄС на схід [5, 148].

Прагнення Польщі взяти на себе відповідальність за формування політики ЄС у східному напрямку є природним явищем і аналогом заходів Франції та Італії у Середземноморському напрямі, Швеції та Фінляндії у формуванні «Північного виміру», однак сьогодні польські позиції все ще далекі від ролі регіонального лідера. Незважаючи на успіх внутрішніх перетворень, Варшава має недостатній економічний, політичний і військовий потенціал та вплив у ЄС, щоб реалізувати своє концептуальне бачення Східної Європи. Ще одна причина слабкості польських устремлінь до ролі основного гравця східного виміру впливає з труднощів польсько-російського політичного діалогу, обтяженого величезним негативним історичним досвідом. Ініціативи Польщі щодо посилення східної політики ЄС завжди викликають різку і негативну реакцію Росії, яка розглядає цей регіон як сферу свого впливу.

Натомість східна політика Німеччини, яка виходить з того, що будівництво систем європейської безпеки і співробітництва не може відбуватися ні без участі Росії, ні всупереч її позиції, знаходить більшу підтримку серед держав-членів ЄС. Польща повинна враховувати існуючі реалії і просувати східну політику ЄС не як альтернативу німецькій (такі спроби приречені на провал), а у співпраці з Німеччиною, позиціонує себе як гаранта інтересів країн Східної Європи: Білорусі, України, Молдови, а також держав Закавказзя. Попри певні труднощі, які неминуче виникнуть на цьому шляху, все ж польсько-

німецький діалог є більш реалістичним ніж польсько-російський. Без підтримки Німеччини або на противагу німецько-російській співпраці Польща навряд чи зможе реалізувати свій проект східного виміру. З іншого боку, самотужки або навіть за активної позиції держав Балтії чи інших нових держав-членів ЄС Польща не буде в змозі впоратися з силою інерції політики Росії по відношенню до східноєвропейських держав.

Теоретично можливий ще один довгостроковий варіант, який базується на такій логіці. Нові країни-члени ЄС, які поки що поступаються позиціями «Старій Європі», у майбутньому поступово зміцнююватимуться, чому, безумовно, сприятиме вступ західнобалканських держав, і далі розширення на схід, можливо, стане одним із основних зовнішньополітичних пріоритетів для багатьох із них. Не виключено, що коаліція цих держав, очолювана, ймовірно, Польщею, спроможна буде переважити шальки терезів у бік послідовнішої і виваженішої східної політики.

Отже, однією з основних причин відсутності чіткого бачення Євросоюзом майбутніх стосунків з державами Східної Європи є розбіжність інтересів різних держав щодо формування і реалізації східної політики. Просторово-географічний вектор подальшого розвитку ЄС залишається одним із найбільш дискусійних аспектів діяльності Євросоюзу. Формування послідовної, виваженої і далекоглядної східної політики ЄС, яка відповідатиме інтересам та прагненням держав-адресатів, залежатиме від збігу інтересів країн-членів ЄС, зацікавлених у східній політиці, внутрішньополітичної ситуації в країнах Східної Європи та від якості їх зовнішньополітичної діяльності з огляду на потенційні коаліційні групи в ЄС.

Джерела та література

1. Бухарин Н. Восточная политика новых членов ЕС / Н. Бухарин, Е. Фурман, С. Вологов, Н. Фейт // Аналитические записки. – Режим доступу: <http://analiticsmz.ru/&p=577>
2. Емерсон М. Екзистенційна дилема Європи / М. Емерсон // Україна–ЄС 2008: нова гра. Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2007. – № 50. – С. 55–71.
3. Козловська А. Східне партнерство – інструмент для повної інтеграції з ЄС / А. Козловська // International Review : Відносини Україна – ЄС: в пошуку інституційних трансформацій. – 2008. – № 2. – С. 20–30.
4. Линкавичюс Л. Политика соседства Европейского Союза по отношению к Украине / Л. Линкавичюс // Обзор литовской внешней политики. – 2008. – № 20. – С. 64–91.

5. Мільчарек Д. Європейський Союз та його місце в сучасному світі / Д. Мільчарек. – Львів: “Інформація. Поступ. Перспективи”, 2008. – 172 с.
6. Моцик О. Східне партнерство – додатковий шанс на зближення з ЄС / О. Моцик // Дзеркало тижня. – 2009. – № 15 (743). – 25–29 квітня.
7. Терешко С. Східний вимір політики ЄС у контексті національних інтересів України / С. Терешко // International Review : Відносини Україна – ЄС: в пошуку інституційних трансформацій. – 2008. – № 2. – С. 11–19.
8. Шаповалова О. Східна Європа в європейській системі міжнародних відносин / О. Шаповалова // Зовнішні справи. – 2009. – № 12. – С. 78–86.
9. Communication from the Commission. European Neighbourhood Policy. Strategy paper. – Brussels, 12.5.2004 / European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf
10. Czapska M. Integracja Ukrainy z Unią Europejską – perspektywę i uwarunkowania / M. Czapska // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Міжнародні відносини. – 2009. – № 3: Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво. – С. 31–43.
11. Longhurst K. Injecting More Differentiation in European Neighbourhood Policy: What Consequences for Ukraine? / K. Longhurst // Russie. Nei. Visions. – 2008. – № 32. – 28 p.
12. Lynch D. The new Eastern Dimension of the enlarged EU / D. Lynch // Chaillot Papers № 64. Partners and neighbours: a CFSP for a wider Europe. – 2003. – September. – P. 1–34.
13. Milczarek D. Polityka wschodnia – wyzwanie dla Unii Europejskiej / D. Milczarek // Rola Polski w kształtowaniu polityki wschodniej Unii Europejskiej na przykładzie Ukrainy / Red. J. Borkowski. – Warszawa, 2006. – S. 129–146.
14. Non-paper with Polish proposals concerning policy towards new Eastern neighbors after EU enlargement. – Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl>.
15. Pełczyńska-Nałęcz K. ENP w practice – Unia Europejska wobec Rosji, Ukrainy, Białorusi i Mołdawii rok po publikacji Dokumentu Strategicznego / K. Pełczyńska-Nałęcz. – Warszawa, 2005. – 179 s.
16. Wider Europe – Neighbourhood: New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. COM 2003/104. – Luxembourg: EUR-OP, 2003. – 26 p.

Андрій Семенович

ОСОБЛИВОСТІ РЕОРГАНІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ВРЯДУВАННЯ У ПОЛЬЩІ В ХХ СТ.

У статті детально простежено особливості формування територіальної структури Польської держави протягом ХХ ст. та проаналізовано адміністративно-територіальну реформу 1999 року.

Ключові слова: територіальний устрій, воєводство, Польща.

Андрей Семенович. Особенности реорганизации регионального управления в Польше в XX веке

В статье подробно рассматриваются особенности формирования территориальной структуры Польского государства в XX веке и анализируется административно-территориальная реформа 1999 года.

Ключевые слова: территориальная система, воєводство, Польша.

Andriy Semenovych. Peculiarities of the reorganization of the Polish regions in the XX century

This article thoroughly exams the peculiarities of the formation of the territorial structure of the Polish state in the XX century and analyzes the administrative and territorial reform carried out in 1999.

Keywords: territorial structure, Voivodship, Poland.

Після тривалого періоду бездержавності Польщі вдалося вибороти свою незалежність у 1918 р. Одним з першочергових завдань стало формування ефективної адміністративно-територіальної системи, яка могла б сприяти повній та органічній інтеграції різних територій і забезпечити поступову розбудову польської держави. Однак низка чинників істотно перешкоджала творенню з Польщі системної цілісності. Насамперед давалося взнаки нашарування відмінного історичного досвіду різних частин держави, що стало визначальним для тягlosti регіональних відмінностей. Адаже слід пам’ятати, що польську державу було сформовано з територій, які були у складі трьох імперій: російської, пруської та австро-угорської. Саме тому у період іс-

нування II Речі Посполитої істотною проблемою залишалася відчутна гетерогенність різних частин держави, адже вони формувалися за умов тривалої політичної роз'єднаності, за різних історичних, соціокультурних і цивілізаційних реалій.

Відмінні умови розвитку трьох територій, які увійшли до складу польської держави, залишили глибокі сліди, які проявилися у рівні економічного зростання, розвитку інфраструктури, ступені урбанізації, правовій системі, поведінці населення та культурній самобутності [4, 344].

Іншою гострою проблемою залишався значний відсоток національних меншин, що компактно проживали практично на всій території Польщі. Їх частка від загальної чисельності населення була найбільшою в Європі у міжвоєнний період. Центральна влада поставила собі за мету забезпечити етнічно-лінгвістичну, релігійну та культурну однорідність держави. Саме тому системно проводилася політика асиміляції із застосуванням сили, яка проте зазнала невдачі. Відкрита дискримінація національних меншин, порушення основоположних прав та міжнародних зобов'язань сприяли посиленню антипольських настроїв, формуванню вогнищ нестабільності, зокрема на східних територіях, і зміцненню відцентрових тенденцій.

Істотні відмінності історичного, соціально-економічного, правового, етнічно-лінгвістичного та культурно-релігійного характеру усередині Польщі обумовили вибір радше централізованої системи адміністративно-територіальної організації держави. На регіональному рівні був впроваджений поділ на воєводства, яких налічувалося шістнадцять, та окремих статус отримала, як столичне місто, Варшава. Їх основним призначенням стало формування жорсткої вертикалі державної влади, яка могла б забезпечити єдність і цілісність польської держави та стримати посилення сепаратизму.

Таким чином, у період II Речі Посполитої домінуючим залишався погляд, за яким принцип унітарності повинен слугувати беззаперечним гарантом стабільного розвитку держави. І хоча існували усі підстави для вибору федеративної моделі адміністративно-територіальної організації, зокрема з огляду на істотні відмінності між різними регіонами Польщі та наявність потужних національних меншин, беззастережну підтримку отримала жорстка централізація.

Ситуація докорінно змінилася внаслідок Другої світової війни. Насамперед це торкнулося території самої Польської держави, кордони якої значно пересунулися на захід, та передачі на сході етнічних українських та білоруських земель до складу СРСР. Територія Поль-

щі відповідно зменшилась на 76 тис. км² і остаточно набула сучасної форми і величини.

Значний вплив мала радикальна зміна етнічної структури населення країни. Внаслідок Другої світової війни майже повністю були винищені євреї, а в післявоєнний період відбулись масові депортації українців і німців з польських етнічних земель та проводилася політика їх повної асиміляції. Це призвело до формування мононаціональної польської держави та унеможливило появу потужних сепаратистських рухів етнічного забарвлення.

Відбулися і зміни у державному устрої країни, оскільки було створено Польську Народну Республіку, що проіснувала до кінця 80-х років. Її керівництво радше не було схильним підтримувати процеси децентралізації, а навпаки прагнуло вибудувати жорстко підпорядковану центру виконавчу вертикаль влади, яка б гарантувала можливість повністю контролювати ситуацію на території ПНР.

Після 1945 року було збережено воєводство як регіональний щабель врядування держави. Спочатку їх було утворено чотирнадцять, а в 50-х роках на колишніх німецьких територіях створено ще три воєводства та надано воєводський статус п'яти містам. До середини 70-х років на території Польщі функціонувало двадцять два воєводства. Протягом всього цього періоду питання оптимізації адміністративно-територіального устрою залишалось поза увагою як керівництва держави, так і академічних кіл.

Незважаючи на свою приналежність до країн соціалістичного табору, Польща залишалася відкритою світу, польські науковці підтримували тісні контакти зі своїми колегами із Західної Європи та були ознайомлені з тенденціями, що торкалися регіонального рівня врядування. Зміни у сфері врядування у європейських країнах спонукали до проведення дискусії усередині Польщі, яка розпочалась у 1973 році. Переважна більшість учасників виступила за дотримання статус-кво і за збереження існуючих воєводств. Висловлювалась думка, що доцільно сприяти зміцненню воєводств шляхом скорочення їх кількості і передачі їм більших повноважень з метою покращення соціально-економічного розвитку [1, 158].

Проте неочікувана адміністративно-територіальна реформа, проведена у 1975 році, призвела до абсолютно протилежних наслідків. Було ліквідовано один із щаблів врядування – повіт і проведено новий адміністративний поділ держави, збільшивши кількість воєводств до сорока дев'яти. З перспективи сьогодення необхідно визнати, що цей крок був хибним з різних причин. Насамперед слід вказати на надмір-

ну фрагментацію території держави майже на півсотню адміністративних одиниць регіонального щабля, які були примусово запроваджені без жодного логічного обґрунтування. Твердження, що метою реформи є децентралізація, яка мала покращити систему врядування, заощадити кошти та наблизити владу до громадян, не відповідало реальності. Нові воєводства були неспроможні забезпечити ефективне виконання своїх управлінських функцій і нездатні гарантувати сталий економічний розвиток. Їх територіальні межі часто були встановлені абсолютно штучно, а невелика площа, слабо розвинута інфраструктура і низький рівень кадрового забезпечення лише сприяли перетворенню цих воєводств на ще одне знаряддя контролю керівної партії над ситуацією у державі.

Залишаючись творінням соціалістичної системи і свідченням жорсткої централізації, така сама організація держави на регіональному щаблі залишилась незмінною майже до кінця ХХ ст. Водночас треба визнати, що частина населення, а також у своїй більшості польські науковці, вкрай негативно поставилися до впроваджених змін. Зокрема останні вважали за доцільне переглянути результати реформи і відновити попередній поділ або провести ще одну реформу.

Варто підкреслити: по-перше, польська держава об'єднала чотири окремі історичні регіони, які тривалий період розвивались в абсолютно різних умовах та зберегли свої особливі риси до тепер, водночас ці відмінності частково були послаблені після перетворення Польщі в мононаціональну державу, що унеможливило появу в майбутньому потужних сепаратистських рухів; по-друге, протягом ХХ ст. Польща формувалась як виключно унітарна держава, що характеризувалась послідовною монополізацією влади в одному центрі, нехтуючи інтересами периферії; по-третє, якщо на початковому етапі становлення польської державності адаптований міцний централізм здійснення влади був виправданий з огляду на потребу внутрішньої консолідації слабкої держави, то у другій половині ХХ ст., зокрема після реформи 1975 року, що сприяла подальшій централізації країни, зміна адміністративно-територіальної устрою держави стала вкрай необхідною, адже це одна з умов забезпечення демократії, сталого економічного розвитку і конкурентоспроможності Польщі у сучасних реаліях поглиблення глобалізації і посилення європейських інтеграційних процесів.

У Польщі кінець 80-х років ознаменував зміну державного ладу в країні, яка супроводжувалась ліквідацією спадщини соціалістичного режиму, що зокрема стосувалося демонтажу попередньої адміністра-

тивної системи, як такої, що гальмувала процеси демократизації та не відповідала сучасним політичним, економічним, суспільним процесам, що відбувалися у державі та світі.

Закономірно, що питання можливого територіально-адміністративного устрою держави стали предметом численних дискусій. Більшість із політичних діячів чи науковців не заперечували необхідності проведення реформ у сфері врядування, проте висловлювали відмінні погляди щодо організаційних форм, яких повинна набути польська держава.

Найпершим було ухвалено у березні 1990 року закон «Про місцеве самоврядування», що уможливив початок процесів реформування, які затягнулися майже на ціле десятиліття. Основні зміни стосувалися місцевих органів влади, насамперед її найнижчої ланки – гмін, позиції яких істотно зміцнилися. Однак відмінною ситуація була у воєводствах, що фактично були повністю підпорядковані уряду у Варшаві. Регіональні спільноти були позбавлені можливості безпосередньо впливати на ухвалення рішень.

У результаті перших кроків посткомуністичної влади, спрямованих на побудову нової адміністративної системи, воєводства почали втрачати свою правосуб'єктність, а частину їх повноважень було передано центральним органам влади. Таким чином, централізація держави на лише відчутно посилювалася, проведення територіальної реформи країни відкладалося, що максимально обмежило функціонування воєводства як самостійної одиниці [4, 116].

Нагальна потреба запровадити дієву систему організації держави з метою забезпечити її стабільний розвиток змушувала до розробки відповідних проєктів. На початковому етапі радше спостерігалась цілковита залежність зусиль, спрямованих на демонополізацію впливу центральних органів, від суб'єктивних політичних і вузько партійних інтересів урядової команди.

Проте питання децентралізації на регіональному рівні постійно залишалось у центрі уваги суспільства. У 90-х роках було утворено цілий ряд державних комісій і сформовано спеціальні науково-експертні групи з метою підготовки відповідних пропозицій, проведено велику кількість дискусій на цю тему у засобах масової інформації. Це спричинило появу численних проєктів регіоналізації Польщі.

Одна з пропозицій передбачала утворення у межах Польщі федеративної держави, що базувалася б на німецькій моделі як такої, що надзвичайно успішно себе зарекомендувала. Передбачалось утворення шести великих регіонів, що називалися б поландами. Вони повинні

були перейняти на себе переважну більшість повноважень, що раніше належали центральним органам влади та перетворитись в управлінську ієрархію на ключові осередки прийняття рішень. Саме поланди мали забезпечити динамічний розвиток держави, гарантувати її економічне зростання та зміцнення громадянського суспільства. Запропоновану модель було відкинуто через її невідповідність польській традиції, ідея впровадження федеративної устрою розглядалась як така, що загрожує територіальній єдності, посиленню відцентрових тенденцій і навіть могла призвести до демонтажу польської державності [7, 122].

Було запропоновано інші, не менш контроверсійні проекти, що обґрунтовували правомірність врахування історичного або етнічного чинника у визначенні організації регіонального шабля врядування. Вважалося, що формування нових воєводств повинно обов'язково взяти до уваги своєрідність розвитку різних частин держави. Подібні ідеї пропонувались представниками або етнічних меншин, або історичних регіонів, де була міцно вкорінена регіональна самоідентифікація, як у Сілезії [7, 124]. Суспільна підтримка таких проектів була мінімальною, оскільки Польща була фактично моноетнічною державою, а отожнення себе з певним історичним регіоном надзвичайно слабким.

Необхідно зауважити, що переважну більшість фахівців у визначенні форми територіального устрою країни об'єднувала адміністративна раціональність та економічна доцільність, проте відкидалась можливість перетворення воєводства в самостійний суб'єкт політичного процесу. Саме тому вони виступали за впровадження самоврядних регіональних адміністративних одиниць при неодмінному збереженні унітарного устрою польської держави. Нове воєводство розглядалось як своєчасна і дієва відповідь на хронічну неспроможність централізованої держави адекватно відповідати на виклики сьогодення. Передбачалась передача частини повноважень центральних органів влади регіонам з метою оптимізації інституційної системи держави і впровадження виборних органів самоврядування у відповідності до принципів представницької демократії, що дозволило взяти відповідальність за ефективне функціонування і розвиток регіону, але виключно в межах, визначених польським законодавством.

Особливо гостра дискусія розгорнулася навколо чисельності нових воєводств, адже їх суттєве скорочення безпосередньо зачіпало інтереси певної частини суспільства та місцевих еліт. Узагальнюючи, можна виокремити три найбільш поширені пропозиції: 12, 17 і 25 регіонів [3, 190]. Якщо перша кількість відповідає критеріям міцного

воєводства з потужним потенціалом, який міг гарантувати їх економічний розвиток і бути відносно конкурентоспроможними в умовах посилення глобалізаційних та інтеграційних процесів, то остання суттєво не змінювала статус-кво, а радше його консервувала. Найбільш прийнятною виглядала чисельність 17 воєводств, що дозволяла провести менш болісну територіальну реорганізацію держави та відкрила шлях до пошуку компромісних рішень.

Одним з недоліків дебатів про децентралізацію Польщі була відсутність об'єктивної оцінки наслідків реформи для позицій польської держави як на глобальному, так і на європейському рівні. Нехтування змінами, спричиненими глобалізацією політичного, економічного і соціального розвитку, об'єктивно звужувало розуміння важливості регіону у сучасних реаліях та формувало дещо недалекоглядне бачення його ролі у зміцненні конкурентоспроможності цілої держави.

Ухвалення нової Конституції у 1997 році створило необхідні законодавчі підстави для появи справжніх самоврядних одиниць і відкрило шлях для проведення реформування внутрідержавного устрою Польщі. Ключовим викликом залишалася проблема втілення у життя задекларованих намірів, оскільки відсутність політичної волі попередніх урядів стримувала перехід до практичної реалізації. Незмінним залишався погляд, що їх створення жодним чином не повинно зашкодити єдності і загрозувати цілісності Польщі. Подібний підхід не був винятковим для цієї держави. Можна з впевненістю твердити, що за вірець було взято французьку модель децентралізації на регіональному рівні. Саме вона є виявом компромісу між доцільністю інституційного оновлення та бажанням центру впливати на ситуацію у регіонах, намагається узгодити потребу пристосування національної держави до умов сьогодення з одночасним збереженням унітарного устрою.

Завдяки реформі, що відбулась у 1999 р., було впорядковано структуру держави: подолано величезний організаційний безлад, дублювання адміністративних функцій і структур, що, у першу чергу, стосувалося негативних тенденцій у сфері державних фінансів [6, 15].

Проведення адміністративно-територіальної реформи ґрунтувалося на таких ключових принципах: принцип унітарності та прерогативи інтересів держави; принцип передачі частини повноважень регіональним органам самоврядування; принцип субсидіарності; принцип суспільної солідарності [5, 29].

Обов'язковою умовою було визнано впровадження чіткого розподілу владних повноважень між центром і трьома рівнями самовряду-

вання, що виключав можливість їх підпорядкування. Це дозволило уникнути побудови ієрархічної системи субординації та їхньої організаційної залежності. Діяльність самоврядних адміністративних одиниць ґрунтується на принципі автономності, при цьому зберігається постійний моніторинг і контроль за законністю їх дій.

Набуття воєводствами повноцінної правосуб'єктності стало одним з головних позитивних результатів реформи 1999 р. Формується окремий рівень врядування, проте запроваджується дуалістична модель: співіснування органів самоврядування з представництвом центрального уряду.

На окрему увагу заслуговує питання нового територіального поділу, що передбачав істотні зміни на регіональному рівні і викликав найбільшу хвилю протестів у польському суспільстві. Загроза ліквідації більшості з 49 воєводств змобілізувала значну частину різних суспільних груп, які прагнули забезпечити статус-кво або піти на мінімальні поступки. Суперечки, які активно велися, як між фахівцями, так і серед широкого загалу, стосувалися якнайширшого кола питань: кількості воєводств, визначення їх територіальних меж, вибору адміністративних центрів, офіційної назви тощо. Від вдалого вирішення цього питання залежало наскільки успішною буде сама реформа, адже збереження 49 воєводств фактично зводило нанівець усі задекларовані наміри.

Початкова пропозиція щодо утворення дванадцяти воєводств, яку слід вважати оптимальною, не отримала необхідної підтримки і змусила до пошуку компромісного варіанту. У розгорнутій дискусії визначальною стала політична доцільність, позбавлена будь-якої ґрунтовної фахової аргументації. Другим варіантом стала пропозиція «дванадцять плюс», що передбачала утворення ще кількох воєводств. Поява кожного додаткового воєводства могла б негативно вплинути на діяльність і загальний розвиток держави, тому основною метою стало прагнення максимально обмежити вплив суб'єктивних чинників на вирішення суто технічного питання [1, 78].

У підсумку завдяки ефективному і наполегливому лобюванню різних суб'єктів політичного процесу остаточно чисельність воєводств зросла на чотири одиниці. Їх нараховується шістнадцять: Вармінсько-Мазурське, Великопольське, Західнопоморське, Куявсько-Поморське, Лодзьке, Люблінське, Любуське, Мазовецьке, Малопольське, Нижньосілезьке, Опольське, Підкарпатське, Підляське, Поморське, Свентокшиське, Сілезьке.

Як і кожне нововведення, адміністративно-територіальна реформа

не була досконалою, піддавалася гострій критиці і серед її основних об'єктивних недоліків вказуються наступні: правове забезпечення реформи характеризувалося неврегульованістю, неясністю і суперечністю певних положень; привертала увагу недостатня децентралізація публічних фінансів, що не встигала за передачею воєводствам нових завдань і повноважень; занадто великою залишається роль воєводи та зберігається не виправдано велика кількість службовців [2, 166].

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що, по-перше, переконання у необхідності реформування надмірно централізованої системи врядування у Польщі розглядалось як одна з умов успішного функціонування держави загалом; по-друге, крайні проекти, як наприклад, утворення федерації чи врахування відмінностей історичного розвитку різних частин країни не отримали широкої підтримки; по-третє, більшість пропозицій стосувалася утворення самоврядної адміністративної одиниці на регіональному рівні, але при умові беззастережного збереження унітарного устрою Польщі; по-четверте, однієї з умов успішного проведення регіоналізації стало істотне скорочення кількості існуючих воєводств; по-п'яте, недостатню увагу приділено діяльності регіонів у глобальному та європейському контексті.

Джерела та література

1. Gorzelak G. (red.) Decentralizacja terytorialnej organizacji kraju: założenia, przygotowanie, ustawodawstwo / G. Gorzelak. – Warszawa : Centrum Społeczno-Ekonomiczny, 1999. – 158 s.
2. Gorzelak G. Reforma terytorialnej organizacji kraju: dwa lata doświadczeń / G. Gorzelak, B. Jałowiecki, M. Stec. – Warszawa : Scholar, 2001. – 180 s.
3. Hopfer A. Warianty podziału Polski na regiony administracyjne i ocena ich potencjału ekonomicznego w: Kołodziejcki J. (red.) Transformacja polskiej przestrzeni w perspektywie integracji europejskiej / A. Hopfer. – Warszawa : Polska Akademia Nauk, 1999. – 432 s.
4. B. Jałowiecki (red.). Oblicza polskich regionów / B. Jałowiecki. – Warszawa : Polska Akademia Nauk, 1996. – 344 s.
5. Janowski W. Podstawowe założenia reformy ustrojowej w Polsce / W. Janowski // Podstawowe wartości i założenia reformy ustrojowej, materiały szkoleniowe. – Warszawa, 1999. – S. 26–38.
6. Kulesza M. Reforma administracji publicznej w Polsce. Wprowadzenie powiatów w: Materiały szkoleniowy Reforma administracji publicznej Zeszyt 1 / M. Kulesza. – Warszawa : KPRM, 1999. – S. 12–26.
7. Nitschke B. (red.) Europa regionów: tradycje i perspektywy / B. Nitschke. – Zielona Góra : UZ, 2002. – 340 s.

Олена Подворна

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО РОСІЇ ТА США: ЕКОНОМІЧНА ПЛОЩИНА

Стаття присвячена питанню співробітництва Росії та США у рамках їхнього стратегічного партнерства в економічній площині. Розглядаються питання, які стосуються процесу економічної трансформації Російської Федерації; а також проблеми співпраці двох держав, зокрема в енергетичній сфері. Стаття охоплює часовий період від 1992 року, моменту проголошення стратегічного партнерства, до 2004 року.

Ключові слова: національна безпека, стратегічне партнерство, енергетична безпека, енергетичний діалог, зовнішній борг, економічні реформи, Каспійсько-Чорноморський регіон, Далекий Схід, Ірак.

Елена Подворная. Стратегическое партнерство России и США: экономическая плоскость

Статья посвящена вопросу сотрудничества России и США в рамках их стратегического партнерства в экономической плоскости. Рассматриваются вопросы, касающиеся процесса экономической трансформации Российской Федерации; а также вопросы сотрудничества двух государств, в частности в энергетической сфере. Статья охватывает временной период от 1992 года, момента провозглашения стратегического партнерства, по 2004 год.

Ключевые слова: национальная безопасность, стратегическое партнерство, энергетическая безопасность, энергетический диалог, внешний долг, экономические реформы, Каспийско-Черноморский регион, Дальний Восток, Ирак.

Olena Podvorna. U.S. – Russia Strategic Partnership: economic dimension

Article deals with the question of the U.S. – Russia cooperation in economic sphere within the framework of their strategic partnership. Key issues being discovered in the article are: process of economic transformation in Russia; U.S. – Russia cooperation, in particular in

energy sphere. The paper implies period from declaration of strategic partnership, since 1992 till 2004.

Keywords: national security, strategic partnership, energy security, energy dialogue, external debt, economic reforms, Caspian and Black Sea region, Far East, Iraq.

Нормативна база. До головних двосторонніх нормативних документів, які стали підґрунтям реалізації політики Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки в економічній площині в рамках стратегічного партнерства належать: Хартія Російсько-американського партнерства і дружби, Ванкуверська декларація від 1993 року, Московська декларація від 1994 року, Спільна заява щодо принципів і цілей розвитку торгівельної, економічної і інвестиційної співпраці – „Партнерство для економічного прогресу”, Спільна заява президента Володимира Путіна і президента Дж. Буша молодшого щодо нового російсько-американського енергетичного діалогу, Спільна заява президента Російської Федерації Володимира Путіна і президента США Дж. Буша молодшого щодо розвитку російсько-американського енергетичного діалогу від 2002 року, Спільна декларація президента Володимира Путіна і президента Дж. Буша молодшого про нові стратегічні відносини між Російською Федерацією і Сполученими Штатами Америки від 2002 року та Спільна заява президента Володимира Путіна і президента Дж. Буша молодшого про розвиток російсько-американських економічних відносин [16; 1; 8; 12; 13; 14; 35; 15].

Предмет економічного співробітництва. Предмет співробітництва Сполучених Штатів Америки і Російської Федерації в економічній площині включає наступні питання: проблема надання допомоги Росії в справі реформування її економічної системи, інтеграція російської економіки до світової економіки, питання зовнішнього боргу Російської Федерації.

Інше питання стосується співпраці в енергетичній сфері. Особливе значення її розвиток має в Каспійсько-Чорноморському регіоні, в регіоні Далекого Сходу та в Іраку.

Співпраця в економічній площині еволюціонувала в значній мірі під впливом трансформації як концепції стратегічного партнерства, так і процесу його реалізації у політично-військовій площині.

Процес підтримки реформ в Російській Федерації. Потрібно відзначити, що підтримка економічних реформ у Російській Федерації з боку США здійснювалась переважно протягом 90-х років. Після приходу до влади Володимира Путіна, внаслідок змін як у внутрішній

політиці, так і зміни кон'юнктури на світових енергетичних ринках, підхід до модернізації економіки в Росії був змінений.

Сполучені Штати Америки головні принципи співпраці в економічній площині заклали в Акті на підтримку свободи [21]. Він передбачав, окрім підтримки процесу реформ, створення сприятливих умов для діяльності американського бізнесу в Росії та охоплення цього регіону Генеральною системою преференцій.

З метою проведення курсу реформ в Росії США надавали економічну допомогу у формі кредитів. Одночасно Сполучені Штати Америки реалізовували на міжнародних форумах політику заохочування інших західних держав виділяти фінансові кошти Російській Федерації [18].

Допомога з боку США в економічній площині також надавалась у вигляді гуманітарної допомоги (початок 90-х років); програм консультативного і технічного характеру (від 1994 року); допомоги сприяння розвитку торгівлі і інвестиційних проектів (від 1996 року) [4]. Серед програм, здійснених організаціями зі США, найбільш ефективними виявились ті, які були реалізовані в сферах розвитку ринкової економіки, розвитку демократичних інституцій, вирішення суспільних проблем [33, 15].

Аналіз реалізації співробітництва в економічній площині вказує на існування широкого кола проблем (вади податкового і митного законодавства; нечіткі механізми розподілення наданої матеріальної допомоги; консультативна і науково-технічна допомога були надані у неадаптованій до російських умов формі тощо). Найголовнішою проблемою в процесі надання допомоги стала неготовність Російської Федерації як адресата допомоги до її отримання, а Сполучених Штатів Америки як донора до її надання. Це призвело до зниження ефективності від наданої допомоги для російської економіки. Більше того, вагома частина виділеної Росії допомоги в рамках програм технічної допомоги залишалась у США або була отримана американськими фірмами, які здійснювали спільні проекти в Росії з неурядовими і комерційними організаціями [6, 52].

Одночасно слід вказати, що більшість виділеної Російській Федерації фінансової допомоги у вигляді траншів не була надана в повному обсязі. Зокрема це відбувалось в період виникнення розбіжностей між стратегічними партнерами у політично-військовій площині [28, 47].

Інтеграція російської економіки до світової економіки. Окрім питання безпосередньої підтримки курсу реформ в Росії, Акт на підтримку свободи також вказував на участь США у процесі трансфор-

мації Росії через міжнародні стабілізаційні програми, які готувались Світовим Банком і МВФ [17; 21]. Проте економічна допомога надавалась з метою проведення курсу реформ згідно з рекомендаціями американських економічних експертів без врахування російської специфіки [40, 53; 10, 7-8]. Ця політика не стимулювала розвиток внутрішнього виробництва в Росії, провадячи до зростання зовнішнього боргу [5, 47-48].

В цьому контексті можна стверджувати, що процес інтеграції російської економіки до світової економіки відбувався односторонньо. Росія стала об'єктом впливу суб'єктів світової економіки, натомість сама була позбавлена можливості здійснення такого впливу. Одним із проявів цієї ситуації виявилась дискримінація Російської Федерації на міжнародному ринку, оскільки вона не брала участі в міжнародному поділі праці і не мала статусу держави з ринковою економікою. Наслідком цього часто ставали так звані торговельні війни, підставою яких була проблема інтеграції Росії до світової економіки шляхом вступу до Світової організації торгівлі (СОТ).

Переговори Росії зі Світовою організацією торгівлі розпочалися в 1995 році [30, 347]. Вони проходили дуже складно; зокрема внаслідок спротиву Росії щодо вимог, які їй ставились (питання демонополізації енергетичної сфери). Це слід розглядати в контексті захисту її національних економічних інтересів. Переговорний процес був інтенсифікований під час першої президентської каденції Володимира Путіна, який вступ до Світової організації торгівлі розглядав як інструмент зміцнення економіки держави [9]. Позитивним чинником, який здійснив вплив на процес приєднання Росії до СОТ та на процес реалізації співпраці обох держав, стало надання США і Європейським Союзом в 2002 році Росії статусу держави з ринковою економікою. Однак переговорний процес щодо вступу до СОТ і надалі триває.

Зовнішня заборгованість Російської Федерації. В 1991 році зовнішній борг Російської Федерації становив 120 млрд. дол. [22, 119]. Її кредиторами були Паризький клуб держав-кредиторів, державам-членам якого Росія повинна була сплатити одну третю свого боргу, та Лондонський клуб комерційних кредиторів, яким належала решта її боргу.

Одним із позитивних прикладів дій США на шляху інтеграції Росії до міжнародних економічних інституцій стало сприяння її прийняттю до Лондонського клубу і Паризького клубу в 1997 році. Проте однією з умов вступу Російської Федерації виявилась її відмова від більшості боргів держав, що розвиваються, Радянському Союзу, сукупний роз-

мір яких, враховуючи зміни в курсах валют, становив приблизно 175 млрд. дол. [22, 125].

Таблиця 1.
Борг держав, що розвиваються, Радянському Союзу

№	Держава	Розмір (млрд. радянських рублів)	Частка (%)
1	Куба	15,5	18,1
2	Монголія	9,5	11,1
3	В'єтнам	9,1	10,6
4	Індія	8,9	10,4
5	Сирія	6,7	7,8
6	Ірак	3,8	4,4
7	Афганістан	3,1	3,6
8	Ефіопія	2,9	3,4
9	Північна Корея	2,2	2,6
10	Нікарагуа	0,9	1,0
11	Лаос	0,8	0,9
12	Мозамбік	0,8	0,9
13	Решта 49 держав	21,6	25,2
	Разом	85,8	100,0

Джерело: Hishow O. N. Russia`s external debt: infinite rescheduling? / O. N. Hishow // Communist and Post-Communist Studies. – 2001. – Vol. 34. – № 1. – P. 126.

З іншого боку, Росія провела реструктуризацію державного боргу. В результаті переговорів у 1997 році Лондонський клуб погодився на списання суттєвої частини її боргу, а частина, що залишилась, у сумі приблизно 32 млрд. дол. повинна бути сплачена протягом 25 років [10, 10]. В 2000 році, після нових тривалих переговорів, була підписана угода між Росією та Лондонським клубом про списання приблизно 10,6 млрд. дол. від суми боргу в 32 млрд. дол. Однак подібна умова не була підписана з Паризьким клубом [31, 294; 22, 123].

Проблема зовнішнього боргу Росії була тісно пов'язана з процесом економічних реформ, які відбувались під патронатом МВФ. Одним із наслідків їхньої реалізації стало збільшення обсягу боргових зобов'язань Росії. Протягом 90-х років МВФ надав Росії кредитів в розмірі 32,1 млрд. дол. [5, 46]. В 2001 році влада Російської Федерації прийняла рішення про припинення співробітництва з МВФ.

Внаслідок зовнішніх позик протягом 90-х років зовнішній борг Російської Федерації, включаючи зобов'язання СРСР, перед 2001 роком становив приблизно 150 млрд. дол. [31, 294]. Зростання економіки під час першої каденції Володимира Путіна дозволило збільшити виплати по обслуговуванню зовнішнього боргу, результатом чого стало суттєве його зменшення і під кінець 2003 року він становив лише 115 млрд. дол.

Варто вказати, що проблему зовнішньої заборгованості Росії слід розглядати в контексті реформ її економічної системи, в тому числі тих, що відбувались відповідно до рекомендацій американських експертів.

Енергетичні проблеми. Особливий розвиток енергетичного діалогу США і Росії можна відмітити в період каденції Володимира Путіна і Джорджа Буша молодшого. На початку 90-х років потенційна співпраця в енергетичній сфері передбачала можливість її розвитку лише в регіоні Каспійського моря. Натомість поважно не розглядалась співпраця на Далекому Сході і у Східному Сибіру Росії.

Також слід підкреслити, що рівень двосторонніх відносин в економічній площині між Сполученими Штатами Америки і державами Близького Сходу, насамперед Саудівською Аравією і Іраном, істотно впливав на політику США в політичній площині, зокрема в регіоні Близького Сходу [38; 23, 282-285]. Проблема необхідності диверсифікації джерел отримання енергії і позбавлення залежності від регіону Близького Сходу призвела до інтенсифікації співпраці США і Росії в сфері енергетичного діалогу. Російська Федерація в свою чергу прагнула диверсифікувати регіони експорту своєї енергетичної сировини.

Каспійсько-Чорноморський регіон. Каспійсько-Чорноморський регіон становить джерело величезних запасів природного газу і нафти [25, 549-550; 39, 101]. Отже, в 90-х роках він став елементом конфронтації і суперництва між США і Росією, перешкоджаючи в розвитку їхнього стратегічного партнерства як у політично-військовій площині, так і в економічній [3, 79-81; 34, 123].

Підставою реалізації відмінної політики кожним зі стратегічних партнерів в цьому регіоні стала розбіжність в способах визначення правового статусу Каспійського моря, який, в свою чергу, визначав спосіб експлуатації покладів нафти на каспійському шельфі [24, 66-

67]. Одночасно проблема Каспійського моря означала появу потенційних конкурентів для Росії на світовому енергетичному ринку, що могло б призвести до суперництва прикаспійських держав за іноземні інвестиції в економічній площині та унезалеження держав СНД від російського впливу в політичній площині.

Росія визначала Каспійське море як озеро, а отже, жодна з прикаспійських держав не мала права самостійно, без консультацій з сусідами, розпоряджатися ресурсами Каспійського моря [20, 37; 24, 65; 25, 550-551]. Натомість Сполучені Штати Америки в рамках двосторонніх відносин з прикаспійськими державами СНД (насамперед, з Азербайджаном і Казахстаном) провадили політику на визнання Каспійського моря відкритим водним басейном і поділу його шельфу з метою використання природних ресурсів [29, 139]. Також планувалось, аби для транспортування газу були використані території Азербайджану, Туреччини, Вірменії і Грузії. Одночасно слід вказати, що держави СНД також здійснювали політику реалізації проектів в сфері видобутку і транспортування енергетичних ресурсів (наприклад, TRACECA і INOGATE) без участі Росії [27, 110-111].

Проте після подій 11 вересня США політику в економічній площині в цьому регіоні пов'язали з політикою, яку вони реалізовували у політично-військовій площині в контексті боротьби проти тероризму. Розвиток енергетичного діалогу почали розглядати як вимір процесу забезпечення національної безпеки кожної з держав і міжнародної безпеки через встановлення і зміцнення міжнародної енергетичної стабільності [14; 26; 11; 2]. В цьому контексті США і Росія беруть спільну участь в експлуатації покладів нафти в регіоні, а також ведуть діалог щодо експорту транскаспійської нафти (Caspian Pipeline Consortium) [15]. Проте США одночасно беруть участь у проектах без участі Росії – нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан (Main Export Pipeline) [39, 105; 25, 569].

Регіон Далекого Сходу Російської Федерації. Під кінець 90-х років – на початку XXI століття в регіоні Далекого Сходу Росії була інтенсифікована співпраця в енергетичній сфері.

Сполучені Штати Америки реалізовували політику інвестування в енергетичний і паливний сектори Росії; в свою чергу російські газові і нафтові компанії здійснювали політику активної участі у внутрішньому американському ринку.

Сполучені Штати Америки і Російська Федерація в регіоні Далекого Сходу Росії зосередили свої зусилля на побудові нафтопроводів з Західного Сибіру до найближчих морських портів, на будівництві

глибоководних портів в Росії, а також на експлуатації шельфових родовищ нафти на Магадані та Чукотці [14; 7, 37].

Незважаючи на судовий процес проти компанії „Юкос” [32, 28-29], це не перешкодило співробітництву обох держав в енергетичній сфері. Проте, як показав подальший розвиток ситуації навколо компанії „Юкос”, Російська Федерація вважала енергетичну галузь як таку, що має надзвичайно високе значення для забезпечення її національної безпеки, результатом чого стала реалізація політики на недопущення викупу іноземними компаніями державних ресурсів в цій сфері, та обмеження діяльності цих компаній в плані інвестицій в експлуатацію родовищ нафти і природного газу (наприклад, Штокман).

Ірак. Політика Сполучених Штатів Америки і Російської Федерації в енергетичній сфері концентрувалась також в регіоні Близького Сходу, зокрема в Іраку. Співпраця стратегічних партнерів в Іраку після закінчення військової операції в 2003 році знаходилась під впливом політики, яку реалізовувала кожна держава окремо у політично-військовій площині. Слід вказати, що США пробували перешкодити Росії в реалізації її економічних інтересів в Іраку (США оголосили, що право відбудовувати економіку шляхом виграшу тендерів на видобуток нафти належатиме лише тим державам, котрі брали участь у військових діях). Спротив Росії і міжнародної спільноти загалом змусив США відмовитись від їхнього рішення.

Також слід вказати, що політика Російської Федерації щодо Іраку включала питання повернення боргу Іраку [36; 37, 34] та проблему припинення санкцій, які були накладені на Ірак в 1990 році. Росія висловилась за відміну санкцій за умови, що майбутній уряд Іраку визнає всі міжнародні зобов'язання режиму Хусейна, включно з підписаними контрактами на видобуток нафти. Натомість США виступали за негайне анулювання всіх боргів Іраку. В рамках G-8 було прийнято рішення про замороження до 2005 року виплати Іраком боргу. Це рішення доповнила згода Росії на реструктуризацію боргу в рамках Паризького клубу [19]. Резолюція про відміну санкцій була ухвалена в ООН в травні 2003 року. Отже, обидві сторони спрямували свої зусилля на встановлення стабілізації на Близькому Сході, аби мати можливість реалізовувати свої економічні інтереси в цьому регіоні.

Замість висновків. Діалог Росії та США в економічній площині в рамках їхнього стратегічного партнерства був доволі складним і відзеркалював розвиток співпраці у політично-військовій площині.

Співробітництво двох держав в економічній сфері відбувалась ніби в двох паралельних вимірах. З одного боку, Росія виступала

об'єктом дій США внаслідок своєї економічної слабкості після розпаду СРСР. З іншого боку – партнером США в процесі здійснення енергетичного діалогу.

Також потрібно визнати, що під впливом певної частини політичних еліт Сполучені Штати доволі часто реалізували політику щодо Росії, яка повинна була затримати її економічне відродження. Зміна настанов в політичних колах США щодо Росії відбувається лише під час каденції Джорджа Буша молодшого. Зокрема, було вирішено, що економічна стабільність в Росії сприятиме стабільності на євразійському континенті. Реалізація економічних, та в першу чергу енергетичних, інтересів США була поставлена вище за просування демократії в центральноазійських державах, які утворились після розпаду СРСР.

Саме з початком ХХІ століття також відбувається зміна у виробленні та здійсненні внутрішньої економічної політики Росії. Вона відмовляється від допомоги як США, так і міжнародних фінансових інституцій. Одним із головних чинників цього стало встановлення сприятливої для Росії кон'юнктури на світових енергетичних ринках.

Переломним моментом у реалізації співпраці в економічній площині стали події 11 вересня 2001 року, внаслідок чого співробітництво в Каспійсько-Чорноморському регіоні, на Далекому Сході і в Іраку почали розглядати в контексті забезпечення національної безпеки та в економічній площині. В свою чергу, наявність розбіжностей між США і Росією в процесі реалізації цієї співпраці обумовлена їхньою конкуренцією в економічній площині.

Джерела та література

1. Ванкуверская декларация // Дипломатический вестник. – 1993. – № 7-8. – С. 18-19.
2. Жизнин С. З. Нефтяные приоритеты российской дипломатии и энергетическая стратегия России / С. З. Жизнин // Дипломатический вестник. – 2002. – № 2. – С. 117-121.
3. Жизнин С. З. Энергетическая дипломатия в Каспийско-Черноморском регионе (газовые аспекты) / С. З. Жизнин, П. И. Родионов // Дипломатический вестник. – 2000. – № 6. – С. 79-87.
4. Зименков Р. И. Американская экономическая помощь России: основные проблемы и тенденции / Р. И. Зименков, В. Г. Курьеров // США: экономика, политика, идеология. – 1998. – № 10. – С. 3-16.
5. Кузнецов В. Отношения России с МВФ / В. Кузнецов // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 7. – С. 46-52.
6. Лебедев И. Л. Об американской правительственной помощи странам СНГ / И. Л. Лебедев // США: экономика, политика, идеология. – 1996. – № 10. – С. 51-58.

7. Матяш В. Н. О месте и роли России в АТР на рубеже столетий / В. Н. Матяш // США: экономика, политика, идеология. – 1996. – № 9. – С. 31-46.
8. Московская декларация // Дипломатический вестник. – 1994. – № 3-4. – С. 12-14.
9. Послание Президента Российской Федерации В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации : від 18 квітня 2002 р. – Режим доступу : <http://www.kremlin.ru/text/appears/2002/04/28876.shtml>
10. Рогов С. М. Новая повестка дня в российско-американских отношениях: экономические аспекты / С. М. Рогов // США: экономика, политика, идеология. – 1998. – № 2. – С. 3-18.
11. Родионов П. И. „Газовые” приоритеты российской дипломатии / П. И. Родионов, С. З. Жизнин // Дипломатический вестник. – 2000. – № 2. – С. 58-65.
12. Совместное заявление о принципах и целях развития торгового, экономического и инвестиционного сотрудничества между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки. „Партнерство для экономического прогресса” // США: экономика, политика, идеология. – 1995. – № 4. – С. 123-126.
13. Совместное заявление Президента В. В. Путина и Президента Дж. Буша о новом российско-американском энергетическом диалоге : від 24 травня 2002 р. – Режим доступу: http://2002.kremlin.ru/summit8/s8_doc4ru.html
14. Совместное заявление Президента Российской Федерации В. В. Путина и Президента США Дж. Буша о развитии российско-американского энергетического диалога // Дипломатический вестник. – 2002. – № 12. – С. 35-36.
15. Совместное заявление Президента В. В. Путина и Президента Дж. Буша о развитии российско-американских экономических связей // Дипломатический вестник. – 2002. – № 6. – С. 39-41.
16. Хартия российско-американского партнерства и дружбы // Дипломатический вестник. – 1992. – № 13-14. – С. 7-11.
17. Aid to the New Independent States: A Peace We Must Not Lose // U. S. Department of State Dispatch. – 1992. – Vol. 3, № 15. – Access mode: <http://dosfan.lib.uic.edu/ERC/briefing/dispatch/1992/html/Dispatchv3no15.html>
18. Assistance To Promote Reform In the New Independent States // U. S. Department of State Dispatch. – 1992. – Vol. 3, № 44. – Access mode: <http://dosfan.lib.uic.edu/ERC/briefing/dispatch/1992/html/Dispatchv3no44.html>
19. Baker P. In Reversal, Russia Agrees to Discuss Debt Relief for Iraq / P. Baker // The Washington Post. 2003. – 19 Dec. – Access mode: <http://www.washingtonpost.com/ac2/wp-dyn?pagename=article&contentId=A12380-2003Dec18¬Found=true>
20. Dąca A. Konflikty wewnętrzne na obszarze b. ZSRR / A. Dąca, P. Piątkowski // Rosja / red. : E. Przewodźki. – Warszawa, 1996. – S. 14-40.
21. FREEDOM Support Act Signed Into Law // U. S. Department of State Dispatch. – 1992. – Vol. 3, № 43. – Access mode: <http://dosfan.lib.uic.edu/ERC/briefing/dispatch/1992/html/Dispatchv3no43.html>
22. Hishow O. N. Russia's external debt: infinite rescheduling? / O. N. Hishow // Communist and Post-Communist Studies. – 2001. – Vol. 34, № 1. – P. 113-128.

23. Karsh E. Cold War, post-Cold War: does it make a difference for the Middle East? / E. Karsh // *Review of International Studies*. – 1997. – Vol. 23, № 3. – P. 271-291.

24. Kolbaja D. Geopolityka i geostrategia Rosji wobec republik poradzieckich. Kaukaz i Azja Środkowa / D. Kolbaja // *Szkice o Rosji* / red. : A. Stepień-Kuczyńska, J. Adamowski. – Łódź – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Łódzki, 2000. – S. 63-70.

25. Kuniholm B. R. The Geopolitics of the Caspian Basin / B. R. Kuniholm // *The Middle East Journal*. – 2000. – Vol. 54, № 4. – P. 546-571.

26. Maksimenko V. I. Russia's assets and liabilities in South-West Asia / V. I. Maksimenko // *Russia and Asia. The Emerging Security Agenda* / ed. : G. Chufirin. – SIPRI, N. Y., Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 157-171.

27. Marcinko M. Problem bezpieczeństwa na Zakaukaziu w świetle polityki bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej / M. Marcinko // *Polityka zagraniczna Rosji* / red. : M. Zamarlik. – Kraków : Instytut Studiów Strategicznych, 2002. – S. 83-114.

28. Mroz J. E. Russia and Eastern Europe: Will the West Let Them Fail? / J. E. Mroz // *Foreign Affairs*. – 1992/1993. – Vol. 72, № 1. – P. 44-57.

29. Olcott M. B. Central Asia, Russia and the West / M. B. Olcott // *Russia and Asia. The Emerging Security Agenda* / ed. : G. Chufirin. – SIPRI, N. Y., Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 137-154.

30. Sabelnikov L. Russia on the way to the World Trade Organization / L. Sabelnikov // *International Affairs*. – 1996. – Vol. 72, № 2. – P. 345-355.

31. Sakwa R. Russian Politics and Society. Third Edition / R. Sakwa. – London, New York : Routledge, 2002. – 560 p.

32. Shleifer A. A Normal Country / A. Shleifer, D. Treisman // *Foreign Affairs*. – 2004. – Vol. 83, № 2. – P. 20-38.

33. Stachura J. Perspektywy stosunków amerykańsko-rosyjskich i ich znaczenie dla polityki USA wobec Europy Środkowo-Wschodniej / J. Stachura. – Warszawa : PISM, 1994. – 26 s.

34. Stachura J. Polityka amerykańska wobec republik postradzieckich / J. Stachura // *Polityka Wschodnia*. – 1993. – № 1. – S. 109-124.

35. Text of Joint Declaration on a new strategic relations between the US and Russia. – Access mode: <http://www.fas.org/nuke/control/sort/joint-decl.html>

36. The choice facing Russia // *The Daily Telegraph*. 2003. – 6 March. – Access mode: <http://www.telegraph.co.uk/opinion/main.jhtml?xml=/opinion/2003/03/06/dl0601.xml&sSheet=/opinion/2003/03/06/ixopinion.html>

37. Trenin D. A Farewell to the Great Game? Prospects for Russian-American security cooperation in Central Asia / D. Trenin // *European Security*. – 2003. – Vol. 12, № 3-4. – P. 21-35.

38. Watkins E. The unfolding US policy in the Middle East / E. Watkins // *International Affairs*. – 1997. – Vol. 73, № 1. – P. 1-14.

39. Wiberg-Jørgensen P. America's Freedom to Act in the Caspian Area / P. Wiberg-Jørgensen // *European Security*. – 1999. – Vol. 8, № 4. – P. 100-108.

40. Zelikow P. Beyond Boris Yeltsin / P. Zelikow // *Foreign Affairs*. – 1994. – Vol. 73, № 1. – P. 44-55.

Марія Сидорук

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ДО ЄС

Проаналізовано особливості інтеграції балтійських держав до Європейського Союзу. Виділено етапи, з'ясовано засади і механізми євроінтеграційної політики Латвії, Литви та Естонії, розглянуто євроінтеграційний досвід балтійських країн у контексті можливих уроків для України.

Ключові слова: держави Балтії, європейська інтеграція, розширення ЄС, євроінтеграційна стратегія, країни-кандидати.

Марія Сидорук. Особенности интеграции государств Балтии в ЕС

Проанализированы особенности интеграции балтийских государств в Европейский Союз. Выделены этапы, выяснены принципы и механизмы политики Латвии, Литвы и Эстонии, а также изучен евроинтеграционный опыт балтийских стран в контексте возможных уроков для Украины.

Ключевые слова: государства Балтии, европейская интеграция, расширение ЕС, евроинтеграционная стратегия, страны-кандидаты.

Maria Sydoruk The features of integration of the Baltic States to the EU

The article deals with the analysis the features of integrating of the Baltic states to the European Union. The stages, defines the principles and mechanisms of integration policy in Latvia, Lithuania and Estonia and studied European integration incentives in the context of possible lessons for Ukraine.

Keywords: Baltic States, European integration, EU enlargement, European integration strategy, the candidate countries.

Після здобуття незалежності три держави Балтії – Естонія, Латвія та Литва, подібно до інших колишніх республік Радянського Союзу, що розпався, змушені були вирішувати комплекс складних економічних, політичних і соціальних питань та визначати стратегічні пріоритети у зовнішній політиці. Національна свідомість латишів, литовців та естонців сприйняла незалежність своїх держав як відтворення іс-

торичної справедливості, як акт повернення до західного світу, від якого вони були силоміць відторгнені радянською агресією. Відтак, держави Балтії відразу заявили про свою чітку прозахідну орієнтацію, а головною ціллю їх зовнішньої політики стала інтеграція до Європейського Союзу та НАТО, чого після тривалих і значних зусиль їм вдалося досягнути.

Актуальність дослідження інтеграції балтійських держав до Європейського Союзу зумовлюється рядом факторів. Цей процес мав низку особливостей, які тією чи іншою мірою знайомі і для України. Зокрема, ці держави мають з Росією спільні кордони; на їхніх територіях проживає значна кількість російськомовного населення; економіка країн Балтії була значною мірою зорієнтована на Росію, енергетична та сировинна залежність від РФ змушувала уряди цих держав шукати шляхи виходу з цієї ситуації тощо. Відтак, вивчення досвіду подолання цих проблем, як і загалом руху прибалтійських держав до об'єднаної Європи, є для України особливо важливим.

Метою статті є з'ясування особливостей інтеграції балтійських держав до Європейського Союзу, аналіз етапів, засад і механізмів євроінтеграційної політики Латвії, Литви та Естонії і вивчення євроінтеграційного досвіду балтійських країн у контексті можливих уроків для України.

У вітчизняній науці проблема євроінтеграції Латвії, Литви та Естонії поки що не знайшла відображення у комплексному дослідженні. Лише окремі аспекти євроінтеграційної політики балтійських країн досліджували В. М. Завадський [3] та Д. В. Аракелян [1]. Серед праць зарубіжних науковців з досліджуваної проблематики слід відзначити колективну монографію фінського науковця М. Джопа та німецького історика С. Арнсфальда, у якій розглядаються відносини країн Балтії з Європейським Союзом в 1991–1997 рр. [11]. Різні аспекти зовнішньої політики Латвії, Литви та Естонії, зокрема і євроінтеграційний курс вивчали фінські дослідники Р. Бенгтссон, С. Гензле [7; 8]. Окремий інтерес становлять праці латвійських дослідників – А. Лейніс та Ж. Озоліні [10] та естонських – М. Лаурістін та П. Віхалем [9]. Значне зацікавлення досліджуваною проблемою спостерігається у російських наукових колах. Такі дослідники як К. В. Воронов, В. В. Сіміндей, Д. В. Тренін, Р. Х. Симонян у своїх роботах торкалися, серед іншого, причин європейського вибору Латвії, Литви та Естонії. При цьому вони наголошували, що західний вектор зовнішньої політики цих держав був обумовлений намаганнями знайти підтримку на Заході та вберегтися від поширення впливу Росії [2; 4; 5; 6].

Чітка прозахідна орієнтація трьох прибалтійських країн дала їм підстави з самого початку незалежності остаточно визначитись у своїх головних векторах зовнішньої політики, а також у стратегічних пріоритетах. Чинники євроінтеграційного вибору країн Балтії стосувалися ідеологічних, історичних, безпекових та економічних аспектів. Лідери трьох країн постійно наголошували на важливості «безпекових аспектів», «економічного сприяння, зростання та розвитку», «соціального добробуту» і «участі у спільних європейських справах» [3, 110]. «Повернення в Європу» відбувалося через відчуження від Росії та наближення й закріплення своїх позицій на Заході [1, 85].

Варто підкреслити, що на Заході три прибалтійські країни завжди сприймалися (на відміну від України) як частина західного світу, яка постраждала внаслідок радянсько-німецької змови та наступної агресії СРСР. При цьому США та Великобританія ніколи не визнавали легітимності приєднання країн Балтії до складу СРСР, а інші держави – такі, наприклад, як Швеція – змушені були потім офіційно вибачатись за своє поспішне визнання. Тобто Литва, Латвія та Естонія традиційно вважаються частиною західного світу і Захід, виходячи саме з цього, будувував свої відносини з країнами Балтії у 90-ті рр. [9, 15–16].

Від початку незалежності Литва, Латвія та Естонія розпочали економічні, політичні та соціальні реформи під гаслом розбудови «спільного Балтійського дому» та «Балтійського шляху». Спільні кордони, історичне минуле, культурна та цивілізаційна ідентичність підштовхнули країни Балтії до створення Балтійської субрегіональної системи, яка існує завдяки єдності підходів у вирішенні головних проблем. Так, у травні 1992 р. Латвія, Литва і Естонія домовились про створення Вільної торговельної зони у Балтії, ввели безвізовий режим між своїми країнами, утворили митний союз, започаткували роботу міждержавних органів управління – Балтійської ради міністрів та Балтійської асамблеї. Президенти трьох балтійських республік традиційно зустрічалися для обговорення спільних проблем [10, 118–120].

В процесі приєднання Латвії, Литви та Естонії до ЄС, на нашу думку, доцільно виділити 3 етапи. Перший етап починається у 1991 р. – з моменту встановлення дипломатичних відносин країн Балтії з Європейськими Співтовариствами, і закінчується у 1995 р. підписанням угод про асоціацію, які стали підґрунтям політичного діалогу та економічної співпраці на наступні роки. Цей етап характеризується початком діалогу та включенням країн Балтії в орбіту економічної політики ЄС. Важливими подіями цього періоду були: засідання Єв-

ропейської Ради в червні 1993 р. в Копенгагені, на якому було прийнято принципове політичне рішення про можливість розширення на Схід та сформульовано критерії для держав-кандидатів – стабільність демократичних інститутів, наявність конкурентоспроможної ринкової економіки і здатність перейти правовий доробок Союзу [2, 62]; засідання Європейської Ради у Ессені в грудні 1994 р. і схвалення нею “Загальної стратегії прийняття нових членів”, в якій було визначено основні напрямки та механізми набуття повноправного членства державами-кандидатами [2, 64].

Другий етап у відносинах між країнами Балтії та ЄС починається з червня 1995 р., а саме з підписання угод про асоціацію (Європейських угод) між ЄС і трьома балтійськими державами. З цього часу відбувається перехід до нового рівня відносин, коли сторони вже чітко визначають цілі та завдання на шляху до інтеграції. Саме у цей період були закладені підвалини процесу набуття повноправного членства в ЄС державами Балтії. Наприкінці 1995 р. вони подали заявки на вступ (Латвія – в жовтні, Естонія – в листопаді, Литва – в грудні) [7, 358]. Список країн-кандидатів на членство у ЄС склався тоді з 10 країн Центрально-Східної Європи, двох південноєвропейських країн (Кіпру та Мальти) і Туреччини. На Єврокомісію покладалось завдання проаналізувати стан трансформаційних перетворень у країнах-кандидатах для визначення групи держав для початку переговорів про майбутній вступ.

Оцінки Європейської Комісії щодо держав Прибалтики подаємо в табл. 1.

*Таблиця 1.
Оцінки Європейської Комісії країн-кандидатів
за 1997 р. [11, 200]*

Країна	Політичні критерії	Економічні критерії	Адаптація до права ЄС
Естонія	+	Ринкова економіка функціонує, але ще не адаптувалася до конкурентного тиску	Потрібні значні зусилля
Латвія	+	-	Потрібні дуже значні зусилля
Литва	+	-	Потрібні дуже значні зусилля

Зважаючи на неоднаковий поступ на шляху внутрішніх перетворень перехід до третього етапу у відносинах з ЄС (початок передвступних переговорів) для Естонії відбувся раніше, ніж для двох інших держав. В грудні 1997 р. на засіданні Європейської Ради в Люксембурзі було прийнято рішення розпочати переговори про вступ з шістьма країнами, в число яких з-поміж балтійських держав потрапила лише Естонія (крім неї, Польща, Угорщина, Чехія, Словенія та Кіпр) [9, 56]. І лише через два роки на засіданні Європейської Ради в Гельсінкі (1999 р.) подібне рішення було прийняте стосовно Латвії та Литви, а також Болгарії, Румунії, Словаччини, Мальти та Туреччини [2, 64]. Однак було вирішено, що кінцевий термін вступу в ЄС не буде залежати від дати початку переговорів, тому всі країни отримали однакові шанси на вступ.

Чому саме Естонія першою з країн Балтії дістала можливість стати в майбутньому членом ЄС? Фахівці британського дослідницького центру «The Economist Intelligence Unit» вважають, що в економічній сфері Естонія на той час більш ніж усі інші країни наблизилася до вимог Євросоюзу. Динамічно-стабільний розвиток її господарства забезпечувався передусім за рахунок ефективної економічної політики держави [7, 362]. Самі естонські науковці швидкий розвиток своєї країни пояснювали так: країна належить до сфери “успішних” північноєвропейських держав через історичні причини та внаслідок зв’язків із Фінляндією. Північноєвропейські держави із їх особливим видом політичної культури – чесністю і відкритістю політиків, корпоративними домовленостями як способом узгодження інтересів, міжнародною відкритістю та прозорістю політичних процесів – стали прикладом для Естонії [9, 56]. Крім того, дослідники наголошують, що естонська політична еліта у порівнянні, наприклад, з латвійською була більш однорідною і етнічно, і ідеологічно. Відіграв свою роль і зовнішній чинник – значно більше міжнародних контактів, проектів, різної форми допомоги та інвестицій було спрямовано на Естонію [9, 57]. Варто відзначити, що ще в радянські часи Естонія мала найбільше контактів із західноєвропейськими державами, зокрема в 70–80-рр., цьому сприяла географічна близькість до Фінляндії та велика кількість естонських емігрантів у Швеції.

Завершальною подією третього етапу у відносинах країн Балтії з ЄС став саміт ЄС у Афінах 16 квітня 2003 року, де були підписані угоди про їх вступ до Європейського Союзу. Референдуми, проведені у країнах Балтії, продемонстрували високий рівень підтримки населенням євроінтеграції (в Литві – 90 %, в Латвії та Естонії – 67 %) [5,

126]. З 1 травня 2004 р. держави Балтії стали повноправними членами Європейського Союзу.

Процес європейської інтеграції сприяв позитивним внутрішнім перетворенням у різних сферах суспільного життя балтійських країн. За порівняно короткі терміни державам Балтії вдалося втілити в життя складні перетворення, які торкнулися економічної, політичної та соціальної сфер.

В економічному становищі Латвії, Литви та Естонії можна виділити такі спільні риси – відсутність власної потужної сировинної бази, пріоритетність розвитку експортних галузей обробної промисловості, використання переваг географічного положення. В ході дослідження ми виявили, що вже з другої половини 1990-х років спостерігається швидка переорієнтація експорту країн Балтії зі Сходу на ринки ЄС. Головними партнерами країн Балтії стали: Німеччина, Швеція, Велика Британія, Фінляндія [8, 272]. Так, частка ЄС в естонському експорті вже в 1996 р. становила 51,1 %, а у 1998 р. – 57 % [8, 275]. У 1997 р. експорт з Латвії до країн ЄС становив 48,9 % загального обсягу експорту (до Росії експортувалось 21 %), імпорт з країн Євросоюзу досяг 53,2 % (з Росії – 15,4%) [4, 27]. Німеччина вперше випередила РФ як торговельного партнера Латвії по імпорту.

Розвиток відносин з ЄС дав можливість країнам Балтії отримувати значні кошти за програмами допомоги. Загальна сума дотацій у 1991 – 2004 рр. з боку ЄС через інструменти підтримки країн-кандидатів (Фаре, Іспа, Інтеррег) склала: для Латвії – 319 млн. євро, Литви – 527 млн. євро, Естонії – 323 млн. євро [3, 110]. За нашими підрахунками, розміри допомоги країнам Балтії з боку Європейського Союзу у перерахунку на душу населення були найвищими у порівнянні з іншими державами Центральної та Східної Європи.

Позитивний ефект на економіку Латвії, Литви та Естонії справило збільшення інвестицій, які надходили з країн-членів ЄС. За деякими даними, загальний об'єм прямих інвестицій у економіку трьох прибалтійських республік за період 1992–2004 рр. склав понад 9500 млн. євро [5, 130]. Безперечно такі капіталовкладення відіграли значну роль в економічному зростанні та укріпленні зовнішньоекономічних зв'язків з країнами Євросоюзу.

Євроінтеграційний досвід країн Балтії може бути використаний Україною як приклад дотримання чіткої, послідовної політики на європейському напрямку. Проте між Україною й країнами Балтії є не лише низка спільних рис, серед яких можна виділити спільне історичне минуле, наявність спільного кордону з Росією, значна кількість

російськомовного населення тощо, однак і не менше відмінних: країни Балтії за своїми географічними розмірами та кількістю населення є малими країнами на відміну від України, яка є середньою державою; зовнішня політика України після проголошення незалежності визначалася багатовекторністю, у той час як країни Балтії чітко визначилися зі своїми зовнішньополітичними пріоритетами, пов'язаними виключно із Заходом; внутрішньополітична ситуація в Україні суттєво впливала і продовжує впливати на визначення зовнішньої політики. На відміну від України внутрішньополітична ситуація в країнах Балтії не впливала на обраний зовнішньополітичний курс.

Врахування досвіду країн Балтії, накопиченого на шляху інтеграції до Євросоюзу, особливо що стосується вироблення і дотримання чіткої позиції щодо своєї стратегічної мети, а також вирішення однакових проблем, які пов'язані зі спільним минулим, є, безумовно, необхідним при розробці прагматичної і виваженої євроінтеграційної стратегії України. Водночас, просто скальковані з балтійського зразка стратегії навряд чи будуть достатніми в нових умовах і в українських реаліях.

Прибалтійські держави з самого початку незалежності чітко визначилися в головних векторах і стратегічних пріоритетах своєї зовнішньої політики. Немалу роль у цьому процесі відіграло те, що на заході вони завжди сприймалися як частина західного світу і за способом життя, і за світосприйняттям. Перспектива вступу до Європейського Союзу стала для них стимулом для впровадження радикальних і фундаментальних реформ на всіх рівнях.

Кожна з країн Балтики пережила складний період трансформації усіх сфер суспільного життя. Всі вони вже з початку 90-х рр. намагалися переорієнтувати свою експортну продукцію з Росії на ринки ЄС. Спільними для всіх країн були також питання кордонів та, що особливо стосується Латвії та Естонії, долі російськомовних громадян. Однак, загалом країни Балтії досягли значного прогресу в економічному реформуванні, політичній трансформації та правовій гармонізації з Європейським Союзом, закономірним наслідком чого стало їх приєднання до його лав.

Отже, прибалтійські держави реалізували загалом успішну, як з огляду на кінцевий результат, так і під кутом зору захисту національних інтересів, стратегію інтеграції до Європейського Союзу, що в якості вивчення їх позитивного досвіду могло б прислужитися Україні.

Джерела та література

1. Аракелян Д. В. Особливості вступу країн Балтії в ЄС / Д. В. Аракелян // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – № 65. – Ч. I. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2006. – С. 83–90.
2. Воронов К. В. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор / К. В. Воронов // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С. 59 – 69.
3. Завадський В. М. Вступ країн Балтії у ЄС та основні напрямки адаптації законодавчої бази (1991–2004 рр.) / В. М. Завадський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць / Гол. ред. Р.М.Постоловський. – Рівне : РДГУ, 2007. – Вип. 12. – С. 109–120.
4. Симиндей В. В. Латвійський внешнеполитический курс: период становления / В. В. Симиндей // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 6. – С. 25 – 29.
5. Симонян Р. Х. Страны Балтии в Евросоюзе / Р. Х. Симонян // Вопросы экономики. – 2006. – № 11. – С. 118– 132.
6. Тренин Д. В. Балтийский шанс. Страны Балтии, Россия и Запад в складывающейся Большой Европе / Д. В. Тренин. – М. : Московский центр Карнеги, 1997. – 60 с.
7. Bengtsson R. Towards a Stable Peace in the Baltic Sea Region? / R. Bengtsson // Cooperation and Conflict. – 2000.– Vol. 35. – P. 355–388.
8. Gdnzle S. The Soft Security Agenda at the Sub-Regional level: Policy Responses of the Council of the Baltic States / S. Gdnzle // European Soft Security Policies: The Northern Dimension / Moroff H. (ed.). – Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 2002. – P. 251–280.
9. Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition / Ed. by M. Lauristin, P. Vihalemm et al. – Tartu : Tartu University Press, 1997. – 387 p.
10. Small States in Turbulent Environment: The Baltic Perspective / Edited by Atis Lejins, Zaneta Ozolina. – Riga : Latvian Institute of International Affairs, 1997. – 253 p.
11. The European Union and the Baltic States: Visions, Interests and Strategies for the Baltic Sea Region / Ed. by Jopp M. and Arnswald S. – Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 1998. – 269 p.

Тетяна Павлюк

ПЕРЕДВСТУПНА ДОПОМОГА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ДЛЯ ХОРВАТІЇ

Проаналізовано систему та інструменти передвступної фінансової допомоги країнам-кандидатам на членство в Європейському Союзі на прикладі Хорватії, зроблено огляд основних програм передвступної допомоги, проаналізовано механізм їх функціонування, ефективність застосування у специфічних сферах, які потребують реформування в Хорватії.

Ключові слова: Європейський Союз, програма передвступної допомоги, Хорватія, CARDS, IPA, ISPA, PHARE, SAPARD.

Татьяна Павлюк. Предвступительная помощь Европейского Союза для Хорватии

Проанализирована система и инструменты предвступительной финансовой помощи странам-кандидатам на членство в Европейском Союзе на примере Хорватии, сделан обзор основных программ предвступительной помощи, проанализирован механизм их функционирования, эффективность применения в конкретных областях, требующие реформ в Хорватии.

Ключевые слова: Европейский союз, программа предвступительной помощи, Хорватия, CARDS, IPA, ISPA, PHARE, SAPARD.

Tetyana Pavlyuk. Pre-accession EU assistance to Croatia

The system and the instruments of pre-accession EU assistance to EU candidate countries on example of Croatia are analysed in this article. It was made a brief analysis of main pre-accession EU assistance programs, their mechanism of functioning, effectiveness of application in special ambits that need to be reformed in Croatia.

Keywords: CARDS, Croatia, European Union, IPA, ISPA, PHARE, pre-accession EU assistance programs, SAPARD.

Процес приєднання держав до ЄС є складним та багатогранним. Неможливо лишити поза увагою фінансовий аспект процесу переговорів та наближення до стандартів ЄС, адже реформування внутрішньої системи економіки, політики, соціальної системи держави неможливе без фінансової допомоги. Фінансова допомога ЄС своїм

майбутнім членам має на меті допомогти їм ефективніше проводити необхідні на шляху до ЄС політичні й економічні реформи.

Передвступна фінансова допомога визначається, виходячи зі специфічних потреб кожної країни. Наприклад, для Хорватії вона сконцентрована на розбудові інституцій і підготовці до імплементації Спільної сільськогосподарської політики ЄС. Для Македонії кошти йдуть на реформи в сфері державного адміністрування, судочинства й поліції, для покращення місцевої інфраструктури, на ухвалення й імплементацію законодавства ЄС, на підготовку до імплементації політики солідарності та політики розвитку сільськогосподарських регіонів. Допомога Туреччині концентрується на підтримці стабільності інституцій, гарантуванні фундаментальних прав і свобод, розвитку демократії та зміцненні принципу верховенства права, дотриманні стандартів захисту національних меншин, розвитку громадянського суспільства. Крім того, допомогу ЄС спрямовано на підготовку країни до імплементації політики солідарності та політики розвитку сільськогосподарських регіонів. Для Албанії, Боснії й Герцеговини, Чорногорії та Сербії фінансова допомога сфокусована на покращенні управління, утвердженні верховенства права, підтримці економічного та соціального розвитку, допомозі цим країнам адаптувати своє законодавство до законодавства ЄС та ефективно його виконувати. Фінансова підтримка для Косово стосується дотримання положень майбутнього статусу регіону. Особлива увага спрямована на розвиток стабільного, сучасного, демократичного й багатоетнічного суспільства, базованого на дотриманні верховенства права [3, 5, 6].

Варто також відзначити, що обсяги фінансової допомоги ЄС тій чи іншій третій країні безпосередньо залежать від рівня її відносин з ЄС. Закономірно, що найбільші кошти у розрахунку на душу населення отримують країни-кандидати на членство в ЄС, значно менші асигнування виділяються на потенційних країн-кандидатів, ще менша допомога надається країнам зі статусом сусідів ЄС. Наприклад, у 2006 р. Хорватія одержала 140 млн. євро передвступної допомоги, тоді як у рамках чинної на той час програми CARDS Албанії було виділено лише 45,5 млн. євро (населення – 3,2 млн.). У свою чергу, в рамках програми TACIS Молдова отримала 42 млн. євро на період 2005–2006 рр. (населення – 4,2 млн.), а Україна – 212 млн. євро на період 2004–2006 рр. [1].

Розглядаючи фінансову передвступну допомогу для Хорватії, варто говорити про наступні програми передбачені фондами ЄС: CARDS, PHARE, ISPA, SAPARD, IPA.

Програма CARDS (англ. – Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilization) була ухвалена Постановою Ради ЄС №2666/2000 від 5 грудня 2000 року та передбачена на період до 31 грудня 2006 року. Загальна вартість програми становила 4,86 мільярдів євро, а державами-користувачами програми стали Албанія, Боснія та Герцеговина, Чорногорія, Хорватія, Македонія та Сербія.

Програма CARDS поділяється на дві складові: національну та регіональну. Національна складова передбачена для кожної країни-учасниці програми окремо, тоді як регіональна складова фінансує діяльність більшої кількості держав-учасниць програми у регіоні, в яких спільна діяльність дає ефективніші результати [13, 15].

Загальний розподіл коштів для Хорватії в рамках національної складової програми CARDS в період від 2001 до 2004 року становив 262 мільйони євро, тоді як загальна сума коштів, виділених для Хорватії в рамках регіональної складової програми CARDS, становила 179,6 мільйонів євро на період від 2001 до 2006 років.

Згідно з Постановою про CARDS Ради ЄС засоби допомоги використовувалися для:

- повернення біженців;
- створення інституційної та законодавчої бази для підтримки демократії, верховенства права і права меншин, розвитку громадянського суспільства, свободи слова та боротьби проти організованої злочинності;
- економічних реформ;
- соціального розвитку з особливим акцентом на зменшенні бідності, гендерній рівності, розвитку освіти, підготовки професійних кадрів, відновлення навколишнього середовища;
- розвитку відносин між державами-користувачами та ЄС;
- сприяння регіональній, прикордонній та міжрегіональній співпраці між державами-користувачами та державами-членами ЄС [16].

Сфери, які фінансувалися програмою CARDS в Хорватії, детально визначені у Стратегії Європейської Комісії для Хорватії на період 2002–2006 роки і у додаткових Багаторічних індикативних програмах для Республіки Хорватії на період 2002–2004 роки. Щодо регіональної складової програми CARDS, то вона регулювалася Регіональною стратегією для Хорватії на період 2002–2006 роки та багаторічними індикативними регіональними програмами на період 2002–2004, 2005–2006 роки. Хорватія після отримання статусу держави-кандидата на членство в ЄС і відкриття передвступних програм PHARE, ISPA, SAPARD, відносно закінчення 2004-го бюджетного року, пере-

стала бути користувачем національної складової програми CARDS, але продовжувала співпрацювати в імplementації проектів CARDS, в тому числі і в регіональних проектах

Управління програмою CARDS відбувалося частково за централізованою і децентралізованою моделями, відповідно до яких за фінансове управління програмою відповідала Делегація Європейської Комісії. Друга частина програми CARDS 2003 та 2004 років управлялася відповідно до централізованої моделі, згідно з якою фінансовим управлінням займалося Центральне агентство фінансування та договорів при Міністерстві фінансів.

Управління національною складовою програми відбувалося як за централізованою, так і децентралізованою моделлю. Це означає, що фінансове керівництво централізованими проектами програми здійснювала Делегація Європейської Комісії в ЄС, тоді як децентралізовані проекти CARDS контролювалися Центральним агентством фінансування та договорів при Міністерстві фінансів [5, 16, 17].

Іншою більш спеціалізованою програмою передвступної допомоги є програма SAPARD (англ. – Special pre-accession Assistance for Agriculture and Rural Development), яка почала діяти в червні 1999 року згідно з Постановою Ради ЄС № 1268/1999 як програма надання допомоги в секторі сільськогосподарського розвитку та підготовки держави-кандидата для користування сільськогосподарським та рибальським фондом після отримання статусу держави-члена ЄС.

Загальною метою програми SAPARD є допомога державам-кандидатам для набуття повноправного членства в ЄС, що пов'язано з:

- вирішенням проблем структурних адаптацій в секторі сільського господарства та в сільських регіонах для посилення конкурентності відносно ринку ЄС, а також підвищення якості життя в сільських регіонах.

- приготуванням до застосування правового доробку ЄС в рамках спільної сільськогосподарської політики ЄС через її право, адміністративні та інституціональні тренінги [4, 20].

В Хорватії програма SAPARD проводилася на основі Плану розвитку сільського господарства та сільських регіонів на 2005–2006 роки, відповідно до Багаторічної угоди про фінансування між ЄС та Хорватією. На основі цих документів серед цілей програми SAPARD в Хорватії виділяють вдосконалення сільськогосподарського сектору шляхом проведення таких заходів:

- вдосконалення якості продукції, зменшення виробничих витрат, стимулювання конкуренції, модернізація виробничої системи, змен-

шення рівня забруднення навколишнього середовища, досягнення гігієнічних, ветеринарних та екологічних стандартів ЄС;

- модернізація виробництва сільськогосподарської та харчової продукції, вдосконалення системи переробки відходів тваринного походження, збільшення конкуренції на ринку та досягнення гігієнічних, ветеринарних та екологічних стандартів ЄС;

- розвиток та вдосконалення основної інфраструктури, сприяння економічній та соціальній діяльності для збалансування праці, поліпшення умов життя та праці у сільських регіонах та покращення ситуації депопуляції, спонукаючи населення до перебування чи повернення до сільських регіонів;

- забезпечення закордонними спеціалістами, інформаційної та рекламної діяльності, проведення семінарів, ознайомчих поїздок, та інших необхідних заходів для освіти [20].

Планом розвитку сільського господарства та сільських регіонів передбачаються такі інвестиції:

- інвестиції у сільськогосподарські угіддя (5 мільйонів євро);
- удосконалення системи збуту продукції сільського господарства та рибальства (9,75 мільйонів євро);
- розвиток інфраструктури у сільських регіонах (10 мільйонів євро);
- технічна допомога (0,25 мільйонів євро) [20].

Органом управління здійснення програми SAPARD в Хорватії є Управління сільського розвитку – орган управління програм SAPARD/ISPA, а при Європейській Комісії за програму SAPARD відповідає Генеральний директорат сільського господарства. Оперативним проведенням програми SAPARD та здійсненням Плану розвитку сільського господарства та сільських регіонів в Республіці Хорватія займається Управління ринку та структурної підтримки при Міністерстві сільського, лісового та водного господарства [20].

Ще однією програмою передвступної допомоги є програма PHARE (англ. – Poland and Hungary: Assistance for Restructuring the Economies), започаткована в 1989 році Постановою Ради ЄС № 3906/89 як програма допомоги, передусім, для Польщі та Угорщини та іншим державам Центральної та Східної Європи з перехідною економікою. Програма була націлена на підтримку демократії, допомогу у реформуванні економіки після виходу зі складу країн-сателітів комуністичного режиму. З 1997 року програма повністю спрямована на передвступні пріоритети і стає другим фінансово-технічним інструментом передвступної стратегії для держав-кандидатів. Ця програма націлена на:

- посилення інституцій для подальшого ефективного функціонування всередині ЄС та забезпечення його правового доробку;
- посилення соціальної та економічної згуртованості в державах-кандидатах [5, 8].

Програмою PHARE виділяються кошти для так званих «гранд схем», шляхом яких надається фінансова допомога (гранди) для некомерційних проектів, які задовольняють визначені довготермінові цілі політики ЄС, відносно стратегічних пріоритетів програм ЄС. Окрім відсутності можливості отримання прибутку через проект, ця схема базується на наступному:

- має бути обов'язково забезпечене співфінансування зі сторони користувача (найчастіше 20-30%);
- неможливе ретроактивне і кумулятивне фінансування (паралельне використання двох і більше програм фінансової допомоги Європейської Комісії).

Для Хорватії ця програма стала відкритою у 2005 році, і в рамках програми для неї на період 2005–2006 рр. було виділено 167 мільйонів євро допомоги (87 мільйонів євро у 2005 та 80 – у 2006 році) та ухвалено 43 проекти, але варто зауважити, що проведення цих проектів тривало до кінця 2009 року [11].

В рамках програми PHARE 2006 року носієм проекту Підтримки підвищення конкуренції та експорту малих і середніх підприємств в Хорватії є Міністерство економіки, праці та підприємництва. Метою проекту є імплементація схеми допомоги для малого та середнього підприємництва, орієнтованого на експорт, вартістю 2,7 мільйонів євро.

Найменша частина коштів (30%), виділених на допомогу Хорватії в рамках програми PHARE, призначені для посилення інституцій, які відповідають за узгодження національного законодавства з правовим доробком ЄС та його впровадження, головним чином через проекти технічної допомоги і твінінг в державному управлінні. Проекти включають допомогу при узгодженні та використанні законодавства шляхом прямої професійної допомоги, наукової діяльності чи підготовки стратегії розвитку визначеного сектору економіки. Більшу ж частину коштів (70%) призначено для інвестування в інфраструктуру, пов'язану з впровадженням правового доробку ЄС (прилади, закупівля професійного лабораторного обладнання для контролю якості продуктів харчування, оснащення прикордонної ветеринарної служби чи модернізація пунктів перетину кордону для створення умов приєднання до Шенгенської зони), а також для вкладів у економічну та со-

ціальну згуртованість (стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва, поліпшення професійної освіти та тренінгів, чи вклад у місцеву інфраструктуру) [12].

1 грудня 2005 року Європейська Комісія винесла Рішення про ухвалення Національної програми PHARE на 2005 рік. Таким чином Комісія схвалила фінансування 23 пропозицій проектів, які запропонувала Хорватія в рамках Національної програми PHARE на 2005 рік, що в загальному передбачало грант у 71,5 мільйонів євро. Решта коштів сумою від 15,5 мільйонів євро було передбачено для фінансування програми прикордонного співробітництва, горизонтальних передвступних програм, інструментів технічної допомоги, зміни податків та адміністративних витрат Європейської Комісії. Договір про фінансування Національної програми PHARE на 2005 рік підписано 17 травня 2006, тим самим відкривши користування фінансовими засобами програми PHARE за 2005 рік [11, 12].

До кінця травня 2006 року Національна координація передвступними програмами допомоги ЄС виконувала завдання Управління координації програмами допомоги і співпраці з ЄС (X Управління) Міністерства закордонних справ та європейської інтеграції. Від 1 червня 2006 року з переходом X Управління до Центрального державного управління з розвитку стратегії та координації фондів ЄС (хорв. – Središnji državni ured za razvojnu strategiju i koordinaciju fondova Europske unije, далі SDURF), функції Національної координації взяло на себе SDURF.

9 червня 2006 року Рішенням Уряду Хорватії Мартіна Даліч, державний секретар SDURF, стала Національним координатором програм допомоги та співпраці з ЄС. Слідом за даним Рішенням 15 червня 2006 року підписано договір про децентралізацію управління передвступною допомогою між Мартіною Даліч та Міхаелем Лейхо, генеральним директором Загального управління розширення Європейської Комісії. Проведення акредитації складу управління програмою PHARE в Хорватії завершилося в лютому 2006 року, коли Європейська Комісія 7 лютого 2006 року винесла Рішення про передання фінансового управління коштами передвступної допомоги PHARE та ISPA Хорватії [11].

Програма ISPA (англ. – Instrument for Structural Policies for pre-Accession) також має на меті підготовку держав-кандидатів, пов'язану з охороною навколишнього середовища та транспортом. Ця програма була започаткована Постановою Ради ЄС, фінансова вартість програми складає за семирічний період 1 040 мільярди євро.

Основні цілі програми ISPA:

- отримання досвіду та знань про політику ЄС та процедуру користування програм передвступної допомоги;
- допомога у досягненні стандартів ЄС в захисті навколишнього середовища;
- зв'язок з трансєвропейськими транспортними мережами [17, 19].

Програмою ISPA для Хорватії виділено 60 мільйонів євро на період 2005–2006 рр. Цією програмою фінансуються проекти мінімальною сумою 5 мільйонів євро, з якої кінцевий користувач зобов'язаний забезпечити співфінансування, сума якого становить не менше 25% від загальної суми. Такими кінцевими користувачами коштів програми ISPA є центральні органи державного управління, органи місцевого самоуправління та державні підприємства. Варто відмітити, що хорватські приватні підприємці не можуть бути безпосередніми користувачами програми ISPA, проте мають можливість участі у публічних тендерах для закупівлі товару.

В сфері транспорту фінансуються проекти, які розширюють трансєвропейську транспортну мережу, пов'язуючи ЄС і держави-кандидати, національні та трансєвропейські транспортні мережі. Ці проекти спрямовані на розвиток залізної дороги, автомобільних та морських шляхів, морських портів та аеродромів. Документальну основу створення такої панєвропейської мережі становить TINA (англ. – Transport Infrastructure Needs Assessment).

У сфері захисту навколишнього середовища фінансуються проекти, які направлені на узгодження законодавства з директивами ЄС, пов'язаними з такими питаннями, а також вирішення питання стічних вод, управління стічними водами та контроль за якістю атмосферного повітря.

Згідно з Постановою Ради ЄС, кошти, виділені програмою ISPA, стали дотупними для Хорватії після того, як вона отримала статус країни-кандидата на членство в ЄС. Загальна сума, виділена для держави, склала 60 мільйонів євро за період 2005–2006 років (25 мільйонів євро за 2005 рік і 35 мільйонів євро за 2006 рік) [5, 14].

На відміну від усіх інших передвступних програм ЄС, програма ISPA у випадку Хорватії готувалася один рік замість двох, частково через відносно низькі розподіли для великих інфраструктурних проектів, частково через те, що в 2007 році розпочалася нова інтегральна програма передвступної допомоги ЄС IPA. Іншими словами, Хорватія лише раз пройшла цикл, який розпочався в кінці 2004 року, а здійснення усіх проектів розпочалося протягом 2007 року. Не дивлячись

на те, що стартувала програма IPA, проекти, започатковані ISPA, проводяться і далі, проте до кінця 2010 року усі проекти вже мають бути повністю завершені, а реформована інфраструктура повинна бути готова для використання.

Основною умовою користування програмою ISPA є вироблення національної стратегічної програми у сферах транспорту та захисту навколишнього середовища – основи програми ISPA. Ці стратегічні програми мають визначити пріоритети для конкретної сфери і паралельно окреслити рамки для ідентифікації проекту, іншими словами, такі національні стратегічні програми визначають критерії, за якими обирають та оцінюють проект. Програми мають враховувати відповідне законодавство ЄС, директиви, що відносяться до відповідної сфери. В галузі транспорту передусім ідеться про директиву 1692/96, тоді як у галузі захисту навколишнього середовища до уваги беруться директиви, які передбачені інвестуванням [6, 19].

На основі Плану дій користування передвступною допомогою Уряд Хорватії Рішенням від 11 листопада 2004 року призначив відповідальних виконавців проведення програми ISPA в Хорватії, таким чином створивши інституційну основу проведення програми.

З 1 червня 2006 року за координацію програми ISPA в Хорватії відповідає SDURF, чий секретар одночасно є Національним координатором програми ISPA. До цього такими питаннями займався Міністерство закордонних справ та європейської інтеграції.

Поряд із SDURF за проведення програми відповідають Міністерство моря, туризму, транспорту та розвитку (для сфери транспорту), Міністерство фінансів (для фінансового контролю за проведенням програми), Міністерство захисту навколишнього середовища, територіального планування та будівництва (для сектору захисту навколишнього середовища), Міністерство сільського, лісового та водного господарства (для сектору водного господарства) [19].

Європейська Комісія схвалила стратегію фінансової допомоги Хорватії на період 2007–2009 роки і цим завершила стратегічне планування в рамках IPA (Instrument for Pre-accession Assistance) на цей період для кандидатів і потенційних кандидатів на вступ до ЄС. Це – Хорватія, Колишня Югославська Республіка Македонія, Туреччина, Албанія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Сербія і Косово (як це визначено резолюцією Ради Безпеки ООН 1244). IPA є новим інструментом передвступної допомоги на період 2007–2013, який замінив попередні програми CARDS, PHARE, ISPA, SAPARD. Загалом, програма передвступної допомоги IPA розрахована на усіх країн-реципі-

ентів Процесу стабілізації та асоціації, проте нами було досліджено, що ІРА також поділяє усіх країн-реципієнтів на країни-кандидати і країни-потенційні кандидати, які не мають доступу до усіх компонентів програми [4]. Загальний обсяг допомоги склав за два роки 3,961 мільярда євро. Хорватія ж отримала 438,5 мільйонів євро через програму ІРА протягом 2007–2009 років. Ця сума включає фінансування специфічних програм, спрямованих на здійснення цілей політики згуртованості. Такими програмами, вартістю 180,2 мільйонів євро, за останній трирічний період є: захист навколишнього середовища (53,5 мільйони євро), транспорт (53,5 мільйони євро), розвиток регіональної конкуренції (34,9 мільйони євро), людські ресурси (38,3 мільйони євро) [6, 5].

Програма складається з таких компонентів:

1. Транзитна допомога та розбудова інституцій
 - підтримка активності, спрямованої на посилення інституційних рамок, пов'язаних із засвоєнням та проведенням у практику правового доробку ЄС;
 - потенційними користувачами цього компоненту є органи державного управління, неурядові організації, профспілки та інші неприбуткові органи.
2. Транскордонна співпраця
 - підтримка транскордонної співпраці з країнами-користувачами ІРА;
 - потенційними користувачами цього компоненту програми є прикордонні регіони, так звані жупанії з сухопутними та морськими кордонами Хорватії.
3. Регіональний розвиток
 - підтримка інфраструктурних проектів у секторі захисту навколишнього середовища, транспорту і програми стимулювання конкуренції та регіонального розвитку;
 - потенційними користувачами є органи державного управління, державні та наукові установи.
4. Розвиток людського потенціалу.
 - підтримка діяльності, спрямованої на стимулювання зайнятості населення, навчання, удосконалення та соціальне включення;
 - потенційними користувачами є органи державного управління, державні установи, соціальні партнери та неурядові організації.
5. Розвиток сільського господарства.
 - підтримка підготовки до співробітництва в рамках спільної сільськогосподарської політики та сільського розвитку;
 - потенційними користувачами є органи місцевого самоврядуван-

ня, сільськогосподарські установи та інші фізичні і юридичні особи, залежно від пріоритетних засобів.

За Компонент 1 відповідає Генеральний Директорат з розширення Європейської Комісії, який також відповідальний за загальну координацію та передвступну допомогу. Він включає інституційну структуру та асоціативні інвестиції, а також передачу та стабілізацію засобів, які ще досі залишаються необхідними в країнах Західних Балкан. Цей компонент передається країнам-реципієнтам через щорічні національні та міжнаціональні програми [10].

Компонент 2 підтримує транскордонну співпрацю між країнами-кандидатами чи потенційними кандидатами та між ними і країнами-членами ЄС. Він може також передбачати участь країн-реципієнтів в програмах Структурного фонду транскордонної співпраці та програмах для країн морського басейну в рамках інструменту європейського сусідства та партнерства. Генеральний Директорат з розширення та генеральний Директорат з регіонального розвитку Європейської комісії спільно відповідають за імплементацію компоненту 2 [9, 10].

Компоненти 3, 4 та 5 відкриті лише для країн-кандидатів, вони розроблені для відображення фондів структурного, взаємопов'язаного розвитку у сфері сільського господарства. Таким чином, вони вимагають відповідної структурної організації на місцевому рівні. Потенційні кандидати можуть використовувати схожі засоби, які застосовуються в рамках компоненту 1 [10].

Допомога згідно з програмою ІРА може здійснюватись в таких формах:

- інвестиції, матеріально-технічне забезпечення, контракти та субсидіювання;
- адміністративна співпраця, залучення експертів з країн-членів (твіннінг);
- дії ЄС в інтересах країн-реципієнтів;
- засоби підтримки процесів імплементації та контролю за здійсненням програм;
- бюджетна допомога [9].

За загальну координацію ІРА в Хорватії відповідає SDURF. А за фінансове управління ІРА відповідає Міністерство фінансів Республіки Хорватії. Так як ІРА стартував у 2007 році, то перший тендер для Республіки Хорватії було оголошено на початку 2008 року. У 2007 році держава перейняла ряд видів діяльності, пов'язаної зі створенням структур для управління програмою, а також їх акредитацією з боку Європейської Комісії. Значна частина такої діяльності відно-

ситься до розробки оперативного плану в рамках компонентів програми з метою артикуляції потенціалу розвитку [18].

Виходячи з того, що держави-кандидати на членство мають найкращим чином підготуватися до самостійного управління фондами ЄС після вступу, і цим самим показати свою зрілість як майбутня держава-член, від держав-кандидатів вимагається управління програмою ІРА на децентралізованій основі. Тому Хорватія має максимально використати попередній свій досвід, отриманий у процесі акредитації та передачі повноважень фінансового управління програм PHARE, ISPA, SAPARD.

Очікується, що після вступу Хорватії до ЄС держава зможе використовувати інвестиційні стимулювання у розмірі до 2,2 мільйонів євро протягом 2012 та 2013 років, що в 20 разів більше від суми, яку отримує Республіка Хорватія зараз через програму ІРА. Ці кошти будуть виділені на програми у таких сферах :

- транспортна інфраструктура залізничних шляхів, внутрішніх водних шляхів, аеродромів та морських портів з наголошенням на розширення панєвропейських транспортних шляхів;

- інфраструктура захисту навколишнього середовища щодо стічних вод;

- інвестиції для стимулювання конкуренції та працевлаштування в малих та середніх підприємствах [18].

У 2007–2013 рр. ЄС надає 50 млрд. євро на зовнішню діяльність з метою утвердити за собою статус регіонального лідера та впливового гравця на міжнародній арені. Для забезпечення більшої ефективності та цілісності зовнішніх дій ЄС з 2007 року вони фінансуються у рамках шести “фінансових інструментів”: ІРА, який пошириться на країн-кандидатів (Туреччина, Хорватія, Македонія) та потенційних країн-кандидатів на приєднання до ЄС (решта країн Західних Балкан); європейський інструмент сусідства та партнерства (ЄІСП), який охоплює країн-сусідів розширеного ЄС зі Східної Європи, Закавказзя та Південного Середземномор'я; інструмент співпраці з питань розвитку та економічної співпраці, який стосується країн, що розвиваються, не охоплених ЄІСП; зрештою, інструменти стабілізації, гуманітарної та макрофінансової допомоги, що спрямовуються на допомогу будь-яким третім країнам, які переживають політичну, фінансову чи гуманітарну кризу [1, 5, 6]. Реформування зовнішньополітичних фінансових інструментів Союзу відповідає нинішній стратегії розширення ЄС, розробленій Європейською Комісією. Проголошена нею «консолідація» політики розширення означає, що у близькій та серед-

ній перспективі Спільнота повинна зосередитися на поступовому поглинанні країн Західних Балкан, утримуючись від нових зобов'язань щодо розширення на східноєвропейські країни [1].

Таким чином, проаналізувавши програми фінансової допомоги ЄС для поступового розвитку та структурних реформ у Хорватії, слід відзначити, що система фінансового забезпечення наближення держави до стандартів ЄС є структурованою та доцільною, вона втілена в рамках кількох спеціалізованих програм фінансового забезпечення та низки регіональних фондів, ефективного застосування яких та кількість виділених коштів, порівняно з іншими державами-користувачами фондів ЄС, показує результативність усього процесу приєднання Хорватії до ЄС.

Джерела та література

1. Бюджет консолідації. Володимир Посельський. Міжнародна політика. Влада. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/52186/>.
2. Досвід Польщі: ринки м'яса та молока. – Режим доступу: <http://www.propozitsiya.com/?page=149&itemid=2019&number=63>
3. Майбутнім членам ЄС виділено майже 4 мільярди євро. – Режим доступу: <http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/media/euchoice/partnership/eurobulletin/>
4. САПАРД програма. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/SAPARD>
5. Bisera Fabrio. Hrvatska gubi 750 milijuna eura // Globus. – Zagreb. – Europarpress holding, 2008. – Broj 893. – S. 15 – 17.
6. Bisera Fabrio. Zasto sam potpisao document o ZERP-u // Globus. – Zagreb. – Europarpress holding, 2008. – Broj 892. – S. 12 – 13.
7. EU fondovi otvoreni za Hrvatsku. – Режим доступу: <http://www.projektnoavjetovanje.hr/index.php?opt=news&act=list&id=2&lang=hr>
8. Hrvatska: Strukturni instrumenti za predpristupanje. – Режим доступу: ec.europa.eu/regional_policy/atlas/croatia/factsheets/pdf/fact_hr_hr.
9. Instrument for pre-accession assistance (IPA). – Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/how-does-it-work/financial-assistance/planning-ipa_en.htm
10. Instrument for pre accession assistance «ipa» – Questions and Answers. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/questions_and_answers/assistance_ipa_en.htm
11. Opće informacije o programu Phare. – Режим доступу: <http://www.strategija.hr/Default.aspx?sec=35>
12. PHARE 2005 – Prilagodba inspekcije zaštite okoliša za provedbu novog nacionalnog zakonodavstva u području zaštite okoliša. – Режим доступу: <http://www.ifenel.hr/O-projektu.aspx>
13. Područja djelovanja. – Режим доступу: <http://www.projektnoavjetovanje.hr/index.php?opt=news&act=list&id=1&lang=hr>

14. Povjerenik Samecki potiče Hrvatsku da investicije EU-a koristi kao odskočnu dasku za gospodarski rast. – Режим доступу: <http://www.delhrv.ec.europa.eu/?lang=hr&content=2262>

15. Predpristupni fondovi trening za članstvo u EU. – Режим доступу: <http://www.suvremena.hr/1611.aspx>

16. Program CARDS. – Режим доступу: <http://www.strategija.hr/Default.aspx?sec=38>

17. Programi EU otvoreni za Hrvatsku. – Режим доступу: <http://www.hamag.hr/kat-euinfo.asp?EUinfoID=18>

18. Program IPA. – Режим доступу: <http://www.strategija.hr/Default.aspx?sec=34>

19. Program ISPA. – Режим доступу: <http://www.strategija.hr/Default.aspx?sec=36>

20. Program SAPARD. – Режим доступу: <http://www.strategija.hr/Default.aspx?sec=37>

Тетяна Мединська

ЗОНИ ЕКОНОМІЧНОГО ВПЛИВУ АМЕРИКАНСЬКИХ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОМПАНІЙ

У статті досліджується роль транснаціональних компаній (ТНК) провідних країн світу, зокрема Сполучених Штатів, у розподілі світового валового продукту та в сучасних світових економічних процесах. Проводиться систематизація зон економічного впливу американських ТНК, здійснюється характеристика такого впливу.

Ключові слова: зони економічного впливу, транснаціональні компанії, світова економіка, глобальні економічні процеси.

Татьяна Мединская. Зоны экономического влияния американских транснациональных компаний

В статье исследуется роль транснациональных компаний (ТНК) ведущих стран мира, в частности Соединенных Штатов, в распределении мирового валового продукта и в современных мировых экономических процессах. Проводится систематизация зон экономического влияния американских ТНК, осуществляется характеристика такого влияния.

Ключевые слова: зоны экономического влияния, транснациональные компании, мировая экономика, глобальные экономические процессы.

Tetyana Medynska. American TNC economic impact zones

The role of world economy leading countries' transnational companies (TNC) in distribution of world gross product and in global economic processes is examined. American TNC economic impact zones systematization is developed. A characteristic of such an impact is carried out

Keywords: economic impact zones, transnational companies, world economy, global economic processes.

В останні роки і на перспективу позиції США як світового економічного лідера були і залишаються очевидними, що посилює роль американських економічних корпоративних потуг. В умовах суспільного відтворення, яке з роками набуває все більш ринкових рис, ТНК

перебувають у безперервному пошуку шляхів утвердження свого становища, поглиблення інтеграції у сферу міжнародного обігу з метою розширення власного виробництва.

У вітчизняній літературі дослідженню процесів економічної глобалізації, ролі США в цих процесах присвячено багато наукових розвідок, зокрема Ю.Пахомова, О.Білоруса, Б.Канцелярука, А.Мокія. Питанням транснаціоналізації присвячені наукові розробки О.Рогача, О.Зав'ялової, О.Етокова, Д.Олесневича та інших. Водночас недостатньо дослідженою залишається систематизація зон економічного впливу ТНК, зокрема американських, як основних інституцій сучасності, що визначають основні напрями розвитку процесів економічної глобалізації.

Основним завданням у цій статті визначено дослідження та систематизація зон економічного впливу американських ТНК як інституцій з ознаками основної структурної характеристики сучасної світової економіки.

У післявоєнні роки американські корпорації посилюють експансію у різних регіонах світу: у Латинській Америці, в Західній Європі, на Близькому Сході. Вже у першій половині 1970-х років середній щорічний обсяг інвестицій ТНК досягає 13 млрд дол, питома вага США в здійсненні яких становить 60%.

Сполученим Штатам на початку нового тисячоліття належить близько половини з 500-та найбільших корпорацій світу. Наприклад, американська Ford Motor Company вже у 2003 році володіла 111-ма заводами з виробництва та комплектації окремих складових автомобілів та з їх складання. За межами Північної Америки було розташовано 68 з цих заводів. Окрім того, дана корпорація через свій структурний підрозділ Premier Automotive Group з місцем базування у Лондоні контролює діяльність інших світових потужних виробників: Volvo, Jaguar, Land-Rover та Aston Martin [8, 18].

Сучасна економічна політика Сполучених Штатів підтверджує тезу, яка висувається провідними вітчизняними науковцями [2, 16, 21], про переростання сучасного глобалізму в економічний державно-корпоративний імперіалізм, в якому потужним масштабним корпораціям надаються риси основної структурної характеристики світової економіки. При цьому глобалізм, як слушно зазначає О.Білорус, є найбільшою тоталітарною системою, яка будь-коли існувала, оскільки охоплює весь світ загалом.

Паралельним щодо глобалізації є процес універсалізації як приведення національних умов господарювання до норм і вимог провідних

розвинутих країн, і в першу чергу США. Можна виділити наступні негативні наслідки цього процесу для решти країн:

- використання стратегій дерегулювання щодо країн – об'єктів глобалізації для зруйнування національних бар'єрів. В останні роки дедалі вагомішого значення набуває міжнародний механізм регулювання інвестиційних потоків і міжнародного виробництва, що викликає потребу узгодження економічної політики багатьох країн, розробки загальних принципів торгівлі, інвестування, оподаткування тощо. На тлі пропагування Сполученими Штатами проведення національними урядами політики вільної торгівлі, наддержавна сьогодення проводить протилежну політику, паралельно з протекціоністськими заходами переорієнтовуючи власну політику державного регулювання у напрямі тісних фінансових зв'язків американських ТНК з місцевими федеральними бюджетами включно із їх субсидіями, фінансовими гарантіями американського уряду та використанням потужного інтелектуального потенціалу, який безперервно поновлюється завдяки сприятливій імміграційній політиці;

- він включає культурну складову у вигляді тяжіння до зазвичай надто невибагливої американської масової культури;

- в аспекті природокористування експансія глобальних корпорацій спричинює погіршення екологічного стану планети внаслідок несправедливого розподілу екологічних ресурсів;

- у геополітичному контексті розширення монопольної влади корпорацій не відповідає демократичним принципам і веде до руйнації світового демократичного суспільства.

При дослідженні суб'єкт-об'єктних відносин у контексті визначення наслідків впливу найбільш потужних ТНК світової економіки необхідно екстраполюватися від того, посилюється чи послаблюється проблема суперечливості, конфліктності, суперництва в сучасному світі? Чи, навпаки, складаються відносини гармонійної рівноваги, стійкості, стабільності у світовому економічному просторі? У цьому відношенні можна погодитись з думкою Е. Азроянца, який зазначає, що *"економічне становище США у світі в наступні десятиліття в значній мірі буде визначатись характером інтеграційних процесів, у які залучені не тільки США, але і всі їхні провідні партнери"* [1].

Сьогодні у світовому господарстві можна виділити протистояння трьох сил: ТНК і могутніх держав "золотого мільярда" – держав, які прагнуть захистити свій суверенітет – руху антиглобалістів. При цьому для першої характерне отримання від національних урядів значних субсидій, преференцій, фінансових гарантій, а також переваг від

завичай сприятливої імміграційної політики [3, 126]. Для третьої із вище зазначених світових економічних потуг – руху антиглобалістів – з метою усунення або запобігання негативним наслідкам глобалізації притаманна схильність до процесів дезінтеграції та фрагментації світового економічного розвитку, в тому числі до процесів регіоналізації, які, в свою чергу, слід розглядати як паралельні щодо глобальної інтеграції.

ТНК провідних країн світу, так званих “держав-глобалізаторів”, сьогодні вступають або вже відіграють провідні ролі у розподілі світового валового продукту, у проходженні сучасних світових економічних процесів. Провідні позиції Сполучених Штатів серед цих країн пояснюються не тільки спроможністю створювати і розвивати високі технології, а й швидко впроваджувати їх безпосередньо у виробництво. Окрім того, США притаманна висока технологічність і мобільність населення, в тому числі висококваліфікованих іммігрантів, що сприяє його швидкому переміщенню між регіонами країни, опануванню нових професій і навиків, зміні сфер діяльності відповідно до вимог глобальної економіки.

При цьому не можна оцінювати вплив американських ТНК тільки з позитивної або негативної точок зору. Дані аспекти лежать у площинах взаємозв'язку діяльності ТНК із національними інтересами приймаючих країн, їх національною стратегією, проблемами міжнародного права, глобальної картини світу, у якій діяльність ТНК США розгортається на тлі розподілу та експлуатації глобальних ресурсів.

Низкою вчених проводились дослідження про ступінь глобальної присутності американських ТНК у 2002 році. Вони прийшли до висновку про наявність зворотних процесів, які стосуються експансії американських ТНК. Так, дослідження п'ятиста провідних транснаціональних компаній засвідчило, що тільки деякі з них характеризувались справді глобальною присутністю, тоді як більшість обмежувались торгівлею на внутрішньому ринку [12]. За словами автора даного дослідження професора Алана Ругмана, існувала тенденція до того, що він називав деглобалізацією. Професор звертав увагу на те, що, наприклад, найбільша у світі за обсягами продажу американська компанія Волмарт (“Walmart”) 94% своєї торгівлі зосереджувала у країні базування. Ряд експертів також вважало, що така тенденція притаманна і більшості американських компаній-виробників продукції. Проте сьогодні, через 8 років, можна не погодитись з думками про зворотність процесів транснаціоналізації.

В цілому серед функцій найбільших ТНК світу, і, в першу чер-

гу, це відноситься до ТНК Сполучених Штатів, можна виділити такі основні:

1. **Провідника глобального економічного розвитку** і механізму поширення американської вільної підприємницької системи. Починаючи з Плану Маршалла, американським урядом транснаціональним корпораціям приділялась роль посилення іноземних економік і протистояння комунізму та соціалістичним моделям економічного розвитку.

2. **Дипломатична** у сфері міжнародних економічних відносин, в яких вони виступають як політичні агенти, маючи великий відповідний потенціал:

1) наявність щільної та широкої мережі філій, дочірніх компаній, представництв, зв'язків, якими не володіє жодне дипломатичне відомство;

2) присутність ТНК в економіці приймаючих країн, у їхній інфраструктурі, зовнішній торгівлі, на відміну від офіційної дипломатії, яка діє на міждержавному рівні;

3) **поширення** американськими корпораціями свого **контролю на засоби масової інформації, зв'язку**, що означає володіння могутньою зброєю формування місцевої суспільної думки;

4) **лобіювання** в країнах розташування власних інтересів американськими корпораціями завдяки представникам місцевих політичних, суспільних кіл.

Так, цільовою формою зв'язку великого бізнесу з органами державної влади є система лобіювання, спрямована на відстоювання інтересів американських ТНК в інших країнах. Сучасна лобістська мережа ТНК містить у собі цілі відділи корпорацій і їхніх об'єднань, різні неформальні контактні організації, фонди, бюро тощо. Вони мають своєю метою впливати на прийняті законодавчі акти, діяльність партій, результати виборів і рішення судових органів. У своїй діяльності лобісти використовують різні методи: організації кампаній по залученню виборців до участі в голосуванні; налагодження контактів з політичними діячами і чиновниками держапарату для подальшого впливу на їхні рішення; фінансування передвиборних кампаній, діяльності політичних партій тощо.

Ще одним вагомим фактором, який покликаний забезпечувати високу світову конкурентоспроможність США, є простота податкової системи, зокрема системи стягнення податків, що суттєво зменшує частку тіньової економіки в країні. Серед інших важливих факторів слід виділити ефективне регулювання зовнішньої торгівлі (вартість

та тривалість оформлення експорту та імпорту в податковій, митній та інших інспекціях) та рівень доступності зовнішнього фінансування для бізнесу. За всіма цими критеріями Сполучені Штати посіли перше місце у 2005 році за Лозаннським рейтингом конкурентоспроможності країн [12], який визнано найбільш авторитетним експертним джерелом як в наукових, так і в урядових та бізнесових колах багатьох країн світу.

За рейтингом країн щодо сприятливих умов ведення бізнесу у 2006-2007 роках [5] США посідають третє місце після Сінгапуру та Нової Зеландії. Для даного рейтингу аналіз здійснюється на основі наступних показників: умови відкриття нової компанії, процес рестрації прав власності, складність процедури отримання ліцензії, умови отримання кредиту, ступінь захисту прав інвесторів, прозорість і простота системи сплати податків, вартість і тривалість оформлення зовнішньоторговельних операцій в усіх інстанціях.

У сучасному глобальному економічному просторі обсяги прямих іноземних інвестицій (ПІІ) продовжують стрімко зростати, посилюючи роль міжнародного виробництва у світовій економіці. Зростання масштабів вивезення і ввезення капіталу перетворюють міжнародну торгівлю із домінуючої форми міжнародних зв'язків у другорядну. На початку нового тисячоліття ПІІ випереджають за темпами росту світову торгівлю, досягнувши рекордного рівня в 1,3 трлн дол. Сьогодні рушійною силою глобального розширення інвестиційних потоків виступають більше 60 тис ТНК, які володіють понад 800 тис афілійованих підприємств за кордоном. Оскільки, за оцінками експертів ООН [11, 46], частка ТНК у світових потоках ПІІ досягає 98-99%, для оцінки зон економічного впливу американських ТНК доцільно використовувати дані валового експорту ПІІ.

Довгостроковий характер прямих іноземних інвестицій ТНК Сполучених Штатів дозволяє говорити про стабільний характер їх впливу. Саме приплив великих обсягів *короткострокового* спекулятивного капіталу, здійснюваний хедж-фондами для одержання прибутку за рахунок гри на різниці курсів валют, став, на думку багатьох експертів, однією з найважливіших причин більшості економічних криз останніх десятиліть. Так, за даними опитування топ-менеджменту найбільших ТНК світу, тільки 2% компаній збирались заморозити свої довгострокові інвестиційні програми у зв'язку з подіями 11 вересня [7, 37]. Економічна криза кінця 2008 спричинила падіння світових ПІІ з 1,7 до 1,2 трлн дол. При цьому вже у 2011 році експерти прогнозують зростання валових ПІІ світу до 1,8 трлн дол [11, 46].

Водночас можна констатувати, що рівень інтернаціоналізації найбільших ТНК помітно зменшився у 2008 році, зросла питома вага ступеня їх реструктуризації. Валові доходи найбільш крупних ТНК світу зменшились на 27%. Підвищення ступеня втручання національних урядів розвинутих країн у фінансовий і банківський сектори спричинило до націоналізації деяких найбільших фінансових ТНК. При цьому уряди стали власниками контрольного пакету акцій даних корпорацій або їх одноосібними власниками. Як наслідок, побоювання та сумніви, викликані світовою економічною кризою 2008-2009 років, можуть призвести до того, що інтернаціоналізація найбільших ТНК, їх валові ПІІ найближчими роками суттєво скоротяться або у конкретних випадках не здійснюватимуться взагалі. Подібні прогнози висловлюються багатьма експертами, зокрема ЮНКТАД в "Огляді світових інвестиційних проєктів" [6].

Кризові явища останніх років у світовому економічному просторі спричинили до того, що для більшості із 79-ти країн (для 56), для яких доступні статистичні дані і які охоплюють 93% обсягу світового відпливу ПІІ, у I кварталі 2009 року в порівнянні з відповідним періодом попереднього глобальні відпливи інвестицій даного виду зменшились майже удвічі – на 46%. Зазначені країни включають, в першу чергу, Сполучені Штати, а також такі розвинуті країни, як Франція, Німеччина та Японія. Структура потоків ПІІ в США у попередні роки (2006-2008 рр.) не зазнавала радикальних змін (табл. 1).

Таблиця 1.

Динаміка частки потоків ПІІ в США у валовому нагромадженому капіталі та внутрішньому валовому продукті (ВВП) цієї країни у 2006-2008 рр., %

Показники потоків ПІІ у США	Питома вага потоків ПІІ у валовому нагромадженому капіталі			Питома вага активів ПІІ у ВВП		
	Роки			Роки		
	2006	2007	2008	2006	2007	2008
Приплив ПІІ	9,4	10,9	12,5	6,8	12,9	16,0
Відплив ПІІ	8,9	15,2	12,3	7,4	13,	22,2
Всього	0,5	-4,3	0,2	-0,6	-0,6	-6,2

З таблиці видно, що у 2008 році частка припливу і відпливу американських ПІІ у валовому нагромадженому капіталі зрівнялась. Натомість, ті ж показники у ВВП Сполучених Штатів відображають значну різницю в останньому році періоду, що аналізується: 6,2% на користь відпливу ПІІ, що, як зазначалось вище, пояснюється початком кризових явищ, в першу чергу, в самих США.

США разом з Данією, Ірландією, Нідерландами, Норвегією та Великобританією опинились у групі розвинутих країн, в яких окремі складові притоків ПІІ мали негативне значення за останні три роки (табл. 2).

Таблиця 2.
Динаміка структури негативних притоків ПІІ до США
впродовж 2007 – початку 2009 рр., млн дол

Показники структури при- току ПІІ	Роки								
	2007				2008				2009
	квартали								
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I
Акціонерний капітал	19894	49442	57628	28416	42203	44227	53889	109864	22158
Реінвестовані прибутки	19724	19374	11649	-5953	10077	27618	16101	-2822	-10258
Інвестиційний капітал (внутріфінансові позики)	-21094	17000	29823	45274	5545	30150	-5745	-14995	21412
Всього	18523	85816	99100	67737	57825	101995	64244	92048	33312

Основними причинами спаду ПІІ, в першу чергу, слід виділити наступні:

– вилучення капіталовкладень або інші трансфери фондів (наприклад, виплата боргів, зворотні позики) з існуючих іноземних філіалів до їх материнських компаній перевищують нові інвестиційні вкладення даних компаній;

– зменшуються нові інвестиції для розширення закордонного бізнесу шляхом або транскордонних ЗІП, або затвердження проектів реструктуризації ТНК.

Суттєве зменшення обсягів акціонерного капіталу американських ТНК на початку 2009 року, як видно з таблиці, пояснюється значними обсягами його вилучення внаслідок впливу факторів світової економічної кризи. Така тенденція притаманна всім представленим вище розвинутих країнам за виключенням Нідерландів, в яких акціонерний капітал, навпаки, збільшився майже на 99%.

Інвестиційний капітал у формі внутріфінансових позик у ТНК Сполучених Штатів мав, як свідчать дані таблиці, негативне значення на початку 2007 року та у кінці 2008 року, досягнувши у IV кварталі останнього рекордно низького рівня в періоді, що досліджується. Пріоритетною передумовою позитивних значень інвестиційних притоків американських ТНК на початку наступного року можна виділити те, що закордонні філіали даних компаній збільшили для них обсяги надаваних позик. Негативне значення обсягів реінвестованих прибутків американських ТНК наприкінці 2008 – початку 2009 років свідчать про суттєве скорочення величини цих прибутків або про підвищення збитковості даних компаній, що спричинено, в першу чергу, чинниками економічної кризи.

Географія розподілу інвестицій американських ТНК є надзвичайно широкою і включає більше 50-ти країн у різних регіонах світу. Можна виділити наступні зони економічного впливу інтернаціоналізованого сектора економіки Сполучених Штатів:

1. Європа. На зламі тисячоліть спостерігалось зниження обсягів американських ПІІ в Європу (з 82 млрд дол у 1999 році до 76,9 у 2000 році), а отже відповідне зниження інтересу корпорацій США в інвестуванні економіки Старого світу. Проте це не позначилось суттєво на діяльності американських ТНК в переважній більшості країн Європи, де позиції даних компаній є виключно сильними. Так, в зону економічного впливу корпорацій Сполучених Штатів входить Швейцарія (43% всіх інвестицій у фінансовому секторі; біля 15% у мережі роздрібною торгівлі). В Італії основні інвестиції здійснюються в електронну та автомобільну галузі (30 і 18% всіх інвестицій відповідно [9, 34]. Слід відмітити операцію з придбання американським автомобільним концерном General Motors Corp. одного з підрозділів італійської компанії Fiat, який займався розробкою та виробництвом моторів та кузовів для легкових автомобілів (Fiat Auto SpA) [10, 65]. Застосування новітніх технологій американської корпорації та досвід її конку-

рентної боротьби стали факторами підвищення конкурентноздатності італійської автомобільної промисловості, особливо на надзвичайно насиченому Європейському ринку.

У зону значного економічного впливу корпорацій США потрапила Ірландія. Це, в першу чергу, пов'язано з тим, що Сполучені Штати і ця країна тісно взаємопов'язані історично: значна частина американського населення має ірландські корені. Так, Джон Кеннеді, Білл Клінтон, багато крупних фінансових діячів є нащадками ірландських переселенців. Тільки у 2000 році Ірландія отримала 7,4 млрд дол, що склало більше 45% її валового інвестиційного притоку. Більше половини цих інвестицій (біля 53%) прийшлося на фінансовий сектор [9, 44]. Слід відмітити, що при цьому Ірландія не відрізняється привабливим інвестиційним кліматом.

Такі країни як Великобританія, Нідерланди, Данія та Португалія на зламі тисячоліть опинились у зоні помірного економічного впливу американських ТНК. Водночас Великобританія стала найбільшим у світі отримувачем американських ПІІ. Цей показник у країні складає 29 млрд дол, що більш, ніж у три рази вище відповідного показника Швейцарії, яка перебуває на другому місці (8,6 млрд дол). Для американських інвесторів найбільш привабливим виявився фінансовий сектор британської економіки (біля 65%) та автомобільна промисловість (біля 8%). В останній відбулось поглинання американською ТНК Ford Motor Co. британського виробника Land Rover, контрольний пакет акцій якого раніше належав німецькій компанії BMW. Обсяги американських ПІІ, залучені Данією та Португалією, виявились значно меншими (2,2 і 0,4 млрд дол відповідно) і здійснювались, в основному, у фінансовий сектор і мережу роздрібною торгівлі [9, 44].

У зону економічних інтересів корпорацій США потрапили такі європейські країни, як Греція, Швеція, Іспанія, Норвегія, Бельгія, Люксембург, Франція і Німеччина. Особливо слід виділити тільки два великих поглинання: компанією “нової економіки” America Online Inc., яка зуміла залишитись на плаву, німецької AOL Europe та американською інвестиційною компанією Investor Group однієї з філій найбільшого німецького телефонного оператора Deutsche Telecom – компанії Deutsche Telecom AG-North [9, 44]. Незначний відтік американських ПІІ спостерігався тільки у Фінляндії, яка потрапила в зону впливу інтернаціоналізованого сектора економіки США, що слабшає.

2. Латинська Америка і Канада. Два американських континенти є другим по значущості отримувачем американських ПІІ. На них припадає 27,5% всього експорту американського капіталу (на Європу при-

падає 52%), що складає більше 38 млрд дол, причому лівову частку цієї суми ПІІ (18,3 млрд) на початку нового тисячоліття залучила Канада. Основними галузями-отримувачами американських ПІІ у цій країні є наступні: транспортне машинобудування (близько 21% всіх інвестицій), банківський сектор (20%), сфера послуг (13%) [9, 44].

Незважаючи на такий високий інтерес американських ТНК до інвестування в економіку Канади, ця країна потрапила тільки в зону значного економічного впливу ТНК США (з показником частки американських ПІІ в загальному припливі ПІІ в країну близько 30%), що пов'язано з високою активністю канадських французів, частка ПІІ яких у валовому припливі інвестицій в економіку Канади у 2000 р. склала близько 35%.

Окрім Канади, значний економічний вплив інтернаціоналізованого сектора економіки Сполучених Штатів випробували на зламі століть Венесуела і Мексика – такі ж традиційні зони впливу США, як і Канада. У зону сильного економічного впливу ТНК США потрапили також такі країни, як Барбадос, Коста-Ріка, Бермудські острови, Ямайка і Панама. Бермудським островам удалося залучити 7,5 млрд дол американських інвестицій, причому більше 80% припало на фінансовий сектор. Це пояснюється тим, що Бермудські острови є однією з найбільших офшорних зон світу й американські ТНК, як і багато інших країн, виводять сюди свої прибутки для мінімізації оподаткованої бази у себе на батьківщині.

Панамі так само вдалось залучити у фінансовий сектор близько 1,5 млрд дол американських інвестицій. В інших трьох країнах інвестиції здійснювались в основному у сферу послуг і нерухомість та вплинули на розвиток рекреаційної галузі.

У зоні помірного економічного впливу американських ТНК виявилось кілька острівних країн Карибського басейну (Домініканська республіка, Нідерландські, Антильські острови та ін.), а також Гватемала, Чилі, Колумбія і Перу. Однак інвестиції в ці країни були досить незначними. Різко зменшився приплив американських ПІІ в Бразилію (у два рази з 1998р.) та в Аргентину (у 1,5 рази), тому ці країни поряд з Гондурасом, Тринідадом і Тобаго на початку нового століття потрапили у зону слабого впливу економічних інтересів ТНК США. Відтік капіталу відбувався тільки з Багамських островів та Еквадору.

3. Азія. На початку XXI століття частка азіатських країн у валовому відтоку капіталу зі США залишилась майже незмінною: близько 15%. Найбільшим одержувачем американських інвестицій в Азії стала Японія, яка залучила більше 8 млрд дол американських інвестицій,

що склало більше 81% припливу інвестицій у дану країну. У такий спосіб Японія потрапила в зону сильного економічного впливу ТНК США, що користуються кризою японської економіки для проникнення на внутрішній ринок цієї країни і поглинання деяких найбільш перспективних компаній.

Ще п'ять азійських країн стали великими одержувачами американських інвестицій: Гонконг (3,1 млрд дол), Сінгапур (2,7 млрд дол), Китай, Індонезія і Тайвань (трохи більше 1 млрд кожна з країн). При цьому, якщо Сінгапур та Індонезія, а також Саудівська Аравія, потрапили через це в зону значного економічного впливу ТНК США, то Тайвань – у зону помірнього впливу (поряд з Туреччиною, Таїландом, Ізраїлем і Республікою Кореєю), а Китай і Гонконг – у зону слабого впливу. До останньої так само відносяться Малайзія, ОАЕ і Філіппіни. В усіх цих п'яти країнах інвестиції зі США здійснювались в основному у фінансовий сектор (Гонконг) та електронну промисловість.

4. Африка, Австралія й Океанія. Ці два регіони світу не є особливо привабливими для потенційних інвесторів. Виключенням є тільки ПАР, Австралія, Нова Зеландія, Туніс, Єгипет, на які припадає велика частка припливу ПІІ в ці регіони. Для американських ТНК на початку нового століття найбільш привабливими виявились Австралія (1,5 млрд дол), що потрапила в зону помірнього економічного впливу, Єгипет (0,6 млрд дол.), який потрапив у зону сильного економічного впливу, та ПАР, яка виявилась у зоні слабого економічного впливу ТНК США.

Кризові процеси у світовій економіці останнього часу зумовили значне збільшення кількості транснаціональних компаній, які зазнали реструктуризації. В першу чергу це стосується транскордонних злиттів та поглинань (ЗІП), форм яких набували світові ПІІ.

Питома вага американських ТНК у світовому обсязі ЗІП корпорацій вартістю більше 1 млрд дол становить близько 40% у кількісному і більше 11% у вартісному виразі. Дві операції ЗІП за участю американських компаній потрапили у розряд найбільш крупних (вартістю більше 10 млрд дол): придбання фінансовою групою Credit Suisse First Boston канадсько-американської компанії Donaldson Lufkin & Jenrette (за 13,5 млрд дол) та поглинання американською ТНК NTL Inc, яка функціонує в області телекомунікацій, британської телекомунікаційної компанії CWC Consumer Co (за 11 млрд дол) [8, 46].

На міжнародній арені зміцненню експортних позицій американських ТНК служить сприяння лібералізації міжнародної торгівлі, у тому числі в рамках підтримки інститутів світового і регіонального,

міжнародного економічного співробітництва (СОТ, МВФ, Північно-американська зона вільної торгівлі тощо), та забезпечення в них провідних позицій. Окрім того, у сфері документального забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності Сполучені Штати підтримують тенденцію переходу від двосторонніх економічних угод до угод про вільну торгівлю, а також переукладання вже існуючих двосторонніх угод економічного характеру.

На основі розглянутих вище закономірностей у розподілі ПІІ інтернаціоналізованого сектора економіки США за регіонами і країнами можна зробити наступні висновки щодо зон економічного впливу ТНК Сполучених Штатів:

1. Зони економічного впливу американських ТНК характеризуються значними масштабами й охоплюють країни у всіх регіонах світу.

2. Традиційною зоною економічного впливу ТНК США залишається Америка (Канада і Латинська Америка). З одного боку, це – найбільш важливий для Сполучених Штатів регіон, з якого в країну надходять необхідні корисні копалини, з іншого боку, деякі країни регіону є привабливими для інвестування в обробну промисловість та фінансовий сектор (насамперед, Канада і Бразилія).

3. Європа привертає все більше уваги ТНК США як потенційних інвесторів. Це пов'язано із введенням в обіг єдиної європейської валюти та значною привабливістю економіки Європейського Союзу, що демонструвала на початку ХХ століття високі темпи росту.

4. Транскордонні злиття і поглинання як характерні процеси останнього часу, спричинені світовими кризовими явищами в економіці, у великій мірі визначають нові вектори, а отже і зони поширення або утвердження Сполученими Штатами свого впливу через власні ТНК, які в останні роки набувають стійких рис інституцій з ознаками основної структурної характеристики світової економіки.

Подальшими дослідженнями у даному напрямі вбачається вивчення характеру впливу транснаціональних компаній США на національні економіки держав світу, окремих аспектів наддержавного регулювання діяльності американських ТНК.

Джерела та література

1. Азроянц Э.А. Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции / Э. А. Азроянц. – М. : Издательский дом “Новый век”, 2002. – 416 с.

2. Білорус О. Проблеми політичної економії глобалізму. Глобалізм як світова система імперіалістичної інтеграції / О. Білорус // Україна в глоба-

лізованому світі: 36. наук. праць / НАН України. Ін-т світової економіки і міжнародних відносин; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2007. – 176 с.

3. Платонов О. Почему гибнет Америка / О. Платонов. – 2001. – 360 с.

4. Чи всі транснаціональні компанії є саме такими? // Юридичний журнал “Юстініан”. – 2002. – № 4. – С. 38–45.

5. Doing Business 2007. – Режим доступу: www.envirovaluation.org

6. Evaluating Investment Promotion Agencies. – Document symbol: UNCTAD/DIAE/PCB/2008/2. – Режим доступу: www.unctad.org/en/docs/diaepcb20082_en.pdf

7. FDI downturn in 2001 touches almost all regions. Press release. 21 January 2002 United Nations Conference on Trade and Development. – Режим доступу: www.unctad.org

8. The Financial Times. – 2003. – February 14th. – P. 18.

9. U.S. Direct Investment Abroad, Bureau of Economic Analysis, USA. – Режим доступу: www.bea.gov

10. World Development Indicators 2001, World Bank development gateway. – Режим доступу: www.developmentgateway.org.

11. World Investment Report 2008, United Nations Conference on Trade and Development. – Режим доступу: www.unctad.org.press.

12. www.dt.ua/1000/1030/51825

Марія Савчак

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОСІЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН У ПОСТБІПОЛЯРНУ ЕПОХУ

Статтю присвячено аналізу російсько-американських відносин з початку краху біполярної системи до наших днів. Подається коротка характеристика та аналіз змін у стосунках між Російською Федерацією та Сполученими Штатами Америки у різні періоди.

Ключові слова: періодизація, російсько-американські відносини, постбіполярна епоха, перезавантаження стосунків.

Марія Савчак. Периодизация русско-американских отношений в постбиполярную эпоху

Статья посвящена анализу русско-американских отношений с начала краха биполярной системы и до наших дней. Дается краткая характеристика и анализ изменений в отношениях между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки в разные периоды.

Ключевые слова: периодизация, русско-американские отношения, постбиполярная эпоха, перезагрузка отношений.

Maria Savchak. Periodization of Russian and American relations in postbipolar age

The article deals with the analysis of Russian and American relations from the first days of bipolar system collapse to these days. The changes in Russian and American relations in different periods are characterised and analysed.

Keywords: periodization, Russian and American relations, postbipolar age, relations rebooting.

Глобальні геостратегічні зміни, які відбувалися у світі в кінці ХХ – на початку ХХІ століть, поширення глобалізації, поява нових безпечових загроз, таких, як зростання міжнародного тероризму, нагнітання ядерного фактору зумовило необхідність співробітництва держав світу при вирішенні цих питань. У цьому контексті особливої уваги заслуговують стосунки Росії та США. З одного боку можна говорити

про інтенсифікацію взаємодії між державами, а з іншого – про появу нових сфер розбіжностей між ними.

Стосунки між Російською Федерацією та Сполученими Штатами Америки в 1991–2009 роках пройшли кілька етапів. Ці дві держави мають багато важелів впливу на світові процеси та ситуацію на міжнародній арені, вони є постійними членами РБ ООН, Великої вісімки. Від позиції РФ і США залежить вирішення тим чи іншим шляхом багатьох міжнародних питань. З цієї точки зору проблема аналізу російсько-американських відносин на різних етапах їх розвитку є досить актуальною.

Метою даної статті є узагальнюючий аналіз російсько-американських відносин у період з 1991 року до 2009 року, зокрема, їх витоків, договірно-правової бази, суперечностей та проблем на шляху реалізації співробітництва між країнами, а її завданнями – характеристика розвитку стосунків між Москвою та Вашингтоном у зазначений проміжок часу.

Ті чи інші аспекти російсько-американських відносин вже ставали предметами уваги російських та вітчизняних науковців, політиків, експертів, зокрема А. Богатурова, М. Злобіна, С. Лаврова, Н. Софінського, А. Шевцова, В. Шеховцова та інших. Однак внутрішні фактори, нові міжнародні виклики та постійна зміна міжнародної ситуації, що впливає на стосунки між Росією та США, потребують подальшої дослідницької уваги та напрацювання ґрунтовніших та більш комплексних теоретичних розробок, що сприятиме формуванню завершених наукових концепцій у цій сфері.

Під час „холодної війни“ стосунки між двома світовими наддержавами знаходилися у стані безперервної конфронтації та недовіри. Крах соціалістичної системи та розпад СРСР круто змінив розстановку сил на світовій арені. За період 1991–2009 роки російсько-американські відносини пережили низку трансформацій і змін, які характеризувалися як зближенням, так і розходженням позицій сторін з різних міжнародних питань. Загалом у відносинах між Росією та США в аналізованій проміжок часу можна виділити чотири етапи.

Перший етап – 1991–1994 роки. У цей період відносини між Російською Федерацією та США можна охарактеризувати, як етап романтичних відносин та завищених очікувань. У цей час відбувався взаємний пошук можливих варіантів співробітництва між двома державами. Позитивом таких прагнень стали інтенсивні міжнародні контакти, які дозволили напрацювати потужну базу для подальших стосунків.

Протягом зазначеного періоду відбулося ряд зустрічей та самітів Росія – США. Перший з них відбувся у Кемп-Девіді (США) 1 лютого 1992 року [9]. В ході саміту проходили переговори президентів двох держав: Бориса Єльцина – Президента РФ та Джорджа Буша-старшого – Президента Сполучених Штатів. Результатом переговорів стало підписання декларації „Про засади нових взаємовідносин“ між двома країнами. 16-18 червня 1992 року відбувся державний візит президента Росії Бориса Єльцина в США, пройшли його переговори з президентом США Джорджем Бушем. Наслідком стало підписання 35 документів, у тому числі Хартії російсько-американського партнерства і дружби. У відповідь на візит Єльцина до Москви з робочим візитом у січні 1993 року прибув Президент США Дж. Буш [9]. Тоді було укладено Договір між РФ і США про подальше скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2). Зустріч була цілком присвячена безпековій сфері.

3-4 квітня 1993 року Б.Клінтон та Б.Єльцин зустрілися у Ванкувері. Тоді було прийнято Ванкуверську декларацію, в якій глави держав заявили про „тверду прихильність до динамічного та ефективного розвитку російсько-американського партнерства, яке є важливим чинником зміцнення міжнародної стабільності“ [7]. Саме під час цієї зустрічі сторонами було вирішено створити низку Спільних комісії у сферах енергетики та космосу, а також з торгівельно-економічних питань. 12-15 січня 1994 року під час офіційного візиту президента США Б. Клінтона до Росії було підписано Меморандум про наміри між урядом РФ і урядом США про співробітництво в галузі експортного контролю [12]. У вересні 1994 року сторони підписали Спільну заяву про принципи та цілі розвитку торгівельного, економічного та інвестиційного співробітництва між державами „Партнерство для економічного прогресу“, контракти на загальну суму близько 1 мільярда доларів [7], а також спільну заяву з питань стратегічної стабільності та ядерної безпеки.

Таким чином, за підсумками чотирьох років між Російською Федерацією та Сполученими Штатами Америки було підписано більше 90 угод, які регулювали економічну, технічну та інші сфери співпраці. Проте з самого початку будівництва демократичної Росії в обох сторін були різні міркування щодо нового місця Росії. США як держава-переможець вважали, що переможена країна має йти у фарватері їх політики і відбудовувати свою економіку за схемою, узгодженою з ними. Російські ж владні структури планували, що нова Росія повинна мати право на власну зовнішню політику, зокрема на європейському і пострадянському просторах.

На початку 90-х років президент РФ Борис Єльцин і міністр закордонних справ Андрій Козирев дотримувалися прозахідного курсу. Про це свідчила орієнтація на західну модель розвитку суспільства, що проявилось в початку реформування планової державної економіки на капіталістичну ринкову. Ініціативи в галузі економіки співпадали з зусиллями збудувати і закріпити демократичні інститути [3]. Росія погодилася на ініціативи США щодо скорочення стратегічних наступальних озброєнь та підтримала ядерне роззброєння України, Білорусії та Казахстану. Так РФ підписала зі США протокол до договору СТАРТ-1 в Лісабоні в 1992 році; згідно з цим договором вся ядерна зброя, яка знаходилася в колишніх радянських республіках, повинна була перейти до Росії. В січні 1993 року Буш і Єльцин підписали договір СТАРТ-2 [4], який передбачав скорочення наявних ядерних озброєнь удвічі.

Роблячи такі кроки на зближення з Заходом, Російська Федерація сподівалася на встановлення партнерських, союзних відносин. РФ прагнула залучитися підтримкою могутньої світової держави – США у її намаганнях стати членом СОТ, у „Великій Сімці“, схваленням її зовнішньополітичних та внутрішньополітичних ідей та реформ. Уряд Росії вважав, що трансформація системи міжнародних відносин вимагає тісної співпраці двох держав, не наповненої конфронтацією. Російський політикум думав, що співробітництво між державами сприятиме посиленню ролі Росії, як держави, яка буде виступати зі США на правах рівноправних партнерів.

США теж проголосили підтримку нових демократичних та ринкових реформ у Росії. У промові помічника президента США з національної безпеки Е. Озера у вересні 1993 року було зазначено про важливість і значущість відносин з Росією [3]. Проте насправді США сподівалися, що Російська Федерація визнає себе стороною, яка програла, і схилиться перед їх волею. На думку керівництва США, Росія повинна була визнати лідируючу роль США у світі. Це мало виявлятися у спільних рішеннях в Раді Безпеки ООН, у погодженні з зовнішньополітичними кроками США, зокрема, з розширенням військового альянсу НАТО. При цьому Росія і надалі продовжувала залишатися на першому місці в списку країн, які загрожують національним інтересам США [12].

Проаналізувавши практичний аспект американо-російських відносин в зазначений період, можна виділити дійсні цілі, переслідувані керівництвом США відносно Російської Федерації:

– збереження тією чи іншою мірою впливу на внутрішню і зовнішню політику російського керівництва;

– недопущення істотного економічного і, особливо, військово-політичного посилення Росії;

– недопущення відновлення сфер впливу Росії в Прибалтиці, ЦСЄ, на Близькому Сході чи в якихось інших регіонах світу;

– ядерне роззброєння Росії до максимально можливого ступеня;

– збереження і розширення російського ринку для товарів США і закріплення ролі Росії, як найважливішого постачальника сировини, в першу чергу енергоресурсів.

Новий (другий) етап у стосунках між Москвою та Вашингтоном, який розпочався з 1994 і тривав до 2000 року, позначився певним похолоданням у взаємних контактах, незважаючи на тісну політичну взаємодію. Зокрема, 10 травня 1995 на зустрічі в Москві керівництвом було прийнято 6 спільних заяв, у тому числі про незворотність процесу скорочення ядерних озброєнь [9]. 23 жовтня 1995 року у США президентами було обговорено підготовку Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань та ратифікацію Договору СНО-2 [4]. На наступній зустрічі президентів РФ і США Б. Єльцина і Б. Клінтона, яка відбулася в Москві 21 квітня 1996 року в ході переговорів було досягнуто суттєвого просування з таких проблем, як флангові обмеження Договору про ЗЗСЄ і розмежування стратегічної і тактичної ПРО, докладно обговорювалася близькосхідна тематика [8]. Подібна тематика обговорювалася і під час наступних зустрічей глав двох держав на найвищому рівні у 1997–2000 роках. Основна увага в ході цих зустрічей була присвячена проблемам скорочення ядерних озброєнь та контролю над ними, а питання торгівельно-економічної, культурної, гуманітарної взаємодії були випущені з поля зору керівництва як США, так і Росії.

Незважаючи на досить часті політичні контакти в цей період та велику кількість підписаних домовленостей, тісні партнерські відносини між США та РФ залишилися лише на папері. Як писала англійська газета „Індепендент“: „діалог між Заходом і Росією в кінцевому рахунку зводився до офіційних зустрічей, на яких Росії пропонувалося погодитися з рішеннями, прийнятими іншими урядами“ [3]. Зрештою, прагнення будь-якою ціною задовольнити запити „старшого партнера“ обернулося тим, що США стали все менше рахуватися з російськими інтересами. Запізнілі спроби Росії змінити такий характер декларативного партнерства викликали у Вашингтона лише роздратування.

Поступово почав зростати список міжнародних питань, де дві держави явно дотримувалися протилежних позицій. Передусім слід визнати, що перешкодою у розвитку двосторонніх відносин Росії і

США стало те, що в Російській Федерації так і не склався механізм ринкової економіки в „американському розумінні“. Це зумовило низький рівень взаємодії економічних інтересів двох держав. Росія для США була, у кращому випадку, третьорядним партнером. Та й для РФ США істотно поступалися таким пріоритетним в економічному плані регіонам, як Європа і простір СНД [10]. Щоправда, Росія отримала доступ у Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, ГАТТ при підтримці США, які є там провідним гравцем. Але її статус в цих міжнародних структурах зводився до ролі прохача, допомога якому фактично надавалася на тих самих жорстких умовах, що і країнам „третього світу“.

Крім того, США не хотіли викликати занепокоєння у своїх ключових союзників через зближення з Москвою. Натомість, пріоритетом американської політики стало розширення НАТО за рахунок колишніх союзників СРСР. Наприкінці 1994 року адміністрація Білла Клінтона винесла рішення про необхідність прийняття колишніх радянських союзників по Варшавському Договору в НАТО, незважаючи на заперечення Росії [14]. Проголошення цієї стратегії означало, що Москва більше не є важливим партнером Вашингтона в регулюванні світового порядку, а замість цього виконує роль потенційної загрози, що допомагає США зберігати своє лідерство на Заході.

Захід, і в першу чергу США, виявили двоїстий підхід до політики Росії щодо СНД. Зокрема, тодішній заступник державного секретаря С. Телбот зазначав: „Росія посилює заклики до економічної та політичної інтеграції колишніх радянських республік. Ми виступаємо проти тиску і залякування сусідніх держав у Євразії, як і в інших районах світу. Ми будемо підтримувати регіональне співробітництво тільки, якщо воно є справжнім і абсолютно добровільним і відкриває двері зовнішнього світу“ [3]. З одного боку, Вашингтон був зацікавлений у підтримці певного рівня стабільності на пострадянському просторі. Але в той же час США розуміли, що без визнання особливої ролі Росії таку стабільність підтримати не вдасться. І у ряді випадків така роль де-факто була визнана американцями. В усякому разі, Вашингтон підтримував Москву як єдину спадкоємицю радянського ядерного потенціалу.

У кінці 1999 року відбулося істотне погіршення стосунків та наростання конфронтації між двома державами, що, в першу чергу, було пов'язано з операцією НАТО в Югославії, проти якої жорстко виступила Росія. Москва відчула притиснення своїх інтересів на Балканах, які здавна вважала зоною свого впливу. Цей факт привів до

загострення протиріч між США та Росією та не обіцяв широкомасштабних перспектив для позитивного розвитку відносин [14]. Тому у 2000 рік сторони ввійшли з глибоко протилежними переконаннями щодо побудови світового порядку.

Третій етап у стосунках між США та Росією охоплює період 2001-2008 років, коли на відносини між державами помітно вплинув особистісний фактор. У цьому періоді зовнішня політика двох держав та їх взаємодія замикалися на певних взаємних переконаннях глав двох держав – Володимира Путіна та Джорджа Буша-молодшого. Слід зазначити, що у той час як при Б. Клінтоні шукалися шляхи сприяння внутрішнім змінам в Росії, Дж. Буш і його радники, зокрема Голова Ради національної безпеки Кандоліза Райс, цікавилися тільки російською зовнішньою політикою.

Після терактів 11 вересня 2001 року відносини між двома країнами дещо потеплішали. Незважаючи на критику всередині країни, прагнення до співпраці з США російського керівництва особливо яскраво проявилися в кінці 2001 року, коли Росія не тільки недвозначно підтримала США в їх прагненні покарати „Талібан“ за теракт 11 вересня, але і пішла для досягнення стратегічного союзу з Сполученими Штатами на цілий ряд безпрецедентних геополітичних поступок: відмову від експлуатації радіолокаційної станції Лурдес на Кубі і військово-морської бази Камрань у В'єтнамі і відкриття території країн СНД для розміщення в середньоазійських республіках військових баз США [1]. 24 вересня Путін оголосив про п'ятисторонній план підтримки боротьби з режимом Талібан в Афганістані. За цим планом Росія ділилася розвідувальною інформацією з США, дозволяла США використовувати свій повітряний простір, забезпечувала військову допомогу НАТО, і при необхідності організовувала польоти для порятунку американських військовослужбовців.

Однак попри прагнення Росії до зближення, нова республіканська адміністрація США відразу ж зробила низку недружніх кроків по відношенню до путінської Росії. Зокрема, у 2001 році США вийшли з Договору по ПРО, підписаного Річардом Ніксоном і Леонідом Брежнєвим ще в 1972 році, заявивши про початок роботи зі створення національної системи протиракетної оборони [1]. Крім того, у червні 2001 року президент Дж. Буш заявив про необхідність подальшого розширення НАТО „від Балтійського до Чорного моря“ [8]. У листопаді 2002 року на саміті в Празі пропозиції про вступ до складу блоку були зроблені трьом прибалтійським республікам, а також Болгарії, Словаччині, Словенії та Румунії. Суворим випробуванням для

нових дружніх відносин була відмова Росії підтримати США в їх війні з Іраком у 2003 році. У березні 2003 року Путін заявив, що він приєднається до Франції та Китаю і накладе вето на резолюцію Сполучених Штатів Америки в ООН про використання військової сили проти Саддама Хусейна [1]. Це сприяло помітному похолоданню у відносинах між державами.

Ще одним викликом у російсько-американських відносинах за Володимира Путіна можна вважати «помаранчеву революцію» 2004 року в Україні, де США недвозначно оголосили про підтримку прозахідного кандидата в президенти Віктора Ющенка [1]. Володимир Путін, як і велика частина ключових представників його оточення, був і залишається переконаний, що революція була організована і профінансована США. Тому з січня 2005 року Путін демонструє відкрити і виразну настороженість у відносинах із США. „Прагматичне партнерство“, на яке сподівався російський лідер в 2000-2004 роках залишилося в минулому. Гіпертрофований страх перед реалізацією „помаранчевого“ сценарію в Росії став головним чинником кремлівської поведінки як усередині Росії, так і на зовнішньополітичній арені. До цього часу Росія наполягала на стратегічному партнерстві з США за умови своєї політичної самостійності, з 2005 року Росія почала все частіше говорити про свій суверенітет, під яким в першу чергу стало розумітися недопущення з боку США втручання у внутрішні справи Росії [2].

З кінця 2006 року дипломатичний діалог між Росією і США фактично був зведений до трьох найважливіших аспектів: питання про Іран, проблеми розміщення системи протиракетної оборони в Східній Європі та спірної ситуації навколо Косово. Іранська тема послужила для Росії розмінною монетою, яку вона була готова пред'явити США в обмін на певні поступки в питанні про ПРО [2]. Однак на цьому шляху путінській дипломатії вдалося зробити небагато: Іран не був готовий піти на серйозні поступки Заходу, а головне – розглядати Росію як свого представника на переговорах із Заходом, США ж відмовилися переглянути на користь Росії свої плани з розміщення ПРО. Хоча російське керівництво отримало від США під час візиту в Москву в жовтні 2007 року міністра оборони США Р. Гейтса і держсекретаря К. Райс обіцянку відкласти терміни будівництва елементів ПРО в Східній Європі [13], проте всі ці пропозиції були фактично знівельовані американською стороною в офіційному листі Державного департаменту у листопаді 2007 року. Цим США ще раз підтвердили, що не готові і не мають наміру розглядати Росію як сильного рівно-

правного партнера, а будь-які зобов'язання Вашингтона перед Москвою носять умовний характер.

Ще одним пунктом формальних розбіжностей між Росією і США було питання про незалежність Косово. Після одностороннього проголошення незалежності 17 лютого 2008 року парламентом Косово і беззастережного визнання цієї незалежності Сполученими Штатами та лідерами Євросоюзу стало очевидно, що Росія не має більше істотного, якісного впливу на ситуацію на Балканах в цілому, і в косовському питанні зокрема [13]. Крім того, розходження позицій двох держав відбулося в серпні 2008 під час грузино-осетинського конфлікту, в якому Росія виступила на боці Осетії та Абхазії і ввела свої війська на територію Грузії. Білий Дім виступив з підтримкою позиції грузинської сторони у цьому протистоянні та активно лобював надання ПДЧ для Грузії, України та Молдови в НАТО.

Останні півтора року внесли якісні зміни у стосунки між Росією та США, що передусім зумовлено зміною політичного керівництва двох держав, та означували початок нового етапу у розвитку діалогу між Москвою та Вашингтоном. Прихід до влади нових політиків в Росії і США завжди приводив до сплеску взаємного інтересу і регулярних спроб перевести двосторонні відносини в нову якість. Але якщо у Російській Федерації до влади прийшов прямий спадкоємець політики Путіна – Дмитро Медведєв, то ситуація у США є кардинально відмінною від російської. У листопадових виборчих перегонах 2008 року перемогу здобув представник демократів – Барак Обама, погляди якого на зовнішню політику є дещо відмінними від її сприйняття попереднім главою Білого Дому, республіканцем Джорджем Бушем.

Першим іноземним лідером, з яким зустрівся Барак Обама 1 квітня 2009 року, був Дмитро Медведєв. Замість запланованих 40 хвилин зустріч Медведєва та Обами затяглася на дві години. Коли президенти вийшли до журналістів, стало зрозуміло, що спалахнула нова російсько-американська «президентська любов» [5]. За наслідками зустрічі було прийнято дві спільні заяви – щодо розвитку відносин РФ – США та документ про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. У спільних заявах йшлося про те, що лідери двох держав готові „перезавантажити“ відносини. „Ми, лідери Росії та США, готові вийти за рамки мислення епохи „холодної війни“ і дати новий старт відносинам між нашими країнами“, – йдеться у спільній заяві [5].

6 липня 2009 року відбувся державний візит президента США Барака Обами до Москви [9]. У результаті переговорів між лідерами двох держав було досягнуто порозуміння з питання скорочення і

обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Тоді ж було зроблено спільну заяву стосовно Афганістану, де сторони наголосили на важливості співпраці у боротьбі з міжнародним тероризмом. В заяві зазначалося, що сторони „підтверджують наявність твердої волі і потенціалу розширення співробітництва“ і „мають намір ефективно залучати всі механізми для координації практичної спільної роботи за всіма аспектами стабілізаційних зусиль в Афганістані“ [11].

Восени 2009 року США зробили заяву, щодо відмови від розташування систем ПРО у Східній Європі, відмовившись, зокрема, від розгортання бази ракет-перехоплювачів у Польщі та встановлення радарів в Чехії, договори з якими було підписано у серпні 2008 року. Цей крок був сприйнятий як Російською Федерацією, так і світовою спільнотою в цілому, як певна поступка для Кремля і викликав обурення у чеських та польських еліт. Хоча сьогодні США ще не визначилися з остаточною позицією стосовно цього питання і оголосили лише про відтермінування розташування систем ПРО до 2015 року.

Говорячи про нормалізацію в російсько-американських відносинах, не можна не згадати одне з найважливіших свідчень нового зовнішньополітичного курсу США: візит у жовтні 2009 року держсекретаря США Гіларі Клінтон в Росію [13]. Від імені США Г. Клінтон висловила інтерес до співпраці з Росією у сфері безпеки, особливо відзначивши, що США не вважають, що вони з Росією становлять загрозу один одному.

Одним з найважливіших свідчень перезавантаження російсько-американських відносин стала інтенсивна робота щодо нового договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО). Зусилля, що здійснювалися для сприяння швидшому підписання договору про СНО (термін дії попереднього закінчився 5 грудня 2009 року) є ключовим показником того, що обидві сторони сприймали цей процес серйозно. Підписання договору про СНО 8 квітня 2009 року стало свідченням підвищення довіри в двосторонніх відносинах [4].

Однак загалом варто констатувати факт, що відносини між двома країнами, незважаючи на взаємні симпатії нових президентів, суттєво не поліпшилися. Надалі продовжує існувати проблема несумісності зовнішньополітичних пріоритетів і цілей, які вже довгий час суперечать одні одним. Тому поки що передчасно пророкувати динамічне покращення взаємовідносин у майбутньому. Все залежить від продуманих кроків та дій керівників держав та їх виваженої політики.

Джерела та література

1. Агенство политических новостей. Итоги с Владимиром Путиным: внешняя политика. Часть 3. Россия и США. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/library/article19834.htm>
2. Беляев В. Между Москвой и Вашингтоном / В. Беляев // Международная жизнь. – 2009. – №1. – С. 18 – 29.
3. Богатуров А. Россия — Америка. От неизбирательного партнерства к избирательному сопротивлению / А. Богатуров // Международная жизнь. – 1998. – №6. – С. 31 – 38.
4. Гусева Е. Договор о СНВ и перезагрузка в отношениях России и США / Информационный портал Московского государственного института международных отношений МИД России ; Е. Гусева. – Режим доступа: <http://www.mgimo.ru/news/experts/document146771.phtml>
5. Злобин Н. О дружбе с Обамой / Н. Злобин. – Режим доступа: <http://www.snob.ru/selected/entry/11776>
6. Перелік основних двосторонніх документів між Російською Федерацією та Сполученими Штатами Америки. Офіційний сайт міністерства закордонних справ Російської Федерації. – Режим доступа: www.mid.ru
7. Примаков Е. М. Россия: реформы и внешняя политика / Е. Примаков // Международная жизнь. – 1998. – №7. – С. 32 – 40.
8. Савельев А. Стратегические отношения России и США / А. Савельев // Международная жизнь. – 2008. – №11. – С. 21 – 34.
9. Саммиты Россия-США. Государственный Интернет-канал России. – Режим доступа: <http://summit.rtr-vesti.ru/doc/history.html>
10. Сестанович С. Российско-американская политика / С. Сестанович // Континент. – Режим доступа: http://www.kontinent.org/article_rus_46a141994b211.html
11. Совместное заявление Президента Российской Федерации Д.А.Медведева и Президента Соединенных Штатов Америки Б.Обамы по Афганистану, Москва, Кремль, 6 июля 2009 года. – Режим доступа: <http://www.ln.mid.ru/nssam.nsf/1>
12. США – Росія: Відносини. – Режим доступа: <http://www.bits.de/NRANEU/US-Russia.htm>
13. Фененко А. Трансформация сдерживания. 20 лет российско-американских отношений в стратегической сфере / А. Фененко // Россия в глобальной политике. – 2009. – № 6. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/desk/transformacija_sderzhivaniya_20_let_rossijsko-amerikanskih_otnoshenij_v_strategicheskoy_sfere_2010-01-20.htm
14. Шевцов А. І., Шеховцов В. С. Особливості воєнно-політичних відносин США і НАТО з Росією: в контексті можливих альтернатив для України / А. І. Шевцов, В. С. Шеховцов // Стратегічні пріоритети. – 2006. – №1. – 175–184.

Катерина Козачук

УКРАЇНА ТА ЄС НА ШЛЯХУ ДО УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ

У статті обґрунтовується теза про те, що Угода про асоціацію стане якісно новим, поглибленим форматом відносин між Україною та ЄС. Однак, хоча Угода про асоціацію вважається передвісником вступу країни до Європейського Союзу, прямого правового зв'язку між асоціативними відносинами та статусом кандидата немає.

Ключові слова: Європейська політика сусідства, Східне партнерство, асоціація, Угода про асоціацію.

Катерина Козачук. Украина и ЕС на пути к Соглашению об ассоциации

В статье обосновывается тезис о том, что Соглашение об ассоциации станет качественно новым, углубленным форматом отношений между Украиной и ЕС. Однако, хотя Соглашение об ассоциации считается предвестником вступления страны в Европейский Союз, прямой правовой связи между ассоциативными отношениями и статусом кандидата нет.

Ключевые слова: Европейская политика соседства, Восточное партнерство, ассоциация, Соглашение об ассоциации.

Katerina Kozachuk. Ukraine and the EU towards an Association Agreement

In the article author substantiates the argument that the Association Agreement is to become new detailed and high-quality format of relations between Ukraine and EU, however, although the Association Agreement is considered the harbinger of joining the European Union, there is no direct legal connection between associative relationship and status of candidate.

Keywords: European Neighbourhood Policy, Eastern Partnership, association, Association Agreement.

Україна поставила перед собою амбітну мету – завершити переговори та укласти Угоду про асоціацію з Європейським Союзом. Нова базова угода має замінити Угоду про партнерство та співробітництво

в якості правової бази для двосторонніх відносин. Нова угода визначатиме стратегічні цілі та формат відносин між Україною та ЄС як мінімум на найближчі десять років. Обидві сторони виходять з принципу, що нова угода повинна мати всеохоплюючий, юридично зобов'язальний та довгостроковий характер.

Актуальність теми статті викликана передусім зміною формату відносин України з ЄС, що підтверджується укладенням Порядку денного асоціації (Association Agenda) на заміну головного інструменту Європейської політики сусідства, Плану дій Україна – ЄС, та майбутнім підписанням Угоди про асоціацію (на заміну Угоди про партнерство і співробітництво).

Метою дослідження є аналіз стану розробки нового базового договору та перспектив реалізації євроінтеграційних прагнень України в результаті його прийняття.

Питання, пов'язані з майбутнім підписання Угоди про асоціацію, стали об'єктом досліджень багатьох науковців та експертів. Це, зокрема, праці вітчизняних дослідників М.Бороди, О.Мірошниченка, Є.Раздорожного, О.Сушка, О.Татаревського, Р.Хорольського, І.Шевлякова, К.Шинкарук та О.Шумило.

У 2004 році Європейським Союзом було започатковано Європейську політику сусідства (ЄПС) з метою створення на півдні і сході від нових кордонів розширеного ЄС зони стабільності, миру і добробуту шляхом налагодження тісних довготривалих відносин із сусідніми країнами. Ця політика була покликана не допустити виникнення нової лінії розподілу між розширеним ЄС та його сусідами. Починаючи із 2006 року ЄС почав приділяти особливу увагу розвитку східного напрямку ЄПС в силу нових випробувань, яких зазнала ЄПС у цьому регіоні. Це, зокрема, перебої з поставками енергоресурсів до ЄС, неврегульовані конфлікти в Придністров'ї та Нагірному Карабасі, невирішені питання Південної Осетії і Абхазії, що призвели до конфлікту в Грузії [8].

Слід наголосити, що ЄПС не влаштувала Україну, адже, поза сумнівом, Україну не можна назвати сусідом Європи, бо вона, власне, є частиною Європи. За словами Беніті Ферреро-Вальднер, колишнього європейського комісара із зовнішніх відносин і Європейської політики сусідства (22 жовтня 2004 – 1 грудня 2009), «ЄПС не є політикою розширення. Вона не зачиняє двері європейським країнам, які в майбутньому можуть мати бажання стати членами ЄС, але вона також не передбачає і конкретної перспективи вступу» [1]. Україна з самого початку і надалі наголошувала на незмінності своєї позиції

щодо Європейської політики сусідства, а саме: ключові засади ЄПС не відповідають стратегічній меті України щодо набуття членства в Європейському Союзі.

Відтак гостро постала необхідність виокремлення південного і східного напрямків ЄПС, що й мало місце. Першим було виокремлено південний напрямок, який, за ініціативи Франції, спочатку набув обрисів Середземноморського Союзу, а пізніше трансформувався в «Союз для Середземномор'я». Виокремлення південного напрямку ЄПС остаточно започаткував саміт Союзу для Середземномор'я 13 липня 2008 року.

В ЄС, особливо в країнах-членах з Центральної та Східної Європи, розуміли, що відсутність перспективи для надання членства країнам у Східній Європі може перешкоджати стабілізації і подальшому розвитку країн регіону, як це відбувалось у рамках попереднього розширення ЄС на Схід. 26 травня 2008 року була представлена і схвалена на засіданні Ради ЄС із загальних справ і зовнішніх відносин польсько-шведська пропозиція «Східне партнерство», що була підтримана того ж року на червневому засіданні Європейської Ради. Згідно з рішенням Європейської Ради 3 грудня 2008 року Європейська Комісія надала пропозиції із розвитку Східного партнерства, зафіксовані у відповідній Комунікації «Східне партнерство» [1]. Невдовзі, 20 березня 2009 року, Європейська Рада затвердила Східне партнерство.

Можна припустити, що без створення Східного партнерства Південний вимір ЄПС був би невиправдано привілейованим напрямком, і регіон Східної Європи та Південного Кавказу міг би зазнавати більшої політичної експансії з боку Російської Федерації.

Тодішній європейський комісар із зовнішніх відносин і Європейської політики сусідства Беніта Ферреро-Вальднер напередодні засідання Ради ЄС, яке відбулося 19-20 березня 2009 року і яке офіційно затвердило нову ініціативу ЄС, підкреслила, що Східне партнерство є шляхом посилення ЄПС і спрямоване на реалізацію найбільш амбітної програми інституційного будівництва.

Східне партнерство характеризується принципами умовності і диверсифікації, що означає, що ступінь залучення і надання допомоги ЄС залежить від ситуації у відповідній країні та її зусиль з адаптації стандартів ЄС. Водночас, кожна країна може оцінюватись окремо, що особливо сприятливо для України, з тієї точки зору, що вона досягла найбільшого рівня співробітництва та інтеграції з ЄС та є лідером серед країн-партнерів в рамках ініціативи.

Жозе Мануель Баррозу, Президент Європейської Комісії (від 23

листопада 2004 року), заявив: «Лише за наявності сильної політичної волі та рішучості з обох сторін Східне партнерство може досягнути своєї цілі політичної асоціації та економічної інтеграції. Нам потрібно ще більше інвестувати у спільну стабільність і процвітання. Така інвестиція швидко компенсується важливими політичними та економічними перевагами і сприятиме підвищенню стабільності та безпеки як ЄС, так і наших східних партнерів» [3].

Важливо зауважити, що ініціатива Східне партнерство не стала альтернативою повноправному членству України в ЄС, проте істотно змінила формат співробітництва з односторонніми зобов'язаннями України, запропонованими Планом дій Україна – ЄС, що був головним інструментом в рамках ЄПС, на формат співробітництва зі взаємними зобов'язаннями України та ЄС, який буде вираженим в Угоді про асоціацію.

Отже, ініціатива Східного партнерства сприяє укладенню угоди про політичну асоціацію. Така угода повинна закріпити на міжнародно-правовому рівні прогрес у розвитку двосторонніх відносин ЄС та України, факт наближення України до європейських стандартів верховенства права, демократичного політичного режиму та належного урядування, а також установити особливі взаємні права і обов'язки сторін щодо майбутньої повноцінної інтеграції України до ЄС.

Угода про асоціацію встановлює особливі відносини держави з ЄС, оскільки створює «спеціальні, привілейовані зв'язки з країною-нечленом, яка повинна, принаймні якоюсь мірою, брати участь у системі Співтовариства». Поняття «Угода про асоціацію» є поняттям права ЄС, в той час, коли українське законодавство не виокремлює такого типу міжнародних договорів. У Договорі про заснування Європейського Економічного Співтовариства від 1957 року термін «асоціація» в аспекті зовнішніх відносин Співтовариства вживається у двох значеннях: як специфічний правовий статус неєвропейських країн і територій, що перебувають під суверенітетом окремих держав-членів ЄЕС (міжнародні угоди з такими територіями не укладаються, а зміст асоціації визначається правовими актами ЄС) та як режим відносин з державами, що не є членами ЄЕС. Стаття 310 Договору про Європейський Союз уповноважує Європейське Співтовариство укладати «угоди про встановлення асоціації, яка передбачає взаємні права та зобов'язання, спільні дії та особливі процедури» [7, 16].

На сьогодні ЄС має угоди про асоціацію з близько ста країнами світу: як з тими, що розвиваються, так і з високорозвиненими (учасниками Європейського економічного простору – Ісландією, Ліхтенш-

тейном і Норвегією). Угоди про асоціацію вперше були укладені з Грецією і Туреччиною на початку 1960-х років, щоб підготувати їхній вступ до Співтовариств.

Слід зауважити, що в назві угоди про асоціацію не завжди міститься саме слово «асоціація». Насправді тип угоди визначається правовою підставою її укладання. Тому, виходячи з багаторазово використуваної практики ЄС, важливо, щоб європейська сторона зобов'язалась ратифікувати договір як угоду про асоціацію, тобто з посиланням на ст. 188L Лісабонської угоди [4, 127]. Лише в такому випадку новий договір буде означати саме «угоду про асоціацію», незалежно від формулювань у його назві.

Переговорний процес стосовно укладення Угоди про асоціацію, яка має базуватися на принципах «політичної асоціації та економічної інтеграції» та включатиме положення про створення поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ЗВТ), є ключовим питанням порядку денного відносин Україна – ЄС.

Перший раунд переговорів по Угоді про асоціацію відбувся 5 березня 2007 р. у м. Брюссель, Бельгія. Станом на квітень 2010 р. відбулося 14 раундів переговорів (відповідно, 5 березня 2007 р., м. Брюссель; 2-3 квітня 2007 р., м. Київ; 23-24 травня 2007 р., м. Брюссель; 2-4 липня 2007 р., м. Київ; 16-18 жовтня 2007 р., м. Брюссель; 25-31 січня 2008 р., м. Київ; 12-14 березня 2008 р., м. Брюссель; 2-4 червня 2008 р., м. Київ; 16-17 липня 2008 р., м. Брюссель; 21 листопада 2008 р., м. Київ; 22 квітня 2009 р., м. Київ; 16 липня 2009 р., м. Брюссель; 5 жовтня 2009 р., м. Київ та 25 листопада 2009 р., м. Брюссель). За результатами перших чотирьох та наступних п'яти раундів були погоджені, відповідно, I, II та III спільні звіти про прогрес у переговорах, які були представлені на Одинадцятому (14 вересня 2007 р., м. Київ), Дванадцятому (9 вересня 2008 р., м. Париж) та Тринадцятому (4 грудня 2009 р., м. Київ) самітах Україна-ЄС.

З набранням чинності нового практичного інструменту відносин Україна – ЄС «Порядок денний асоціації Україна – ЄС» (ПДА) та з його реалізацією Україна розпочне виконання вже погоджених положень майбутньої Угоди про асоціацію між Україною та ЄС ще до її укладення. Проект ПДА схвалений 5 червня 2009 р. українською частиною Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС. 16 червня 2009 р. ПДА було схвалено на спільному засіданні Ради з питань співробітництва. 26 жовтня 2009 р. документ схвалено Радою ЄС. 23 листопада 2009 р. із завершенням обміну нотами між сторонами щодо виконання відповідних внутрішніх процедур ПДА набув чинності. У

«Порядку денному» зазначається, що переговори та ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС займуть трохи більше років, перш ніж усі положення Угоди набудуть чинності [2]. Проте передбачається, що Тимчасова Угода, яка охоплює положення Угоди про асоціацію щодо ЄС, набуде чинності значно раніше. Цей інструмент, Порядок денний асоціації, підготує до та сприятиме процесові набуття чинності Угоди про асоціацію. Нова Угода про асоціацію та Порядок денний асоціації сприятимуть подальшій політичній асоціації та економічній інтеграції України до ЄС шляхом започаткування всебічного і практичного співробітництва, завдяки якому ці основні завдання можуть бути реалізовані.

Загалом за результатами 14 раундів було досягнуто прогресу, який полягає в, найперше, погодженні назви Угоди як «Угода про асоціацію»; розпочато діалог з метою запровадження безвізового режиму короткострокових поїздок громадян України до держав-членів ЄС; домовлено про відображення цього питання у тексті Угоди; також на експертному рівні погоджено тексти переважної більшості розділів Угоди, за виключенням розділу щодо створення Зони вільної торгівлі, переговори стосовно якого триватимуть у 2010 р.; чітко зафіксовано спірні положення Угоди про асоціацію, що виходять за рамки повноважень переговорних делегацій та можуть вимагати окремих домовленостей на найвищому політичному рівні з наближенням до завершення переговорного процесу щодо положень про створення Зони вільної торгівлі; підтверджено спільну налаштованість закласти нову основу для подальших відносин між Україною та ЄС на принципах «політичної асоціації і економічної інтеграції», що підтримуватиметься потужними інституціями та відповідатиме європейським очікуванням українців.

За структурою Угода про асоціацію складатиметься з таких розділів: (i) преамбула; (ii) загальні цілі та принципи; (iii) політичний діалог та реформи, політична асоціація, конвергенція у сфері зовнішньої і безпекової політики; (iv) юстиція, свобода та безпека; (v) економічне та секторальне співробітництво, розвиток людського потенціалу; (vi) поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі; (vii) загальні, інституційні та прикінцеві положення.

У тексті Спільної заяви за результатами Дванадцятого Саміту (9 вересня 2008 р., м. Париж) лідери України та Європейського Союзу закріпили домовленість про те, що нова угода між Європейським Союзом і Україною буде угодою про асоціацію, яка залишає відкритим шлях для подальшого прогресивного розвитку у відносинах між

Україною та ЄС. Було визнано, що «Україна як європейська держава поділяє з країнами Європейського Союзу спільну історію та спільні цінності». Лідери ЄС підтвердили визнання європейських устремлінь України і привітали її європейський вибір [68]. Було домовлено, що Угода про асоціацію оновить спільні інституційні рамки, сприятиме поглибленню відносин у всіх галузях, посилить політичну асоціацію та економічну інтеграцію між Україною і Європейським Союзом на основі взаємних прав та обов'язків.

Створення всеохоплюючої та поглибленої зони вільної торгівлі з масштабним сегментом наближення регуляторного законодавства України до стандартів ЄС сприятиме поступовій інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС. Порівняно з існуючою Угодою про партнерство та співробітництво, Угода про асоціацію з ЄС стане якісно новим, поглибленим форматом відносин між Україною та ЄС. В основі політичної асоціації – конвергенція позицій України та ЄС з усіх питань міжнародного миру та безпеки, забезпечення безпосередньої участі України у політиках, агенціях та програмах ЄС, спільність дій з метою забезпечення інтересів національної безпеки Української держави. В основі економічної інтеграції – створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі Україна – ЄС на основі чотирьох свобод, що буде вести до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку Євросоюзу, де всеохоплююча ЗВТ – означає лібералізацію торгівлі не лише товарами (включаючи продукцію сільськогосподарського виробництва та іншу чутливу продукцію), але й лібералізацію торгівлі послугами, вільний рух капіталу, а поглиблена ЗВТ – означає поступову конвергенцію з ЄС у регуляторних та інших сферах (стандарти, оцінка відповідності, санітарні та фітосанітарні правила, конкурентна політика, державні закупівлі, тощо).

Досягнуті з часу проведення Паризького саміту результати були належним чином відображені у Третньому спільному звіті про прогрес у переговорах стосовно Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, ухваленому на Тринадцятому саміті Україна – ЄС (4 грудня 2009 р., м. Київ) [6]. Під час Київського саміту лідери України та ЄС підтвердили також, що розглядають завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію ключовим завданням на короткострокову перспективу. Водночас, вказано на те, що вирішальним вихідним положенням у цьому зв'язку має залишатись «якість та життєздатність» майбутньої Угоди про асоціацію.

Інструментарій Угоди про асоціацію повинен забезпечувати ефективний контроль за виконанням Україною взятих на себе зобов'язань,

що передбачатиме в тому числі кооперацію ЄС з українськими суспільними силами, зацікавленими в проведенні реальних реформ. Наприклад, цьому сприятиме встановлення коротко- та середньострокового планування виконання Україною своїх зобов'язань і його постійний моніторинг. У цьому процесі активну роль має відігравати і українське організоване громадянське суспільство (зокрема, через максимальний доступ до інформації стосовно виконання Угоди й участі в моніторинговому процесі). Ще одним важливим інструментом мають стати ефективні процедури вирішення суперечок, які виникатимуть у зв'язку з виконанням договору (приміром, арбітраж).

Протягом тривалого часу українська дипломатія домагалась отримання формальної перспективи членства в Європейському Союзі у відповідності до стратегічної мети, закріпленої в законодавстві України. Однак, в ході переговорного процесу виявилось, що на даному етапі внаслідок внутрішніх проблем як в самому Європейському Союзі, так і в Україні, отримання перспективи членства не є можливим. Питання перспективи вступу України в ЄС не буде зафіксоване прямою мовою в Угоді про асоціацію, що, втім, не позбавляє Україну права в перспективі скористатись статтею 49 Договору про Європейський Союз і подати відповідну заявку щодо членства.

Цінність для України укладення угоди про асоціацію визначається насамперед тим, що саме цей тип угод використовується для підготовки майбутнього вступу країн до ЄС. В той же час прямого правового зв'язку між асоціативними відносинами та підготовкою до членства чи статусом кандидата – немає. Тож рішення Ради ЄС укласти майбутню угоду як Угоду про асоціацію є проявом компромісу: асоціативні відносини можуть сприяти максимальному наближенню країни до членства в ЄС, однак самого зобов'язання розглядати дану країну як потенційного члена в ній може і не міститися.

Угода про асоціацію не гарантує і навіть не передбачає перспективу членства, але і жодним чином не заперечує такої можливості. Отже, укладання Угоди про асоціацію жодним чином не зобов'язує Україну утримуватись від здійснення процедур, необхідних для початку процесу набуття членства, насамперед, подання офіційної заявки на членство в ЄС.

Отож, Україна та Європейський Союз перебувають на стадії формування та реалізації нового типу взаємин, що отримав назву «асоціація», або, у розширеній версії терміну, «політична асоціація та економічна інтеграція». Нормативно-правове оформлення асоціативних відносин має відбутися через укладання Угоди про асоціацію між

ЄС та Україною, переговорний процес щодо якої станом на вересень 2009 року увійшов у заключну стадію (переговори було розпочато у березні 2007 року). Імовірно, підписання Угоди про асоціацію відбудеться у 2011 році, а беручи до уваги час, необхідний для процедури ратифікації, формального вступу Угоди в дію слід очікувати не раніше 2012 року.

Нова угода Україна-ЄС має стати асоціативною угодою «четвертого покоління», що спиратиметься на попередній досвід ЄС, але виходитиме за його межі у частині сприяння політичним та економічним реформам, необхідним для досягнення Україною європейських стандартів, які значною мірою співпадатимуть із критеріями членства в Європейському Союзі. Тому очікується, що Угода про асоціацію стане якісно новим, поглибленим форматом відносин між Україною та ЄС. Угоди такого типу були укладені Європейським Союзом свого часу з країнами Центральної та Східної Європи. Власне цінність для України укладання Угоди про асоціацію визначається насамперед тим, що саме цей тип угод використовується для підготовки майбутнього вступу країн до ЄС. В той же час прямого правового зв'язку між асоціативними відносинами та підготовкою до членства чи статусом кандидата – немає. Тож рішення Ради ЄС укласти майбутню угоду як Угоду про асоціацію є проявом компромісу: асоціативні відносини можуть сприяти максимальному наближенню країни до членства в ЄС, однак самого зобов'язання розглядати дану країну як потенційного члена в ній може і не міститися.

Джерела та література

1. Communication from the Commission. Wider Europe – Neighbourhood: New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours / Commission of the European Communities, COM (2003) 104 final [Electronic resource] // Access mode: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf.
2. EU-Ukraine Association Agenda to prepare and facilitate the implementation of the Association Agreement [Electronic resource] // Access mode: http://ec.europa.eu/external_relations/ukraine/docs/2010_eu_ukraine_association_agenda_en.pdf.
3. Pan-European Corridors (Rehabilitation of The Road) [Electronic resource] // Access mode: <http://www.ebrd.com/oppo/procure/opps/goods/general/100421a.htm>.
4. Treaty of Lisbon: Amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community // Official Journal. Series C. – 2007. – Vol. 50. – № 306. – 271 p.
5. Мартинюк В. 12-й саміт Україна – ЄС: крок вперед без чітких на-

дій [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.ea-ua.info/main.php?parts_id=5&news_id=10726&news_show_type=1.

6. Спільна заява міністрів закордонних справ країн Європейського Союзу та великого Чорноморського регіону, Київ, 14 лютого 2008 р.

7. Сушко О., Хорольський Р., Шумило О., Шевляков І. Новий базовий договір між Україною та ЄС: пропозиції українських експертів / О.Сушко, Р.Хорольський, О.Шумило, І.Шевляков. – К.: Представництво Фонду Конрада Аденауера, 2007. – 28 с.

8. Чорноморсько-Каспійський регіон: регіональні структури безпеки та демократичний контроль. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/57/77/>.

В'ячеслав Голуб

СТАНОВИЩЕ КУРДСЬКОЇ МЕНШИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ТУРЕЧЧИНИ, ІРАНУ, ІРАКУ ТА СИРІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті на основі порівняльно-історичного методу висвітлюється становище курдської меншини на території Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії, ставлення офіційної влади до них. Встановлено, що урядові кола цих держав зацікавлені у збереженні територіальної цілісності й недоторканості існуючих між ними кордонів, у тому числі щодо етнічних курдських регіонів. Останнім часом спостерігається тенденція до задоволення культурних, соціально-економічних і частково політичних прав. Досліджено, що вимоги курдських патріотів коливаються від надання автономії до проголошення незалежності Курдистану.

Ключові слова: курдська проблема, Лозанський мирний договір, геноцид, національно-культурна автономія, сепаратизм.

Вячеслав Голуб. Положение курдского меньшинства на территории Турции, Ирана, Ирака и Сирии в конце ХХ – в начале ХХІ вв.

В статье на основе сравнительно-исторического метода освещается положение курдского меньшинства на территории Турции, Ирана, Ирака и Сирии, отношение официальной власти к ним. Установлено, что правительственные круги этих стран заинтересованы в сохранении территориальной целостности и неприкосновенности существующих между ними границ, в том числе в отношении этнических курдских регионов. В последнее время наблюдается тенденция к удовлетворению культурных, социально-экономических и частично политических прав. Исследовано, что требования курдских патриотов колеблются от предоставления автономии до провозглашения независимости Курдистана.

Ключевые слова: курдская проблема, Лозаннский мирный договор, геноцид, национально-культурная автономия, сепаратизм.

Viacheslav Holub. Kurdish minority state on Turkey, Iran, Iraq and Syria territories at the end of 20th – at the beginning of 21th centuries

The article based on comparative-historical method shows kurdisch minority state on Turkey, Iran, Iraq and Syria territories and the official authorities attitude to them. It has been proved that governmental officials of these states prefer to save the territorial integrity and inviolability existing between them borders including kurdisch regions. A trend to satisfy the cultural, social-economic and partly political rights observed last time. It has been also researched that demands of kurdisch patriots fluctuate from granting autonomy to proclamation of Kurdistan independence.

Key words: kurdisch problem, Lausanne Peace Treaty, genocide, national-cultural autonomy, separatism.

На сьогодні курди продовжують залишатися найбільшим народом, який позбавлений власної держави й можливості реалізувати своє законне право на самовизначення. Курдська проблема так чи інакше турбувала владні еліти країн, до складу яких входили різні частини етнічного Курдистану, оскільки безпосередньо стосувалася їхньої територіальної цілісності. На початку ХХІ ст. силовий варіант вирішення цієї проблеми став поступатися місцем дипломатичному, що проявляється в наданні їм культурних, соціально-економічних і в певній мірі політичних прав. Метою цієї статті є порівняння суспільно-політичного, економічного та культурного розвитку курдів у чотирьох державах. Основні завдання: характеристика становища курдів окремо у Туреччині, Ірані, Іраці та Сирії, виокремлення спільних і відмінних рис, розгляд взаємовідносин між ними та владою, співпраця між зацікавленими державами з питання вирішення проблеми й вплив зовнішніх сил.

Українська історіографія мало уваги приділяє дослідженню курдської проблеми, немає монографій виключно з цієї тематики. Джерельну базу роботи складають посібники та наукові статті українських, російських і зарубіжних вчених, таких як Б. Парахонський, П. Жук, Р. Турчак, П. Ігнат'єв, А. Воскресенський, А. Богатуров, А. Олімпієв, Дж. Дербішайр та Дж. Апдайк. Статистичні дані наводяться з праць українських дослідників за період 2002–2005 рр. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1978 р. з часу заснування Робітничої партії Курдистану в Туреччині й до 2005 р., початку президентських виборів в Ірані.

Курдська проблема є складною та багатоаспектною, являє собою сукупність протиріч локального, регіонального та міжнародного рівнів. Будь-які спроби її вирішення натрапляють на рішучий спротив [4, 168–169]. Витоки цієї проблеми сягають 20-х рр. ХХ ст. Згідно з

Лозаннським мирним договором між країнами Антанти та Туреччиною від 24 липня 1923 р. Курдистан було розділено між Туреччиною, Іраном, Іраком та Сирією, причому частка першої становила 43% всієї території [5, 188]. За межами своїх етнічних земель проживає велика частина курдів в країнах Арабського Сходу, Центральної Азії, Кавказу та Західної Європи [4, 169]. Розділ Курдистану негативно позначився на соціально-економічному становищі населення, пригальмував процес національної консолідації та значно послабив сили національно-визвольного руху. У Туреччині до початку 80-х років курди як національна меншина взагалі не визнавались, а до 1991 р. під заборонаю знаходилася курдська мова [4, 174–175].

Курдська проблема в Туреччині. Курдська проблема загрожує зруйнуванням системи регіональних балансів і втягуванням прилеглих країн у нові конфлікти. Зокрема, вона істотно впливає на політику Туреччини, розколює суспільство, погіршує відносини держави з Іраком, Сирією та Іраном [1, 71]. Іракське питання вже давно розкололо суспільну думку, оскільки воно безпосередньо стосується двох болючих для країни питань – нафти та курдського сепаратизму. Націоналісти вважають іракський Курдистан, особливо населені туркоманською меншиною міста Кіркук і Мосул, невід’ємною частиною Туреччини і вимагають її обов’язкового повернення. Після приходу до влади в Іраці Саддама Хусейна обидві держави співробітничали у боротьбі проти курдських сепаратистів. У роки ірано-іракської війни С. Хусейн не заперечував, коли турецькі війська порушували територіальну цілісність Іраку та переслідували курдських партизанів на його території [5, 187]. Однак свій протест проти вторгнення до сусідньої країни заявили інші арабські держави та Іран, побоюючись, що Туреччина намагається підібратися до нафтових родовищ мосульського округу, приналежність якого Іраку постійно піддавалась сумніву [4, 324–325].

Із середини 70-х рр. ХХ ст. серед курдів Туреччини почався розпад племінної організації, спостерігався значний підйом національної самосвідомості та політизація більшості населення, що призвело до створення у 1978 р. Робітничої партії Курдистану (РПК). Після військового перевороту 1980 р. керівництво партії на чолі з її лідером Абдуллою Оджаланом емігрувало до Сирії. РПК було створено як партію марксистсько-ленінського спрямування й вона користувалася підтримкою низки лівих організацій, зокрема Турецької Робітничо-Селянської визвольної армії та Червоної Армії народної комуністичної партії та фронту Туреччини [4, 318–319]. Саме комуністичні гас-

ла РПК перешкоджають провідним демократичним країнам Європи стати на її бік [3, 88]. В Туреччині протягом 1984–1999 рр. А. Оджалан координував боротьбу курдів за свої права. У квітні 1991 р. він запропонував турецькому уряду припинити воєнні дії за умови легалізації його партії, на що незабаром отримав відмову. Станом на 1994 р. протистояння курдів та турецької армії досягло справжньої громадянської війни. Не добившись мети через застосування на півночі Іраку операції „Сталевий удар” (20 березня 1995 р.), офіційна Анкара активізувала дипломатію, у першу чергу на сирійському напрямку. Під тиском Туреччини президент Сирії Хафез Асад офіційно відмовився від підтримки РПК й між двома країнами 20 жовтня 1998 р. було укладено Аденський протокол [4, 320, 325–327]. Лідер курдів А. Оджалан змушений був виїхати до Кенії, де його згодом схопили агенти турецьких спецслужб. Зараз він відбуває пожиттєве покарання на острові Імралі в Мармуровому морі [5, 189, 183].

Поряд із силовим вирішенням курдської проблеми здійснювались спроби досягти компромісу політичними та економічними засобами. Протягом 1990–1993 рр. в турецькому парламенті діяла прокурдська Народна партія праці, а в квітні 1999 р. виникла Народна демократична партія (ХАДЕП). Хоч ця партія і не була представлена в парламенті, проте одержала перемогу на виборах до місцевих органів влади в курдських районах, ввійшовши до складу муніципалітетів [4, 330–334]. У Східній Анатолії Туреччина прийняла стратегічне рішення щодо розвитку економіки цього регіону шляхом будівництва комплексу гідроелектростанцій, яке, у свою чергу, викличе різке зростання зайнятості серед етнічних меншин (курдів) [5, 186].

Становище курдів в Ісламській Республіці Іран. Що стосується Ірану, то мешканці західних останів країни також завдавали не мало клопоту правлячому духовенству. Офіційний Тегеран прагнув змінити релігійну структуру західної частини держави на користь шиїзму шляхом будівництва шийтських мечетей у великих містах, що викликало незадоволення курдів-сунітів. Останні вважали дії влади порушенням своїх прав на свободу віросповідання, якою користувались християнська, зороастрійська та іудейська громади [4, 342–345].

Іранський Курдистан являв собою найвідсталіший в соціально-економічному відношенні регіон Ірану, тому першочерговою метою курдських демократів було вивести його на один рівень з центральними провінціями за показниками соціально-економічного розвитку, що знаходить підтримку серед ісламського керівництва. Як і в Туреччині, іранські курди мають культурні права. Поряд з використанням

курдської мови в початковій школі та публікації періодичних видань була відкрита кафедра курдської мови в університеті м. Сенендедж, науковий центр „Салах-ед-Дін” в Урмії, інститут курдської культури в Тегерані та музей курдського одягу в Керманшасі. Наслідуючи приклад свого західного сусіда, іранські власті пішли на задоволення певною мірою політичних та економічних прав курдської меншини. Зокрема, в іранському парламенті (меджлісі) була створена курдська фракція у складі 30 депутатів, а в останні Курдистан відкриті підприємства з видобутку мінеральної сировини (граніт, мармур, гіпс), на яких зайнято понад 2 тис. чол. [4, 344–347].

Національно свідомою частиною курдського народу об'єднується навколо Демократичної партії Іранського Курдистану (ДПК), яка представляє їхні інтереси на загальнодержавному рівні. ДПК вже 7 років базується на іракській території. Її лідер А. Хасан-заде сприяв збереженню балансу між поміркованим та радикальним крилом курдських автономістів Ірану. 30 листопада 2003 р. було опубліковано проект документу з дев'яти пунктів, в яких йшлося про федеративну перебудову Ірану та створення курдської республіки, рівноправність, зміцнення демократії. 29 липня 2004 р. на 13-му з'їзді ДПК у Кой Санджаку було прийнято нову програму та обрано нового генерального секретаря Мустафу Хіджірі, який виступає за збройну боротьбу проти ісламського режиму. 19 лютого 2005 р. відбувся з'їзд представників національних та етнічних груп в Ірані, на якому прийнято рішення організувати „Конгрес національностей з питань федерації в Ірані” [4, 349–350].

Курдський автономний район Іраку. У випадку Іраку курдський сепаратизм був особливо небезпечним для центрального уряду. Він погрожував розпадом всієї країни на три різних утворення: курдське на Півночі, сунітське в Центрі та шиїтське на Півдні. Приблизно дві третини нафтовидобутку припадає на територію, заселену курдами, і її родючі землі складають головну житницю Іраку. Центральний уряд завжди наполягав, щоб Курдистан залишався невід'ємною частиною країни. Курди ж вимагали пропорційного представництва в офіційних установах країни, включаючи уряд, парламент і армію, а також пропорційної частки від економічних ресурсів [8, 134]. Політика правлячої на той час в Іраці Партії арабського соціалістичного відродження (БААС) на чолі з С. Хусейном, попри деякі кроки у напрямі мирного вирішення проблеми на початку 1970-х рр., обернулася проти курдів жакликим геноцидом наприкінці 1980-х рр. У ході втілення Багдадом плану „Анфаль” протягом 1987–1990 рр. іракськими військами було

вбито понад 100.000 курдів і знищено 4.000 сіл. [4, 195]. Тяжке становище курдів викликало міжнародну хвилю суспільного співчуття й гостру критику Хусейна. Американський конгрес виступив за санкції проти Багдаду, тоді як Європарламент засудив Ірак і закликав співтовариство заборонити поставку зброї до цієї країни. Даніель Міттеран, дружина французького президента Франсуа Міттерана, після відвідування курдських біженців в Туреччині опублікувала емоційне звернення на захист цього народу. Але незабаром С. Хусейн зрозумів, що моральний осуд не буде підкріплений політичними діями. У США ініціатива Конгресу щодо санкцій була відхилена адміністрацією Президента. У Франції десятки ділових людей добивались вигідних контрактів на міжнародній ярмарці воєнного обладнання в Багдаді. У той час як міністр іноземних справ Великобританії Джеффри Хау критикував дії Іраку щодо курдів, міністр торгівлі Тоні Ньютон подвоїв Іраку кредити по британському експорту з 175 млн. дол. у 1988 р. до 340 млн. дол. У 1989 р. врешті-решт західні держави задоволилися тим, що Хусейн дав слово не застосовувати хімічну зброю в майбутньому, відмовившись від скликання Ради Безпеки ООН для обговорення цієї проблеми. Крупні фінансові інтереси взяли гору над моральними міркуваннями [8, 360-362].

Точкою відліку існування автономного Курдського району на Півночі Іраку стала операція „Буря в пустелі”. 2 серпня 1990 р. війська Іраку вторглися до Кувейту й анексували його. США вдалося зібрати під своїм керівництвом широку антиіракську коаліцію. Збройні сили союзників, розміщені в Саудівській Аравії, включали війська США, Саудівської Аравії, Єгипту, Сирії, Марокко, Великобританії, Франції, Пакистану та Бангладешу. Операція „Буря в пустелі” тривала протягом 17 січня – 28 лютого 1991 р. південний Ірак був зайнятий військами союзників. Після поразки Іраку у війні на півночі країни повстали курди, а на півдні підтримувані Іраном шиїти, проте обидва повстання були жорстоко придушені військами С. Хусейна [7, 130, 138, 143]. Британський прем'єр-міністр Джон Мейджор запропонував створити для курдів „зону безпеки” на Півночі Іраку, заборонену для введення іракських військ і польотів авіації. У 1992 р. згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН така зона була створена на Північ від 36-ї паралелі. Міжнародними гарантами безпеки курдів виступили США, Велика Британія, Франція та Німеччина [9]. Цей народ, захищений англо-американським контингентом, почав казково збагачуватися. Програма ООН „Нафта в обмін на продовольство” передбачала відрахування 13,5% прибутків від продажу нафти на розвиток курдських

регіонів [5, 188]. У березні 1991 р. курди встановили контроль над містами Мосул, Ербіль та Сулейманія. 2 квітня 1992 р. було оголошено про створення Курдського автономного району (КАР), а 19 травня цього року відбулися перші парламентські вибори, за результатами яких по половині місць в курдському регіональному парламенті дісталося Демократичній партії Курдистану (ДПК) та Патріотичному Союзу Курдистану (ПСК). У липні 1992 р. сформовано коаліційний уряд. Однак керівництво РПК не визнало влади регіонального курдського уряду та піддало сумніву її легітимність [4, 196–198].

Напередодні американського вторгнення до Іраку США вдалося примирити дві головні ворогуючі партії курдів, які виступили спільно з американськими військами проти режиму С. Хусейна в 2003 р. Президентом Іраку став курд, а іракський Курдистан за новою Конституцією збереже досить значний рівень автономії [5, 188–189]. 8 березня 2004 р. Тимчасова керівна рада Іраку прийняла Тимчасову Конституцію країни, яка передбачала федеративний устрій. За статтею 84 Національна Асамблея Курдистану, може вносити поправки до будь-якого федерального закону на курдській території, крім питань, що стосуються зовнішньої, монетарної, фінансової політики, безпеки та управління природними ресурсами [4, 211].

Курдська проблема в Сирії. На відміну від своїх співвітчизників у сусідніх Туреччині, Ірані та Іраці сирійські курди в 50-х рр. ХХ ст. припинили боротьбу і в 1962 р. оголосили про свою лояльність до влади [9]. У жовтні 1962 р. в Сирії було проведено „надзвичайний перепис”, причому мешканці курдських регіонів, які не пред’являли податкових квитанцій, позбавлялись громадянства. У 1963 р. почав реалізовуватися план „арабського поясу”, за яким передбачалось вислати курдів на відстань 10 км від турецького та іракського кордонів, щоб перешкодити контактам із своїми співвітчизниками в сусідніх країнах. Тоді ж почала систематично проводитись політика „теджві” (голодування), у результаті якої тисячі жителів Сирійського Курдистану були змушені виїхати в арабські регіони або емігрувати до Європи. Тих, кого депортували європейські власті, негайно заарештовували. Після смерті Хафеза Асада з’явилися надії на пом’якшення режиму, що отримало назву „Весна Дамаску”, і його спадкоємець Башар аль-Асад обіцяв реформи, було відкрито декілька суспільно-політичних клубів. Однак незабаром вони були закриті, їх активісти заарештовані, а політика режиму стала ще жорсткішою, ніж за Асада-батька. Турецькі та іракські курдські партії завжди мали сильну підтримку в курдському населенні Сирії. Терор з боку баасистського

режиму досяг кульмінації після березневого повстання 2004 р. в Камишлі, причому дійшло навіть до заборони весіль з курдською музикою. Сьогодні курди Сирії позбавлені найелементарніших прав. У всіх трьох районах немає жодної національної курдської школи чи наукового центру. Партії знаходяться на нелегальному становищі. Курдські патріоти не висувують програми створення „Великого Курдистану” чи навіть автономії, на відміну від турецьких, вимагаючи лише задоволення культурних і загальнополітичних прав [11].

Отже, влада Туреччини, Ірану, Іраку та Сирії докладає максимум зусиль аби заморозити остаточне вирішення курдського питання, зберегти курдські райони у складі чотирьох держав, йдучи лише на задоволення культурних і у певній мірі політичних й економічних прав. Будь-які силові акції з боку цієї меншини придушуються. У той же час спостерігається різкий контраст у становищі курдів Іраку, де вони мають національну автономію й власні органи врядування та Сирії, в якій позбавлені громадянства та навіть культурних прав.

Джерела та література

1. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: монографія / Рада національної безпеки і оборони України, Нац. Ін-т проблем міжнародної безпеки, відп. Ред.: Б. О. Парахонський. – К.: Фоліант, 2008. – 591 с.
2. Дербишайр Дж. Политические системы мира: в 2 т. Т. 2. / Дж. Дербишайр, Д. Дербишайр. – Москва: Рипол-Классик, 2004. – 496 с.
3. Етнополітична карта світу ХХІ століття: методичний і предметний коментарі / П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак. – Тернопіль: Мандрівець, 2000. – 240 с.
4. Этнос и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / [ответ. ред. А. Д. Воскресенский]. – М.: МГИМО, 2005. – 576 с.
5. Ігнат'єв П. М. Країнознавство. Країни Азії / П. М. Ігнат'єв. – Вид. 2-ге. – Чернівці: Книги-ХХІ, 2006. – 424 с.
6. Країни світу: Енциклопедичний довідник / І. І. Дахно, С. М. Тимофіїв – К.: МАПА, 2007. – 608 с. – (Бібліотека нового українця)
7. Олимпиев А. Ю. Ближний и Средний Восток: актуальные проблемы международных отношений: монография / А. Ю. Олимпиев – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 239 с.
8. Саддам Хусейн: политическая биография / Р. Дж. Алдайк. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – (След в истории). – 512 с.
9. Системная история международных отношений. 1918-2003 [Электронный ресурс]. Т. 3. События 1945-2003 / ответ. ред. А. Д. Богатуров. – М., 2003.
10. Курдский вопрос в Сирии. – Режим доступа: <http://www.1917.com/International/Arab/1080502769.html>

11. Положение курдского народа в Сирии. – Режим доступа:

12. http://www.pukmedia.com/russi/index.php?option=com_content&view=article&id=1862:2010-02-27-07-46-42&catid=64:2010-01-08-14-24-15&Itemid=392

Додатки

Додаток А. Порівняльний аналіз становища курдської меншини в Туреччині, Ірані, Іраці та Сирії

Критерій для порівняння	Туреччина	Іран	Ірак	Сирія
1. Форма державного правління:	республіка	республіка	республіка	республіка
2. Форма державного устрою:	унітарна держава	унітарна держава	федеративна держава	унітарна держава
3. Форма державного режиму:	ліберальна демократія	мусульманський авторитарний націоналізм	парламентська демократія	націоналістичний соціалізм
4. Орієнтовна чисельність курдів:	10-12 млн. осіб	5-6 млн. осіб	3,5-4 млн. осіб	1 млн. осіб
5. Частка курдів в етнічній структурі країни (на 2002 р.)	10,6%	9,1%	16%	6%
6. Ареал розселення курдів (Адміністративно-територіальні одиниці держав):	ілі: Агри, Муш, Бінгель, Тунджелі, Елязиг, Малагья, Адияман, Газіантеп, Хатай, Урфа, Діярбакир, Бітліс, Ван	остани: Курдистан, Бахтран, Лам, Північна частина остану Західний Азербайджан	мухафази (області): Найнава, Дохук, Ербіль, Таамін, Сулейманія, Салах-ед-Дін, Діяла, Кіркук, Морул	провінції: Хасеке, аль-Джазіра, Кубан, Афін.

7. Політико-правовий статус Курди-стану:	культурна автономія; складова частина АТУ Туреччини	культурна автономія; складова частина АТУ Ірану	Курдський автономний район (з 2 квітня 1992 р.)	відсутній; складова частина АТУ Сирії
8. Консолідаційні центри (столиця Іракського Курдистану)	Діярбакир	Сенендедж	Ербіль	Хасак
9. Правове становище; суспільно-політичний і культурний розвиток курдів	– вільне використання курдської мови (з 1991 р.); – видання першої курдської газети „Ружнаме” (Стамбул, 1992 р.) – діяльність курдського інституту в Стамбулі	– використання курдської мови в початковій школі; – кафедра курдської мови в університеті м. Сенендедж; – науковий центр „Салах-ед-Дін” в Урмії; – інститут курдської культури в Тегерані; – музей курдського одягу в Керманшасі	– багато– партійність; – свобода слова та друку; – національна та релігійна рівноправність; – культурна автономія для меншин; – дотримання прав жінок; – університети в Салах-ед-Діні, Сулейманії та Дохуці – діяльність курдського телебачення	– не володіють громадянськими та культурними правами; – перейменування курдських міст і сіл; – політика сприяння курдській еміграції; – заборона весіль з курдською музикою; – відсутність національних шкіл та наукових центрів; – нелегальне становище курдських партій

10. Найвпливовіші політичні партії та їх лідери	Робітнича партія Курдистану (з 2002 р. – Народний Конгрес Курдистану). Лідер – А. Оджалан	Демократична партія Іранського Курдистану. Лідер: з 2004 р. – Мустафа Хіджірі	Демократична партія Курдистану (з 1975 р. – Масуд Барзані); Патріотичний Союз Курдистану (з 1965 р. – Джалал Талабані)	Курдська Демократична Прогресивна партія (діє нелегально)
---	---	---	--	---

Сергій Шаправський

СТАН ТА ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА БІЛОРУССЮ

У статті окреслено основні проблеми, пов'язані з відмовою ратифікації договору про українсько-білоруський кордон білоруською стороною, і перешкоди, які вони створюють на шляху євроінтеграції України, обґрунтовано напрями їх усунення.

Ключові слова: українсько-білоруський кордон, економічне співробітництво, євроінтеграція.

Сергей Шаправский. Положение и пути устранения проблем государственной границы между Украиной и Белорусью

В статье обозначено основные проблемы, связанные с отказом ратификации договора об украинско-белорусской границе белорусской стороной, и преграды, которые они создают на пути евроинтеграции Украины, обосновано направления их устранения.

Ключевые слова: украинско-белорусская граница, экономическое сотрудничество, евроинтеграция.

Sergij Shapravskij. The state and ways of settlement of problems of state boundary are between Ukraine and Belarus

In the article the basic problems related to the refusal the ratification of agreement about the Ukrainian-Byelorussian border by the Byelorussian side and barriers created by them on the way of eurointegration of Ukraine are marked, directions of their removal are determined.

Keywords: Ukrainian-Byelorussian border, economic cooperation, eurointegration.

Для України Білорусь є дуже важливим політичним, економічним і соціальним партнером. Це обумовлено цілою низкою причин, до яких можна виднести такі: наявність спільного українсько-білоруського кордону, існування ще з часів Радянського Союзу взаємопов'язаної системи транспортних комунікацій, крім того для України Білорусь є важливою транзитною країною, через яку досить зручно підтримувати відносини з Балтійськими і Скандинавськими державами.

Після отримання незалежності міждержавні відносини між Україною і Білоруссю формувалися в умовах:

- а) недостатнього досвіду міжнародної співпраці;
- б) різних точок зору на визначення пріоритетних напрямів зовнішньої політики;
- в) відсутності необхідного кадрового забезпечення і матеріально-технічної бази для ефективної реалізації зовнішньополітичних завдань;
- г) формування необхідної законодавчої і договірно-правової бази у сфері міжнародних відносин.

У той же час забезпечення ефективної співпраці на двосторонньому рівні вимагало знань про особливості країн-партнерів, усебічної інформації про їх політичну, соціально-економічну і гуманітарну системи, сучасні тенденції і перспективи розвитку, головні рушійні сили – владу, політичні партії, громадські організації, стратегічні і тактичні цілі, зовнішні пріоритети.

27 грудня 1991 р. Україна і Республіка Білорусь встановили дипломатичні стосунки. 30 червня 1992 р. було відкрито Посольство України в Республіці Білорусь, а 12 жовтня 1993 р. – Посольство Республіки Білорусь у Києві.

З першим офіційним візитом в Україну в грудні 1992 р. прибув білоруський прем'єр-міністр В'ячеслав Кебич. Було досягнуто домовленостей про вільну торгівлю, безвізовий режим, співпрацю у військовій сфері, врегулювання фінансових питань.

17 липня 1995 р. під час офіційного візиту в Україну Президента Республіки Білорусь О. Лукашенка було укладено Договір про дружбу, добросусідство і співпрацю між Україною і Білоруссю, що набув чинності 6 серпня 1997 р.

Договором закріплено основи розвитку українсько-білоруських міждержавних відносин на взаємній повазі, довірі і згоді, керуючись при цьому принципами рівноправ'я і невтручання у внутрішні справи, а також іншими загальновизнаними нормами міжнародного права. Сторони визнали непорушність існуючих між ними державних кордонів і підтвердили, що не мають ніяких територіальних претензій одна до однієї і не висуватимуть таких претензій в майбутньому.

12 травня 1997 р. президентами двох країн Л.Кучмою і О.Лукашенком було підписано Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон. Угода була ратифікована Верховною Радою України 18 липня 1997 р., тоді як питання ратифікації документу білоруською стороною все ще відкрите. При цьому керівни-

цтво Білорусі виходить з того, що досі з Україною не врегульовано проблему боргу, яка існує ще від часів розпаду СРСР. Білорусь у ході переговорів 2001–2003 рр. виставила вимоги Україні на \$100 млн., а Україна висловлювала готовність визнати тільки \$50 млн. При цьому українська сторона відмовилася надавати заборгованості статус державного боргу. Білорусь пов'язує ратифікацію договору з Україною про державний кордон, підписаного ще у травні 1998 р., з урегулюванням української заборгованості 1992 р. Наразі сторони не розголошують розмір «українського боргу» і ступінь його узгодженості. Україна у листопаді 2003 р. пропонувала Білорусі на 80% погасити заборгованість шляхом облаштування кордону і будівництва прикордонних переходів, проте білоруський уряд відхилив цю пропозицію. У квітні 2005 р. Президент Білорусі знову наголосив, що розраховує врегулювати з Президентом України В.Ющенком питання про повернення українською стороною фінансової заборгованості, яка утворилася між країнами у 1992 р. після відмови від використання радянського рубля у взаєморозрахунках. «Білорусь не знімає питання про повернення Україною державного боргу, а який механізм вирішення цієї проблеми ми знайдемо, це вже справа наших урядів», – сказав О. Лукашенко [1].

Серед остаточно невизначених двосторонніх питань, які створюють бар'єри на шляху динамічного розвитку українсько-білоруських відносин, сьогодні залишаються проблеми кордону. Правові питання захисту державного кордону є визначальними у відстоюванні суверенітету країни. Зазначена тема набуває особливої актуальності у контексті євроінтеграції України, оскільки обрання вектором розвитку нашої держави європейського напряму потребує врегулювання всіх неузгоджених територіальних питань. Окремі аспекти проблематики, пов'язаної з відмовою ратифікації Договору про українсько-білоруський кордон білоруською стороною, делімітацією і демаркацією білоруської ділянки українського кордону, висвітлюються у багатьох працях вітчизняних дослідників. Тематично ці праці стосуються аналізу сучасних українсько-білоруських відносин, зовнішньополітичної ситуації у рамках СНД, а також прикордонного співробітництва. Зазначеній тематиці присвячені дослідження вітчизняних авторів Т.Балди, Д.Борисова, О.Гетьманчук, В.Кравченка, О.Соскіна [2; 3; 4; 5].

Однак, перелічені праці мають переважно публіцистичний характер, не містять поглибленого комплексного аналізу правових та економічних проблем спільного кордону, в'їзової політики України щодо Республіки Білорусь в умовах розширення ЄС. У зазначених

дослідженнях фрагментарно визначаються основні риси, характер проблеми, але залишаються практично не висвітленими відповідні політичні та соціально-економічні детермінанти, бракує поглиблених оцінок перспектив розвитку цієї політики в контексті євроінтеграції України.

Метою статті є окреслення основних проблем, пов'язаних з відмовою ратифікації договору про українсько-білоруський кордон білоруською стороною, і перешкод, які вони створюють на шляху євроінтеграції України, а також обґрунтування напрямів їх усунення.

Питання делімітації й демаркації кордону між Україною і Республікою Білорусь мають більш як десятилітню історію. Перспективи у правовому оформленні кордонів, здавалося, відкривав Меморандум про співробітництво в охороні державних кордонів Республіки Білорусь, Російської Федерації й України, підписаний главами держав у Москві 15 квітня 1994 р. Але готовність продовжити роботу з договірно-правового оформлення своїх державних кордонів виявили лише Білорусь і Україна, які створили спільну делімітаційно-демаркаційну комісію, що вже завершила необхідні делімітаційні роботи. Зауважимо, що згідно Договору про дружбу, добросусідство і співробітництво між Україною і Республікою Білорусь від 17 липня 1995 р. держави «визнають непорушність існуючих між ними державних кордонів і підтверджують, що не мають ніяких територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть таких претензій у майбутньому» [6]. Враховуючи цю тезу, у 1997 р. був підписаний Договір про державний кордон між Україною і Республікою Білорусь. На відміну від Верховної Ради України білоруський парламент досі не ратифікував цей Договір, що ускладнює цивілізований розвиток взаємин між двома державами. Керівництво Білорусі пов'язує питання кордонів із проблемою боргу, що існує з Україною ще з часів розпаду СРСР. Заборгованість України не має жодного стосунку до предмета договору, але Білорусь спробувала використати його як один із важелів тиску на Україну у вирішенні суто економічних питань. Проблема боргу виникла у зв'язку з тим, що після розпаду СРСР білоруські підприємства переказали українським гроші за випущену, але не відвантажену продукцію. До останнього часу сума боргу не була обґрунтована розрахунками експертів і постійно коригувалася. Якщо у Києві вважають, що заборгували Білорусі не більш як 50 млн дол., то в Мінську налягають на 200 млн дол. Різниця зазначених сум пов'язана з неоднаковою методологією підрахунку, а також зумовлена тим, що Україна та Білорусь у різний час вийшли із зони рубля. У 2003 р. прем'єр-

міністри обох держав підписали протокол, у якому сума боргу зафіксована на рівні 134 млн дол. Українська сторона не погоджується сплачувати борг державним суб'єктам господарської діяльності.

Так, у 2005 р. прем'єр-міністр України Ю. Єхануров з цього приводу офіційно заявив: «У нас немає міждержавних боргів. Є корпоративні борги, щодо яких ми ведемо переговори» [7]. Україна запропонувала Білорусі вирішити проблему погашення заборгованості шляхом вдосконалення цільової системи торгово-економічного співробітництва між двома країнами, зокрема через реалізацію ряду двосторонніх цільових програм, розрахованих до 2010 р. і які стосувалися ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи; оснащення українсько-білоруського кордону та вирішення ряду інших соціальних та гуманітарних питань. Однак ця ідея не знайшла належної підтримки у білоруської сторони. Розв'язанню цієї проблеми не допомогло і використання економічного важеля впливу – застосування Україною антидемпінгових мит на низку товарів білоруського походження (руберойд, деревоволокнисті плити, листове скло, сірники тощо). Відмова Мінська ратифікувати Договір про державний кордон між Україною і Республікою Білорусь унеможливило здійснення демаркації спільного державного кордону, як це передбачено статтею 3 договору [8], а це, в свою чергу, створює такі загрози: перешкоди на шляху до скасування візового режиму між Україною і ЄС, а також вступу України до ЄС і НАТО; невизначеність перспектив здійснення спільного прикордонно-митного контролю, що завдає суттєвої шкоди планам розвитку інфраструктури на вже існуючих та відкриття нових пунктів пропуску; зростання обсягів контрабанди та активізація потоків нелегальних мігрантів. 15 січня 2008 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоди між Україною та Європейським Союзом про спрощення оформлення віз та про реадмісію осіб, що надає можливість окремим категоріям українців подорожувати до країн ЄС за спрощеною процедурою. Цей крок є дуже важливим на шляху до двостороннього безвізового режиму, адже сьогодні для всіх країн-членів ЄС Україна скасувала необхідність отримання віз. Безвізовий режим з ЄС означатиме можливість для українців вільного в'їзду на територію Шенгенської зони та стане черговим кроком європейської інтеграції України. Проте, запровадження безвізового режиму неможливе без остаточного фізичного облаштування кордону, яке стримується незавершеним процесом демаркації. З метою виконання однієї з умов вступу до ЄС і НАТО – цілісність кордонів і відсутність територіальних претензій – Україна може самостійно, в односторонньому по-

рядку провести демаркаційні роботи на білоруській ділянці кордону, оскільки це не суперечить нормам міжнародного права. Однак така ініціатива завдасть значної шкоди добросусідським відносинам з Білоруссю, яка є стратегічним партнером нашої держави.

Усвідомлюючи важливість цього питання, його було включено до «Плану дій Україна – НАТО» [9] і до переліку пріоритетних завдань Міністерства закордонних справ України [10]. Інший мотив, яким керується Київ у бажанні прискорити вирішення проблеми українсько-білоруського кордону, пов'язаний з неможливістю налагодити належне співробітництво між прикордонними відомствами обох країн.

Після підписання Договору про державний кордон на деяких ділянках лінія кордону була дещо змінена. Якщо для українських прикордонників ці зміни вже стали законними, то білоруси дотримуються кордону, що існував до травня 1997 р. З подібними проблемами постійно стикаються й жителі прикордонних сіл. Неузгодженість дій прикордонних відомств гальмує процес розвитку інфраструктури, сприяє активізації потоків контрабанди та нелегальних мігрантів. Так, наприклад, протягом 2009 р. за незаконний перетин українсько-білоруського кордону було затримано близько 2000 осіб і контрабандних товарів вартістю на понад 16 млн грн [11]. Надалі із запровадженням безвізового режиму, створенням зони вільної торгівлі між Україною і ЄС ці показники можуть збільшитися. Наявні проблеми в українсько-білоруських відносинах – відсутність юридично закріпленого білоруським парламентом державного українсько-білоруського кордону та невизнання Україною свого боргу перед Білоруссю необхідно вирішити у максимально стислі терміни.

Насамперед, доцільно розділити дві проблеми, а також компетенції та процедури їхнього розв'язання. Оскільки питання боргу стосується фінансових відносин, то компетенція його вирішення повинна належати міністерствам фінансів і центральних банків України та Білорусі. Питання кордонів перебуває у площині міждержавних відносин і є компетенцією міністерств закордонних справ обох країн. Верифікація угоди про українсько-білоруський кордон процедурно є нескладним питанням, тому що воно не містить у своїй основі жодних протиріч – обидві сторони не висувають одна до одної жодних територіальних претензій. Врегулювання боргових зобов'язань України перед Білоруссю, необхідно винести за межі суто міждержавних відносин і перевести в площину наукових досліджень та експертних оцінок. Варто створити змішану науково-експертну групу, до складу якої увійдуть учені України і Білорусі, з метою глибокого вивчення та

аналізу проблеми боргу й надання спільного висновку щодо можливостей і шляхів її вирішення на взаємовигідній основі.

Існує кілька ймовірних сценаріїв подальшого розвитку взаємин України та Білорусі.

Перший сценарій – конфліктний. Він полягає в тому, що Україна починає здійснювати системну економічну та політичну ізоляцію О.Лукашенка і всіма доступними способами підтримувати білоруську опозицію. Ідеться, наприклад, про розгортання радіостанцій на кордоні з Білоруссю, фінансову підтримку видання газет, налаштованих проти О.Лукашенка і його влади, створення системи тренувальних таборів для підготовки опозиціонерів.

Відтак українсько-білоруський кордон може перетворитися на потужну зону конфлікту й активного відкритого протистояння. За такого сценарію не виключено введення Україною політичних та економічних санкцій відносно Білорусі. За домовленістю України з Польщею і Литвою та за підтримки Європейського Союзу Республіка Білорусь може бути ізольована. У такому разі О.Лукашенко, використовуючи потужні засоби пропаганди та інформаційні джерела як Білорусі, так і Росії, здатен підняти хвилю масового ажіотажу та психозу серед білоруських громадян. У нього не залишиться іншого виходу, як негайно об'єднатися з Росією та створити з нею єдину державу. І тоді Білорусь остаточно втратить незалежність, стане федеральним суб'єктом Росії.

Другий сценарій – пасивний. За такого варіанту Україна не вживатиме жодних системних дій на державному рівні, займаючи нейтральну позицію щодо розвитку ситуації в Білорусі. З одного боку, ми підтримуватимемо Європейський Союз, який засуджує правлячу білоруську владу, а з іншого – пасивно спостерігатимемо за стихійним розвитком економічних, культурних, прикордонних стосунків із Білоруссю. Зустрічі на найвищому рівні не проводитимуться, несприйняття двома президентами один одного посилюватиметься. За такого сценарію стан українсько-білоруських відносин залежатиме від багатьох випадкових факторів.

Проте, останнім часом простежується потепління у білорусько-українських відносинах, що зумовлено видозміною формату української влади і саме через це є надія, що найближчим часом проблема упорядкування спільного кордону і налагодження двосторонніх повноцінних відносин, які будуть базуватися на принципах добросусідства і співпраці буде вирішена.

Джерела та література

1. «Белорусские новости», 29.09.2006. [Електронний ресурс] – Режим доступу: – <http://www.navinu.by/rubrics/economic/2006>.
2. Балда Т. Сусіди нахабніють, зазіхаючи на наші землі / Т.Балда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zwu.iatp.org.ua.
3. Борисов Д. Упертий бацька / Д.Борисов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gazeta.lviv.ua.
4. Гетьманчук О. Прикордонний нонсенс від сярбрів / О.Гетьманчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dt.ua.
5. Кравченко В. Україна – Білорусь: договір в обмін на гроші / В.Кравченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dt.ua.
6. Соскін О. Чому ми не дружимо з Білоруссю? / О. Соскін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.soskin.info.
7. Соскін О. Формування моделі євроінтеграційного розвитку Білорусі в контексті українсько-білоруського співробітництва: Аналітична доповідь / О.Соскін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.soskin.info.
8. Беларусь не ратифицирует договор о государственной границе с Украиной, мотивируя это наличием ее долга [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua.
9. Договір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон, від 12 травня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (www.rada.kiev.ua).
10. План дій Україна – НАТО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua.
11. Пріоритетні завдання Міністерства закордонних справ України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua.
12. Украина и Беларусь обсуждают пограничное сотрудничество [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.soderkoping.org.ua.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Голуб В'ячеслав Сергійович, студент Національного університету «Острозька академія»

Ковальчук Тетяна Володимирівна, викладач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»

Козачук Катерина Василівна, студентка магістеріуму Національного університету «Острозька академія»

Кулаковський Петро Михайлович, доктор історичних наук, завідувач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»

Матлай Любава Сергіївна, аспірантка Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України

Мединська Тетяна Ігорівна, кандидат економічних наук, в. о. доцента кафедри менеджменту організацій і зовнішньоекономічної діяльності Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

Павлюк Віктор Володимирович, кандидат історичних наук, професор кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»

Павлюк Тетяна Вікторівна, здобувач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»

Подворна Олена Геннадіївна, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»

Савчак Марія Степанівна, студентка Національного університету «Острозька академія»

Семенович Андрій Сергійович, викладач-стажист кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

Сидорук Марія Віталіївна, студентка Національного університету «Острозька академія»

Сидорук Тетяна Віталіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»

Шаправський Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства Національного університету «Острозька академія»

Шишкін Іван Геннадійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»

ЗМІСТ

<i>Петро Кулаковський</i> ПОЛЯНІВСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1634 Р. І СПРОБИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО СОЮЗУ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ.....	3
<i>Віктор Павлюк</i> АДАМ ЄЖИ ЧАРТОРИЙСЬКИЙ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.	22
<i>Тетяна Ковальчук</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИЗМУ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939).....	32
<i>Іван Шишкін</i> УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ПОЛЬСЬКОГО “ЛОНДОНСЬКОГО ТАБОРУ” В 1939–1945 РР.	40
<i>Любава Матлай</i> СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ФЕРНАНДО МОРАНА ЛОПЕСА ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОСАДІ ГЛАВИ МЗС ІСПАНІЇ (1982–1985 РР.).....	57
<i>Тетяна Сидорук</i> ПОЗИЦІЇ ТА ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОЇ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	66
<i>Андрій Семенович</i> ОСОБЛИВОСТІ РЕОРГАНІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ВРЯДУВАННЯ У ПОЛЬЩІ В ХХ СТ.	77
<i>Олена Подворна</i> СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО РОСІЇ ТА США: ЕКОНОМІЧНА ПЛОЩИНА.....	86
<i>Марія Сидорук</i> ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ДО ЄС.....	97
<i>Тетяна Павлюк</i> ПЕРЕДВСТУПНА ДОПОМОГА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ДЛЯ ХОРВАТІЇ.....	105
<i>Тетяна Мединська</i> ЗОНИ ЕКОНОМІЧНОГО ВПЛИВУ АМЕРИКАНСЬКИХ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОМПАНІЙ.....	119

<i>Марія Савчак</i> ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОСІЙСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН У ПОСТБІПОЛЯРНУ ЕПОХУ.....	133
<i>Катерина Козачук</i> УКРАЇНА ТА ЄС НА ШЛЯХУ ДО УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ.....	144
<i>В’ячеслав Голуб</i> СТАНОВИЩЕ КУРДСЬКОЇ МЕНШИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ТУРЕЧЧИНИ, ІРАНУ, ІРАКУ ТА СІРІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	154
<i>Сергій Шаправський</i> СТАН ТА ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА БІЛОРУССІЮ.....	165
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	173

Збірник наукових праць

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Серія “Міжнародні відносини”

ВИПУСК 2

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Відповідальний за випуск *Петро Кулаковський*

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп’ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 42х30/4.

Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 10. Гарнітура “TimesNewRoman”

Тираж 100 прим.

Видавництво Національного університету “Острозька академія”
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію

РВ №1 від 8 серпня 2000 року.